SCINDIA ORIENTAL SERIES NO. 3

नीलकण्ठकृतः

शास्त्रतत्त्वविनिर्णयः

ŚĀSTRATATTVAVINIRṆAYA

OF

Nīlakaṇṭha

EDITED WITH INTRODUCTION

BY

Sadashiva Lakshmidhara Katre, M. A.,

Scholar, Prizeman and Gold Medallist of the Allahabad University;
Government D. Litt. Scholar (1930–32) of the
Allahabad University, Curator,
Scindia Oriental Institute,
Ujjain

UJJAIN

SCINDIA ORIENTAL INSTITUTE

1951

Price Rupees Five

Published for the Scindia Oriental Institute, UJJAIN,
by S. L Katre M A, Curator

Printed by. B. Manohar, MANAGER, Government Printing Press, DEWAS M B

Contents

Preface

The intellectual, psychological and historical aspects of the *Śāstratattvavinirṇaya* and its consequent importance even today, notwithstanding the subsequent desertion of its original cause by the author, would be amply borne out by the following Introduction. No further apology is therefore needed for publication of this hitherto hidden work.

In this *Śāstratattvavinirṇaya* the author appears mostly on the defensive However, the *Ṣaḍdarśana darpaṇa*, his own post-conversion work, is exactly of the type of Miss Mayo's *Mother India*, putting forth sweeping generalisations against Hindu Religion and Philosophy on the basis of some alleged deficiencies in particulars. The Christian Mission in its anti-Hindu zeal has naturally given a wide circulation to that work just as the British Conservatives had patronised Miss Mayo's work. But while the anti-Indian attitude of the Churchill group has now almost cooled down with the dawn of Indian independence, the Christian missionaries still seem to be harping on their old tunes. In his foreword to the recent 1950 edition of the *Ṣaḍdarśana-darpaṇa*, Rev P John of Patna states:—

"षड्दर्शनदर्पण की अन्तिम छपाई... ...सन् १९१५ ई में हुई थी।......पिछले ३५ वर्षों में कतिपय आश्चर्यजनक घटनाएं संसार के सभी

देशों में घटी हैं जिनका फलस्वरूप यह हुआ है कि देश-देश के जातियों तथा समाजों में कायापलट हो गयी है।

हमारा देश १९४७ की १५ अगस्त को स्वतन्त्र हो गया।...... देश के स्वतन्त्र होते ही नाना प्रकार की जातीय तथा सामाजिक समस्याएं उठ खडी हुई। देश की प्राचीन संस्कृति के पुनरुत्थान के लिये नाना प्रकार की योजनाए बनने लगीं।........प्राचीन देशीय सस्कृति के प्रचार तथा प्रसार के लिये जैसा जिस व्यक्ति और संस्था को सूझा वैसा उन्होंने करना आरम्भ कर दिया। इसी प्राचीन सस्कृति के पुनर्विकास के सबन्ध में कट्टर (orthodox) हिन्दुओं की सस्थाओं और कई व्यक्तियों ने वेद और दर्शनादिक सबन्धी शिक्षाओं एवं प्रथाओं को प्रचारना आरम्भ कर दिया है।

पूर्ववर्णित दशा से जो वातावरण उत्पन्न हुआ है उसके विचार से उचित जान पडता है कि यह पुस्तक फिर छापी जाए।........

यह पुस्तक मसीही प्रचारकों और पादरी महाशयों के लिये बडी लाभदायक प्रमाणित होगी।"

Thus the new edition of the *Ṣaḍdarśanadarpaṇa* has been flung by the missionaries as a weapon to challenge the present stray attempts for revival of India's ancient culture! Is it not therefore now proper and opportune for the world to learn also what this very author had said in the matter before he embraced Christianity? The alleged divine revelation to which the missionaries had attributed his sudden change of heart need not engage today's critics as it was not passed as genuine even by his own younger brother and other contemporaries (*vide* the Introduction).

In respect of this publication, the Institute is mainly indebted to Śrī Bhau saheb Katre of Banaras from whom two basic MSS of the work have come as presents to the Institute's Manuscripts Library and who also kindly allowed the third MS in his possession to be utilised in the edition My sincere thanks are also due to Dr H. R. Diwekar, Controlling Officer of the Institute, for his valuable suggestions in my editorial task and to Pt. Gopi Krishna Shastri, my colleague at the Institute, for preparing the preliminary Press copy of the text

Scindia Oriental Institute,
UJJAIN
7-4-1951.

Sadashiva L. Katre

INTRODUCTION

The Work

In my paper "Śāstratattvavinirnaya: the Work and its Author" published in the March 1942 issue of the *New Indian Antiquary*[1] it has been shown that the *Śāstratattvavinirṇaya* is a work by the well-known Pandit Nīlakaṇṭha Śāstrī Gore alias Father Nehemiah Goreh (=N) and that it was composed by him about four years before his conversion by way of refutation of the doctrines of Christianity and defence of the tenets of orthodox Hinduism, most probably as a rejoinder to John Muir's Sanskrit work entitled *Matapariksā.*

I

Short Synopsis

The *Śāstratattvavinirṇaya* consists of 784 anuṣṭubh verses divided into six chapters of varied dimensions. The contents of each chapter, which can be discerned grossly from its title noted in the respective colophon, may be outlined here very briefly.

Chapter 1

Chapter 1 opens with the author's obeisances to God Viṣṇu and to his father Śivarāma and mother Girijā and short prologue wherein he mentions his own name (=Nīlakaṇṭha) and the title of the present work. Then the author sets to deal with the question whether the creed of Christianity is worth accepting or not. In the

1. NIA, Vol IV, No. 12, Pp. 397-413.

course of a short discussion he examines the so-called rational mode of Christian missionaries (adopted in the *Matapar̄ikṣā*) of sifting the divine character or otherwise of a particular creed and logically dismisses their conclusion that Christianity is a creed of divine origin.

Specimen of the Author's Arguments

By way of furnishing an illustration of the author's style, the arguments in this discussion may be noticed here briefly. The veterans of Christianity lay down that a creed to prove itself to be of divine origin requires its original promulgator to be endowed with divine and supernatural powers such as have been observed by eye-witnesses, have been successfully tested by adversaries and have been recorded by contemporary authors in their works; and they force the conclusion that their own religion is of divine origin since it satisfies all these requirements. However, our author denies a logical validity to the conclusion on the ground that no part of the premises can be established logically. How can we in the present age decide that Jesus Christ who flourished centuries ago was really endowed with divine and supernatural powers? The statement that the so-called powers in the prophet had been marked by eye-witnesses and had been successfully tested by his adversaries cannot be accepted except on the evidence of the myths recorded in the *New Testament*. Are we to accept everything in that scripture as true? If that be the case, where lies the necessity even of the testimony of those myths since the desired conclusion can be dictated straight by the direct statements to the

effect in the scripture ? Cannot a scripture bent on falsely assigning a divine origin to its creed invent unreal and imaginary myths and counter-myths to support its statements ? The argument that the events of the myths had been recorded simultaneously with their occurrence, too, cannot be pressed too far. How are we to ascertain that the so-called observers observed scientifically and recorded truly the prophet's miraculous feats, unless we rely blindly on the statements of the scripture itself ? Why are the chances of misconception or mis-statement denied only in the case of these recorders and not in that of the other contemporaries who to the last did not incur any faith in the prophet's so-called powers and capacities ? Even today we find several wise and learned men readily accepting as real various mysterious myths which, as a matter of fact, are unreal in themselves and are coined only freshly, but that does not go to prove that the myths are real To say that the creed is of divine origin because others accepted it even at the cost of several hardships and sacrifices is no argument: We find that people are prepared to undergo hardships and make sacrifices even for a fruit that has no direct testimony for its existence, simply due to their faith in it. Vide, for instance, the case of people committing suicide at Allahabad (with a view to attaining salvation or desired birth subsequently).

Chapter 2

In Chapter 2 the author refutes[1] the Christian missionaries' argument that Hindu systems of Philosophy are false inasmuch as they contradict each

1 Vide also the author's own explanatory note on II. 14

other and abound in flaws. His main point is that the Heaven's sense as embodied in the Hindu Śāstras is very deep and generally incomprehensible and it cannot be dismissed simply because ignorant or inconversant people find fault with it. He then shows that far more serious flaws are found plentifully in the *Bible* which he logically proves to be a work of purely human composition. He finds fault with the treatment in the *Bible* of a number of problems, e. g., necessity of belief in Christ's divine powers as the only means of salvation, the fate of non-believers and ignorant persons after death, blind and other sorts of crippled persons being restored to their eyesight and other respective senses by Christ simply due to their faith in him[1], non-eternal character of soul and non-recognition of past and future life and action, Christian conception of God, God's creation of the world and worldly beings and the mode, motives, etc. relating to the same, His conferment on men of intellect and freedom of will and action which often lead them astray and prove impediments in their way of bliss, thereby contradicting the conception of God as all-knowing, all-compassionate, etc., the cause and purpose of human suffering, punishment to sinners and non-believers, the Satan's evil operations on human mind, advent of sin and evil on the earth and absence thereof in the heaven, conception of salvation as enjoyment of celestial pleasures, non-recognition of salvation etc. in the case of birds and beasts, etc., etc.. and demonstrates logically how rationality really goes with Hindu Metaphysics and not with Christian Meta-

1. Cf. *St. Matthew* 9. 17, etc. *St Mark* 5, 7, 8 etc, etc

physics. He does not fail to remark that the *Bible* passages discussed by him are selected simply by way of illustration and that, strictly speaking, not a single passage in that scripture is logically free from flaws

Chapter 3

In Chapter 3 the author states that genuine scriptures relating to God or deriving their origin from God are generally pregnant with deep sense and hence incomprehensible to human intellect in their entirety. The Hindu scriptures (viz the Śrutis, the Smṛtis, the Purāṇas, the Darśanas, etc.) are of the same type and one should not indulge in finding fault with them, for, human reason in itself is quite incompetent to judge them. One must view with faith alone the myths recorded and the rites prescribed therein and must not question their merit, propriety or authenticity. It is not possible for a layman to discern exactly the Almighty's object behind performing some mysterious feat or promulgating a particular religious code with a view to human welfare In the case of the *Bible*, too, the charge of improbability can be levied against several myths. e g the dialogue between Eve and the serpent[1]; mutual inconsistency is found in several passages, e. g. narrations of various genealogies, etc.; unscientific treatment is met with at many places, e g. attribution of the feature of revolution or rotation to the Sun[2], etc The reason why the dubious passages are not so numerous in the *Bible* as in the Purānas is that its bulk as also its number of myths is extremely small. All the divine

1. *Genesis* 3
2 Vide the author's own note on III 6

scriptures, notwithstanding the difference in their treatments, unanimously aim at enhancing men's addiction to God. It cannot be that salvation is attainable only by the mode prescribed in the *Bible*; in fact, God is equally concerned with the weal of all countries and nations, whether Christian or non-Christian. The Christians are at liberty to place their faith on their own scriptures but they have no business to condemn the Hindu scriptures which can be understood truly only when the original sense and spirit behind them are grasped. It is in the fitness of things that scriptures dealing with God who is Himself undefinable should be of a very serious character and consequently unintelligible to ordinary persons. In fact, they become quite intelligible and marked with logical sequence when they are perused by enlightened persons with faith and in the light of their original sense and spirit. On the other hand, the Christian scriptures relating to God are evidently not divine as they are quite easy to grasp and reveal the raw intellect of their obviously human authors.

The author then alludes again to the deficiencies in Christian Metaphysics and Theology and defends the Hindu customs of idol-worship and utterance of God's name. Further on, however, he says that it may be that God originally published His own Philosophy in its entirety and true form in India which was full of enlightened people and later on imparted in the Christian and Islamic countries only such part-true forms of His worship as could be picked up by their less intelligent inhabitants. Finally he appeals to the an-

tagonists of Hinduism to peruse the Hindu scriptures with faith alone whence all doubts and misgivings concerning them would surely disperse.

Chapter 4

Chapter 4 is devoted mainly to show in detail how Śraddhā (=faith) alone is essential in dealing with religious scriptures and how Tarka (=wordly and conjectural reasoning) is quite foreign to that field. The author shows elaborately and with the help of illustrations how arguments after arguments would rise up in a limitless manner, and religion, along with all its environments, viz. God, divine worship and other rites, the heaven and the hell, etc., would lose itself into nothingness as soon as one resorts to Tarka which, though itself based on no other footing than the fickle and fallible human intellect, strikes at the very root of religion. However, the author says in agreement with Manu, it is not improper to employ Tarka concurrently with the Vedas and the Śāstras with the object of gaining proficiency in religion and in matters concerning it Finally the author remarks that wise Hindus cannot relax their faith on their age-long religion although ignorant missionaries relying solely on Tarka raise grave issues against it and he appeals to his co-religionists longing for their own well-being to continue unhampered their implicit faith in their own scriptures, which by all means are the best of their kind in the world.

Chapter 5

In Chapter 5 the author says he would put forth (in the next chapter) his lines of reasoning (=upapattis) to justify such matters of Hindu Śāstras as though

quite valid are difficult to explain. However, the scriptures are themselves a self-evident proof and are not in the least dependent on reasoning for their establishment. In fact, reasoning exists for the scriptures and not the scriptures for reasoning[1]. One must take for granted their entire statements and employ reasoning only to establish them and not to refute them. Nothing of religion can be established if religious scriptures are made to depend on pure reasoning, but once their self-validity is accepted primarily, harmonious reasoning may be profitably employed with the help of illustrations etc. to justify various matters concerning religion. As regards his proposed lines of reasoning to justify a few apparently dubious matters in the Hindu scriptures, the author says that they are presented by him because they appeared appropriate to his mind and not because they are final in their own form. In case some of them are found to be faulty, intelligent persons should replace them with others more appropriate and faultless but should not use them as a means to condemn the scriptures themselves on their account.

Chapter 6 is the lengthiest and is divided into two halves.

Chapter 6: First Half

In the first half the author puts forth his promised solutions of a number of dubious and vexed problems pertaining to orthodox Hinduism. The more impor-

---

1 Vide V. 32-53, etc. wherein the author shows, by way of illustration how several passages in the *Bible*, too, would have to be dismissed if they are put to pure logical test

tant of the solutions are briefly as follows:— (i) As to why there is such a large host of Hindu schools of thought contradicting each other and bewildering the seekers of truth, the author says that there is, in fact, no real conflict among them as regards the final aim. All the schools unanimously hold that the correct and accurate knowledge of the Supreme Self is the only means of salvation. Of course, it is mainly the Vedānta system that imparts that knowledge in its true and exact form. Still, other schools and systems (Sāṅkhya, Nyāya, Śaivism, Vaiṣṇavism, etc.) were created by the Almighty for the benefit of persons of inferior qualifications, talents and tastes that are unable to pick up or follow the lore of Vedānta These secondary schools and systems lead their followers by various paths, roundabout though easier, thereby improve their qualifications etc. and thus render them fit and competent enough for the acquisition of perfect knowledge as imparted by the Vedānta Thus all these schools and systems, passing by different and mutually opposed roads, ultimately reach the same goal as the Vedānta, though after considerable delay. Since their mutual conflict is finally resolved into nought and since men can without any difficulty take recourse to any one of them suited to their qualifications etc., no harm as such accrues to Hinduism on their account. (ii) As to the exclusive exaltations of particular deities in the various sectarian systems. the author says that all through these one and the same God is dealt with under the garb of various distinguishing attributes, of different choices but really having no concern with, or effect on, God Himself. It

is an established practice of the wise to take recourse to unreal descriptions (as in the case of stating that the moon is on the branch of a tree or on the top of a mansion) for explaining subtle matters, and hence their employment cannot render the divine Hindu systems human or false. (iii) As regards the deviations in the narrations of myths in the various Purānas etc., the author says that they are due either to Kalpabheda or to Arthavāda. Many a time the so-called conflict in the passages is only apparent and it disappears as soon as the veiled sense in the passages is grasped with the help of logic. (iv) Answering the charge that the various Vedic works differ with each other from the point of view of language and style, the author says that he finds the language and style to be one and the same through all the Vedic Saṁhitās, Brāhmanas and Upaniṣads, except in the case of a few Atharvan Upaniṣads[1] which are obviously not genuine. If the language and style of the Saṁhitās and the Brāhmanas appear sometimes to sound different from those of the Upaniṣads, it is due to their subject, and not their authorship, being different. If a scholar were to write a work on Vyākarana and another work on Nyāya, the style, though his own, would seem to differ in each case. (V) The allusions in the Hindu divine scriptures to comparatively late events are obviously due to the all-knowing and all-foreseeing character of their author viz. God and to the ever-rotating character of the cycle of worldly events. (vi) Prayers, oblations, etc , though addressed or offered to minor Deities (e. g., Indra, Agni, etc), all

---

1 The author probably has in his mind the popular Upaniṣads like the *Gaṇapatyatharvaśirsa*, etc.

ultimately reach the Supreme God (viz. Viṣṇu), who pleased at their merits, has appointed them to function as His esteemed agents in the ritualistic worships. (vii) The charges levied by critics against Kṛṣṇa's character as God are refuted. There could have been no immoral motive behind Krsna's sports with the Gopīs in his boyhood, and the Purāṇic stories relating those sports are found invariably to promote pious devotion and not immoral practices among people. Moreover, Kṛṣṇa never indulged in those sports after he was invested with the sacred thread, whenceforth his entire activities were directed towards the propagation of Dharma alone. The statements in the *Viṣṇupurāṇa* etc that Kṛṣṇa was only a partial incarnation of Supreme God, etc. are not meant to be taken literally. (viii) The measurements of Ākāśa. Pṛthvī, etc recorded in the Purānas are not to be taken in their literal sense. They only mean that the Creator of those huge substances who is the main theme of the Purānas is immeasurably huge. (ix) The caste-system laid down in the Śāstras is not faulty or irrational Persons, as a result of their good or evil deeds in the past lives, come, reasonably enough, to be born in their subsequent lives as Brāhmanas, Ksatriyas, Vaiśyas or Śūdras. (x) The non-Vedic Smṛtis have been purposely created by the Almighty to be imposed, by way of punishment, on persons of base tastes and vile temperaments who are easily deluded into the snare. Pious and enlightened minds however, discard or evade them, at once detecting the Almighty's motive behind creating them

Chapter 6 Second Half

In the second half the author furnishes a brief, yet lucid and vivid, exposition[1] of the (Advaita) Vedānta Philosophy and demonstrates logically and with the help of illustrations how the entire structure of that divine system is built on a most rational and unshakable foundation.

In both the halves of Chapter 6, as elsewhere, the author incidentally points out several deficient passages in the Christian Philosophy[2] and tries to prove on comparison how the corresponding treatment in the Vedānta and other Hindu Darśanas alone is tenable. He concludes after making an appropriate eulogy of Hindu Religion and its scriptures and noting the date (Śaka 1766 = *c.* 1844-45 A. C.) and place (Kāśī=Banaras) of his composition of the work.

II

Brief Review of the Work

The *Śāstratattvavinirṇaya* is thus a work by a talented Banaras Pandit of much religious zeal who had not only mastered the orthodox Hindu systems of Philosophy and other branches of learning but had also studied closely and critically the *Old* and *New Testaments* of the *Bible* and had also acquainted himself with the elements of modern sciences as current in his time. His excellent command over Sanskrit[3] is displayed

1. Vide also the author's own explanatory note on VIb 153.
2. Vide VIa. 153ff., 184ff., VIb. 28ff, 86ff., 91ff., 104ff., 141ff, etc
3. The fact that the author was then only a youth of nineteen adds further significance to this feature.

abundantly in the work and his thorough grasp of the Hindu Śāstras, especially the Advaita Vedānta and Nyāya-Vaiśeṣika systems, is marvellous His style, though occasionally marked with rhetorical repetitions, is fluent and lucid and his treatment vivid and elegant Although he generally treads the stock path of old-type Pandits, his lines of arguments and counter-arguments are tolerably critical and one can easily follow them as he very often makes use of appropriate illustrations to explain his points Numerous passages like—

न खल्वत्यन्तगम्भीर आशयः पारमेश्वरः ।
अल्पबुद्ध्यर्पितैर्दोषैस्त्यक्तुं युज्येत सर्वथा ॥ (II 2),
भवद्भिरपि तर्केण यदि दोषाः प्रकल्पिताः ।
तावता ब्रूत किं त्याज्य एष पन्थाः सनातनः ॥ (IV 56),
तस्माच्छुद्धतमं शास्त्रं वैदिकं मङ्गलावहम ।
क्षुद्रबुद्धिसमुद्भूतैर्न त्याज्यं दोषसंशयैः ॥ (VI a 202),
इदमत्यन्तविमल खलु वेदान्तदर्शनम् ।
स्वबुद्धिकल्पितैर्दोषैर्न त्यक्तुं युज्यते क्वचित् ॥ (VI b 159),
हन्तास्मदीयं शास्त्र ये त्यजन्ति लघुदर्शनाः ।
दोषाभासाकुलहृदस्तेभ्यः खिद्याम्यहं भृशम् ॥ (VI b. 179), etc.

reveal that the author was sorely distressed in his heart at the migrations of his co-religionists into the fold of Christianity as the result of strenuous anti-Hindu preachings of Christian missionaries, supplemented by their own ignorance, and that he wrote the present work as a genuine measure to put a check to that sort of affairs. It will have to be granted that herein the author has at his own inspiration made and

put on lasting record a strong rationalistic case for Hinduism against Christianity.

III

Radical Change in the Author

However, our knowledge regarding the author and his environments would remain awfully incomplete if it stopped only with what the *Śāstratattvavinirṇaya* states or suggests in the matter, for, N is known to have revolted against himself and to have, only four years later, actually embraced Christianity to prove a most formidable antagonist to his original faith for the rest of his life! The following brief account of N is based on a short Hindi biography of N[1] published by the Christian Literature Society for India, on other published sources, and also on some divergent details gathered by me personally from some descendants of his ex-relations and other conversant persons at Banaras and other places.

His Earlier Career

N was born on 8. 2. 1825 in a Citpāvana Brāhmaṇa family of Mahārāṣṭra surnamed Gore that had migrated first to Bundelkhand and later on to Banaras. His father Śivarāma Pant Gore was one of the five sons of Dinakara Pant Gore who was a retired Dewan of Nawab Ali Bahadur of Banda. Many other members

1 *Life of Father Goreh*—पण्डित नीलकंठ शास्त्री का जीवन वृत्तान्त, 2nd edition, Allahabad, 1927 Late Rev A Russel Graham of the Canadian Mission, Ujjain, took the pains of kindly procuring a copy of this book for me in 1941 I have shown in my paper in the *NIA* that the reckoning of time as also the recording of dates in this biography is sometimes inaccurate or gross.

of this Gore family, too, previously or subsequently held high offices under rulers of various small states in Bundelkhand including the Peshwas of Chitrakot who were interned at Bareilly after the Mutiny of 1857. N's mother Girijā Bai, too, hailed from an aristocratic Citpāvana family surnamed Dāmle holding a small jāgir at Kāśīpurā in Bundelkhand N was invested with sacred thread *c.* 1833 and since then he began to perform with ardent devotion the rites and worships ordained for Brāhmanas *C.* 1837 he was married to his first wife Pārvatī Bai who, however, died after a few months He had to lead subsequent six or seven years as a young widower until in 1844[1] he married his second wife Lakṣmī Bai He began his studies in Veda and Sanskrit in his very childhood and as a very shining student attained proficiency in Vyākarana, Nyāya-Vaiśesika, Vedānta and other Darśanas and in other branches of oriental learning, too, at an early age He also simultaneously picked up English, Urdu and Bengali besides, of course, Marathi and Hindi, and versed himself in the available important literatures of all those languages. For some reasons he disapproved of the Deity[2] that was hereditarily worshipped in the family

---

1 It appears that N's second marriage took place in this year after he had commenced the composition of the *Śāstratattvavinirṇaya* since therein we meet passages like II 111ff (अभिमानोऽत्र तु खलु सर्वेषामानुभाविकम् । तन्निरासात्तन्निरास इत्येतदपि निश्चितम् ॥ बह्व्यः सन्ति स्त्रियो लोके न तन्नाशेन खिद्यति । स्वत्वेनाभिमता या तु तन्नाशाद् दुःखमश्नुते ॥ etc) speaking indirectly for the author's state of bereavement at that time

2 The Hindi biography mentions Mahādeva or Śiva to be N's old family-deity However, all the present members of this Gore family say that their hereditary family-deity is Bhairava-Jogeśvari

and himself became a staunch devotee of God Viṣṇu[1] in supersession of that Deity. This aroused adverse criticism among his acquaintances, some of whom went so far as to forecast that N would convert himself into a Christian some day !

Company Government and Christian Mission

The Christian Mission of Great Britain was allowed to land on the soil of British India only about the first decade of the nineteenth century. But since then within a very short period it spread the network of its multifarious activities throughout the country. The authorities of the East India Company that had gradually swallowed the various parts of India one after another by 1818 were now finding it hard to digest them calmly on account of their religious, social, linguistic and other sorts of foreignism to the country, mutual differences in all these respects prevailing among people of different provinces and obstinacy of members of government service, especially of military service, drawn from the two major communities against obeying new laws and orders violating their age-long religious customs and practices. The Company therefore decided to put an end to the nationalistic individuality of the Indian people and generate among them attachment to Britain and the British by adopting all possible measures, many of which were incompatible with the Company's previous policy of non-intervention in religious and social affairs of the subjects. Thus, in supersession of all the Indian

1 Cf I. 1, 3, VIa. 136ff, VIb. 165, etc., which bear testimony to N's close attachment to Viṣṇu or Kṛṣṇa.

languages, English was now adopted as the Court language and medium of instruction for the whole of India. Laws striking at the religious beliefs and social customs of the major Indian communities were enacted one after another with the main aim of tightening the British grip of India, though declaredly for the welfare of the Indians, and they were enforced everywhere with all strictness The new rulers now also felt that their task ahead would be rendered considerably easier if the two major religions of India were forthwith uprooted and replaced by their own faith, viz , Christianity. Enthusiastic co-operation in respect of steps in this direction naturally came from the missionaries, who were at this juncture extremely elated at their kinsmen's late sweeping successes in Christianising the ignorant aboriginal masses of the Continents of Africa and America.

Plan to Christianise India

Steps were accordingly commenced per a cleverly drawn semi-secret plan which not only involved country-wide preaching propaganda, fair or foul, by the missionaries but also meant to take full advantage of social splits and loopholes, conventions and prejudices based on superstition, and weaknesses of reason and sentiment prevailing among the Hindus and the Mohammedans, especially the former. All State aid to temples and mosques was stopped abruptly and huge funds from the State Exchequer were showered on churches and their bishops. High social status, State employment on high salaries, and other sorts of social and pecuniary attractions were allowed to be associated with conver-

sions of Hindus and Mohammedans into Christians. In the case of disputes of converted persons with their unconverted kinsmen in matters of estates, wives, children, etc., the government usually sided with the former and managed to frame necessary fresh laws to suit its convenience in this respect. Clergymen were employed to attract street people in civil areas and to keep engaged during idle hours the illiterate sepoys in military lines with their sermons and lectures praising Christ and his religion and abusing Hinduism and Islam and their deities, prophets, etc. Numerous missionaries were also recruited to the high posts of military colonels and commanders and they freely carried on their conversion propaganda among Indian soldiers almost undetected. Parties were occasionally arranged in military barracks at the close of which the missionary commanders or clergymen used to step in to disclose the prohibited nature of the dinner items and on that account to declare all the Indian partakers to have been Christianised. Deliberate use of cow and pig fat in the notorious new cartridges, along with order to bite off their greasy portion with teeth instead of tearing it away with hands as previously, ultimately leading to the Sepoys' Mutiny of 1857, was one of the last secret steps taken by the rulers in this direction.

Evidence for Rulers' Motives

Most of the government share in the execution of this plan was supposed to be secret and when vehement criticism appeared, the rulers used to rush forth to disown government participation or at least to deny the alleged evil motives behind the action criticised. For

several years even the use of cow and pig fat in the 1857 cartridges. nothing less than the suspected motives behind it, was flatly denied by the rulers, but late research of old records has now actually produced the contractors' agreements, tenders and bills in respect of supplies of both sorts of fat to the Dum-Dum factory. The government's intentions in these respects have sometimes abruptly leaked out through the tongues and pens of some topmost authorities Thus Macaulay, who had a great hand in the framing of a major portion of the government scheme in this respect and was therefore well aware of the rulers' motives behind it, wrote in 1836: "It is my firm belief that, if our plan of education is followed up, there would not be a single idolator in Bengal thirty years hence"[1] Mangles, the Chairman of the Directors of the East India Company, said in the House of Commons in 1857: "Providence has entrusted the extensive empire of Hindusthan to England in order that the banner of Christ should wave triumphant from one end of India to the other. Everyone must exert all his strength that there may be no dilatoriness on any account in continuing in the country the grand work of making all India Christian." Some colonels and commanders declared even through newspapers that they had entered the army with the express purpose and object of destroying the Sepoy's religion The Commander of Bengal Infantry wrote in a Government Report that he had been continuing

---

1 Macaulay's letter to his mother dated October 12, 1836 These quotations along with several additional pertinent details would be found culled together in V D Savarkar's *The Indian War of Independence* (Bombay, 1947). Pp. 53-66, and in several other recent works dealing with the causes of the Mutiny of 1857.

uninterruptedly for twenty-eight years the policy of Christianising the military and that it was a part of his military duty to save the souls of heathens from Satan ! However, as a result of the events of 1857, the government itself and its policy pertaining to religious and social matters of the Indians and its association with the missionaries' activities underwent considerable modification amounting almost to State neutrality in religious affairs of the subjects.

Reaction on the Author

When N was in his teens, the streets and ghāṭs of Banaras had already been accustomed to resound with the missionaries' harangues showering poisonous abuse on Hinduism and its deities Rāma, Kṛṣṇa, Śiva, etc., beside their very temples The harangues, of course, caused headache to the Hindus generally, but usually were not challenged or controverted on the spot by literate residents either out of indifference or fear lest they should offend the missionaries' patrons, viz., foreign rulers. The sensitive heart of N, however, refused to keep silent and he set forth to challenge the missionaries and refute their anti-Hindu preachings. In the course of these movements, he ultimately met Father Smith, the then chief of the missionaries at Banaras, and commenced critical discussions with him on some obviously weak points of Christian Metaphysics. The discussions continued for several days and months and always terminated with a wordly victory for N. Smith, finding himself unable logically to stand N's critical challenges in all those meetings, ultimately used to remark that the *Old* and the *New Testament* of the

Holy Bible were meant to be perused not critically but in a strain of faith.

Composition of this Work

Even subsequently N continued to meet Smith very often. In one of these meetings, early in 1814, Smith presented to him a copy of John Muir's *Mataparīkṣā* N went through this *Mataparīkṣā* closely, prepared in a few months his Sanskrit refutation of the same, which is in all likelihood this very *Śāstratattvavinirṇaya*, and handed over its final MS to Smith for being forwarded to John Muir. Whether the MS ever reached John Muir is not known.

The Author Mesmerised

Smith, like some other Fathers of his generation imported in India, was indeed a practical psychologist Very soon he discovered to himself that N was just the type of Indian the Christian Mission in India needed very badly to attract higher class Hindus into its fold. He therefore encouraged N to repeat his visits often and again, notwithstanding the wordly defeats he himself had to suffer in their course, and ere long succeeded in entrapping the fish in his net. In a few months N was completely mesmerised by the Father's sweet and charming manners and most cordial and attractive surroundings, which at once stood in marked contrast with the stern and dull atmosphere prevailing at his home and that of jealousy and selfishness prevailing in his society. Notice or reports of dedicatory carriers of the European missionaries attending on poverty-stricken or forlorn people suffering from abhorrent infectious

diseases and epidemics, too, added immensely to this mesmerism. N began to feel extremely uneasy when away from Smith and his surroundings. Smith also used to take him to the Collector and other Englishmen of Banaras, who in the course of their talks, while eulogising Christianity and its rites, also used to point out that the Christian Mission offered much more scope for N's brilliance and acquisitions than the Pandit society of Banaras which contained numerous rival candidates with equal or superior acquisitions. Whatever be the real cause, by *c* 1847 N completely surrendered his Hindu reason to Smith and began to utter publicly that Hinduism was all folly and ignorance and Christianity alone was the true and divine faith, notwithstanding all that he himself had said and written previously! After some time he made no secret of it that he was soon going to get himself actually baptised. This sudden and radical change of mind was attributed by the Śāstrin and the missionaries to a mystic divine revelation said to have occurred to him lately through a mental restlessness which ceased only when he decided upon his conversion!

The Author's Conversion

N's aged father, uncle and all other relations and acquaintances tried their utmost for a year to dissuade N from this departure, but failed. In the face of extreme opposition and hostile demonstrations both in family and in society, Nīlakaṇṭha Śāstrī Gore got himself baptized on 14. 3. 18 8 in the church at Jaunpur near Banaras and received the new name Rev. Nehemiah Goreh The venue of the baptizm ceremony was fixed at Jaunpur

instead of at Banaras under advice of the Collector of Banaras and Smith, who had at that time proceeded to England on short leave, with a view to evading further delay and untoward incidents. When in 1849 N returned to Banaras after spending about a year at Jaunpur, the Collector along with other Englishmen and Indian Christians went forth to accord a warm reception to N.

Fates of his Father and Wife

To his society N was a closed chapter since the day of his baptism. His family actually performed the *ghaṭasphoṭa* rite to formally break its link with him The entire affair was a terrible shock to his father, who since then abdicated all worldly contacts, left Banaras for other places of pilgrimage and ultimately died at Hardwar in 1861. Before he left Banaras, he had been preached upon many times by N to embrace Christianity

N's wife Lakṣmī Bai has a still more woeful story to tell She was quite opposed to N's conversion and. though a girl of fourteen, had exerted her mite to prevent N from acting per his resolve. Subsequently, she was living mostly at her father's house which, too, was at Banaras. N, on his return from Jaunpur, sent repeated calls to her to join him at his new residence, but she persistently refused. Then he tried through a law court, but failed. The Collector of Banaras one day took N along with some English missionaries to her residence and tried to prevail upon her parents to agree to the reunion, but to no purpose. In the presence of all those Englishmen, Lakṣmī Bai vehemently rebuked N for what he had done and refu-

sed to stoop so low as to rejoin him now. Then after some time at the Collector's private advice N and his party took recourse to a very strange and perfedious device. They took out a quick procession with music band consisting of over twenty English missionaries and Indian Christians with N garlanded seated in a palanquin. The procession after crossing all the distance halted before the house of N's father-in-law. While the elderly male members of the house were away, some members of the procession at N's instance made a surprise raid inside. Lakṣmī Bai, who was busy with her grinding wheel on the third storey, was captured unawares by them, who, to put down her religious sentiment once for all, spat on her person and dragged her downstairs to be seated beside N in the palanquin. The procession then made a hasty return march meeting with little resistance in the way especially as the Collector had picketed police constables to avert any serious clash in the streets. As soon as the procession reached back N's residence, Lakṣmī Bai's father rushed forth along with some companions to protest and take her back. Lakṣmī Bai who had been frightened to dumbness soon grew conscious of the situation and under the circumstances declined to go back with her father. Her father's subsequent petition in the matter, too, was dismissed by the Collector at his court held on a delayed date at his own bungalow where she, surrounded by N and the whole party of English missionaries and Indian Christians, stated that she would not desert N any more. She then lived with N and in about a year gave birth to a daughter. However, she

still refused to embrace Christianity and all the while evaded N's insistence for the same. Ultimately N got her forcibly baptised on 1.12 1853! This forcible baptization, even more than her treacherous seizure from her father's home, so much shocked her that she did not survive it even by three days and breathed her last on 3 1.2 1853.[1]

His Unique Services to Christian Mission

Now to turn to the main theme. From the day of his conversion N dedicated himself exclusively to the cause of propagation of Christianity in India and spent the remaining forty-seven years of his life in preaching, most zealously and in various capacities, for Christianity and against Hinduism and other faiths. His missionary activities were not confined to one place but lay at Banaras, Bombay, Poona, Mau, Indore, Ahmednagar, Kanpur, Calcutta, Jubbulpore, Nagpur. Chanda, Ranchi, Panchahaud, Pandharpur, Sholapur, Delhi, Amritsar, Dehra-Dun, etc., etc., in an age when many of those widely distant places of the country were not connected with each other by railways. He also crossed swords on behalf of Christianity with promulgators of new Indian faiths like Dayānanda Sarasvatī of the Ārya-Samāja, Keshava Chandra Sen of the Brahmo-Samāja, several leaders of the Prārthanā-Samāja, etc. In the early years, the fact that N prior to his conversion belonged to the learned Pandit society of Banaras immensely enhanced the attraction of his

1 All these dates are taken from the Hindi biography and they indirectly confirm the story of the tragic demise of Lakṣmī Bai and other details gathered from various well-informed aged persons of Banaras and other places

elaborate propagandistic sermons wherein he used to stress loudly that it had been divinely revealed to him that Christianity was the only true religion and it was opportune for all Indians, with a view to saving themselves from the Heaven's fury, to discard their misleading religions, Hinduism, Islam, etc., and embrace the true divine religion, now that it had arrived in India In response to his learned preachings, not only several thousand illiterate or common Hindus, but also many eminent persons of learning and culture like Paṇḍitā Ramā Bai of Poona, Pandit Kharag Singh of the Panjab, etc., as also some learned Maulvis, Parsis, Israels, etc. got themselves converted to Christianity. By his constant studies he added immensely to his knowledge of Western Philosophy, especially as he had gained proficiency lately also in Greek, Latin and Hebrew.

Attraction Vanishes

However, in a few years his preachings ceased attracting cultured Hindus to the banner of Christ due to vigorous counter-propaganda started by new reformist Schools like the Ārya-Samāja and strenuous intellectual resistance offered by new rationalists, social reformers and progressive leaders of the orthodox Hindu community. Among the last-mentioned ones. special mention should be made of Kṛṣṇa Śāstrī Chiplunkar[1] of Poona who ably vanquished N in a series of

1 Vide कै कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याचे चरित्र prefixed to the Marathi translation of the *Arabian Nights' Entertainments* आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी (Poona, 1927 edition), Pp 3-4.

learned and rational public debates and took great pains to impress upon discontented Hindu youth that N's alleged divine revelations were nothing but ill-conceived reports or propagandistic gossips, that conversion would in no way mend their spiritual or material affairs, that Hinduism was in reality an all-embracing and progressive religion and that in respect of its present weaknesses etc. recourse should be had to reform rather than to abdication. Govinda Rao Gore, N's own younger brother, too, proved more than a match to him in this respect to the end of his life. He had sincerely promised to N that he would become a Christian as soon as it was solidly proved to him that the Christian views of men's freedom of will and action, God's knowledge of the future, etc. were not inconsistent with each other[1]. For over twenty years N strained his every nerve to demonstrate to him the tenability of the Christian views, but failed as Govindâ Rao controverted logically N's all arguments and refused to employ blind faith only in favour of Christianity. In subsequent years N appears to be busy with the conversions mostly of backward or depressed classes In Viṣṇu Śāstrī Chiplunkar's *Nibandhamālā*[2] we find allusions to N's harangues at Poona in late years attracting practically no audience while the simultaneous preachings there of Dayānanda Sarasvatī attracted thousands.

---

1 N himself had pointed out these inconsistencies in the Christian Philosophy at several places in the *Śāstratattvavinirnaya*!

2 Vide P 848 of 1917 edition (Essay on *Vaktṛtva*)

Appreciation from the Mission and the Government

At any rate, the acquisition of this talented Pandit proved an unparalleled gain for the Christian Mission which owes a considerable portion of the present strength of Indian Christians to his zealous and selfless efforts. In return, appreciative honours and appointments were accorded to him by the Mission and also by the earlier Company Government on various occasions. Only four months after his wife's demise, he was sent to England on 19.4.1854 as tutor-companion to the ex-Maharaja Dalip Singh of the Panjab, who, as a prey to the coalition of the rulers and the missionaries, had been baptized at Fatehgarh on 8. 3. 1853 at the minor age of fourteen, notwithstanding vehement protests from his mother the dowager-Maharani and other Sikh leaders. During his long stay in England in this first trip, N was called for interview by Queen Victoria, Prince Albert and other big personages in admiration of his services to Christianity. His own impressions of the trip were 'all praise and admiration for Britain and all condemnation and pity for India'[1]. In 1876 N again sailed for England on a lengthy missionary tour and was this time called there for interview by Mr. and Mrs. Gladstone and several other leaders and scholars. He was recipient of various missionary designations from time to time and was ultimately made a Bishop-Father, probably in 1870 His daughter, rendered motherless soon after her birth, was brought up by the Mission and received her edu-

---

1 " वे कहने लगे कि आनन्द और सुख का बसेरा इंग्लिस्तान है और हिन्दुस्तान में ज्वर का बसेरा है।........"--Hindi biography. P 15, etc

cation mostly in England[1] However, the knowledge of the existence of sub-schools among Christians which came to him rather late had caused him much surprise Subsequently many times he had been labouring under proposals for shifting from one sub-school to the other In the course of his second foreign trip he is said to have met with occasions of hatred and contempt at the hands of some Englishmen on account of his being an Indian

N Author of Several Works

N's pen, too, has played a prominent role in his missionary activities. He wrote or revised translations of the books of the *Bible* in various Indian languages and prepared and published several critical works in Hindi, Marathi and English for the uplift of the cause of Christianity. The most important among his published works is the *Ṣaḍdarśanadarpaṇa* in Hindi which is devoted solely to lay bare several loopholes and weak points in the Six Hindu Systems of Philosophy with a view to establishing the consequent superiority of the Christian scriptures over them. The treatment herein, learned and elaborate as it is, is wholly propagandistic, and its fault-finding is at several places of a hair-splitting character The original work was published first in 1860 and has hitherto gone through six impressions[2] With a view to decrying the Six Systems in the eyes of

1 The daughter was subsequently residing mostly at Allahabad and was alive at least up to 1924

2 The sixth impression has been published only in 1950 by the North India Christian Tract and Book Society of Allahabad It conceals the author's name and simply states "इसको काशी के एक पण्डित ने लिखा है" on the inner title-page

European scholars, the Mission got this work translated into English by the renowned orientalist Fitz-Edward Hall, then an Inspector of Schools in C. P. in Imperial Government Service, under the guidance of the original author himself and published it under the title *A Rational Refutation of the Hindu Philosophical Systems* in 1862. However, with the exceptions of Fitz-Edward Hall and G. A. Jacob,[1] few European orientalists of note have accepted the general conclusion arrived at in this work on the basis of their alleged particular deficiencies. and the Six Systems and other ancient literature of the Hindus have continued to play the magnet on star scholars like Deusson, Max Müller, Thibaut, Venis, Keith. etc. In 1890 N published a further propagandistic essay in English against the Six Systems. The most important among his Marathi works[2] is an essay on the religion of Tukārāma, entitled तुकारामाचें धर्मविषयीं ज्ञान and published in 1892, wherein N, controverting the Prārthanā-Samājists and the Brahmo-Samājists, upholds that the great Maratha saint follows rather in the footsteps of Christ.

N's Death and Burial

Some well-informed Banaras Pandits say that N probably sometime during the closing years of his life twice or thrice approached his early friends, now aged Pandits, in a strain of repentence, but the friends declined even to exchange kind looks with him However,

1 Vide his Preface to the N S P First Edition of the *Vedāntasāra* (1893)

2 Vide S G. Date's मराठी-ग्रंथ-सूची(१८००-१९३०), Poona, 1943, Pp 86 99, 106 118, 223 for various Marathi works by N

I have not come by any independent evidence to verify this hearsay report N died at Bombay in 1895[1] at the age of seventy and was buried in a local churchyard the next evening

IV

Strange Similarity in Earlier and Later Works

Here we are concerned only with the history and psychology of N's career and works and not with the merits or demerits of his conversion Strangely enough, his treatment and mode of approach, despite the radical innovation in his basic grounds, are sometimes identical in his pre-conversion and post-conversion works Thus the Introductory Verses I 4–8 and Prefatory Verse—

> स्वपरमतसुवित्तिर्भाववोधे च शक्ति–
>
> र्गुणयुगलविशिष्टा द्रष्टुमर्हन्ति शिष्टाः ।
>
> कृतनतिरथ याचे यो न मे भाववेत्ता
>
> तमिति ह निजदोषो मत्कृतौ नार्पणीयः ॥

prefixed to the *Śāstratattvavinirṇaya*, wherein he requests the Christian readers to give a patient audience to his seemingly harsh words and to interpret them only in the sense meant by him and not in any other sense, are similar in spirit to his Preface (Ābhāsa) to the *Ṣaḍdarśanadarpaṇa* wherein he addresses similar requests to the Hindu readers. The *Rāmāyaṇa* verse सुलभाः पुरुषा etc has been employed in both the works

1 Strangely enough, the exact date and month of N's death are not recorded in the Hindi biography !

in such contexts. In both the works, incomprehensibility of the Heaven's deep sense to ordinary minds, fickleness and fallibility at each step of human intellect and senses, non-dependability of human reasoning based on such a weak footing in matters relating to God, religion, etc. and necessity, rather indispensability, of faith in the course of perusal of divine scriptures are emphasized. But the emphasis is in support of the Hindu Śāstras in the earlier work and in support of the *Bible* in the later work. Further, a good deal of the author's adverse criticism of Hindu Philosophy and Religion so prominently embodied in the later work is found forestalled and also repealed in an intelligent manner in the earlier work. It will thus appear that the *Śāstratattvavinirṇaya,* though it has apparently lost its main importance due to the author's subsequent betrayal of its original cause for alleged spiritual reasons, still retains its intellectual, historical and psychological importance for readers.[1] By the way, in his late years N, subjected to vehement rational opposition mainly from youngmen from English schools and colleges, had begun to preach that conversion should precede admission to English schools since the new system of education made Indians subsequently too much critical and averse to placing reliance on Christ's words !

1 The authors and works cited in the *Śāstratattvavinirṇaya* explicitly are -- ईश्वरकृष्ण, उदयन, निरुक्त, भगवद्गीता, भारत or महाभारत, भास्कर, मनु, मानवशास्त्र, विष्णुपुराण, सिद्धान्तशिरोमणि. The rest are general allusions to various branches of ancient Indian literature and systems of philosophy, to the *Bible* (भवता शास्त्रं etc.), to the *Koran* (यवनशास्त्र), etc.

V

The Mataparīkṣā and its Earlier Refutation etc

John Muir's[1] *Mataparīkṣā* or *A Sketch of the Argument for Christianity and against Hinduism in Sanskrit Verse*, to which the *Śāstratattvavinirṇaya* appears to be a rejoinder, was first published from Calcutta in 1839 in a single volume. Its second enlarged edition appeared from Calcutta in 1840. A further expanded edition of the same was issued in two volumes printed respectively at Mirzapore and Calcutta in 1852 and 185 . The Christian Mission with its numerous branches scattered in all provinces of the country gave free and wide circulation to the original Sanskrit editions of the *Mataparīkṣā* and to its translations into English and various Indian languages published from time to time. Thus the Marathi rendering was published[2] by the American Mission's Bombay Tract and Book Society in two volumes in 1856 and 1858 respectively. An undated MS of the original Sanskrit version is in the Library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society[3] and it illustrates the process of its expansion with its subsequent emendations and additions (पश्चात्कृतश्लोकाः). As per this MS, the work is in the form of a dialogue between the Guru and the Śiṣya

1 For details concerning John Muir and his works, vide Blackie's *Modern Encyclopaedia of Universal Information*, Vol. VI, 1890 P 43, *Encyclopaedia Britannica*, Ninth Edition, Vol XVII, 1896, P. 13, *British Museum Catalogue of Sanskrit, Pali and Prakrit Books*, 1876, Pp 19, 75, 90-91, *Ibid*, 1893 Supplement, Pp. 204, 240, etc

2. Vide S G Date's above-mentioned मराठी-ग्रंथ-सूची P 75

3 Vide H D Velankar's *BBRAS Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS*, Vol II, P 330, Serial No 1159 for a description of this MS

and consists of five chapters (adhyāyas) named respectively ईश्वरगुणवर्णन, ऐशनित्यावश्यकता, सत्यधर्मलक्षणवर्णन, खृष्टीयमतप्रमाणप्रदर्शन and भारतीयशास्त्रविचार. It begins:—
अथ मतपरीक्षा ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।
अहिंसयैव भूताना कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ॥
वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥

श्रीपित्रे पुत्राय च सदात्मने नमः ।
शिष्य उवाच । संसारेऽतीव बाहुल्यं धर्माणां विद्यते गुरो ।
विरुद्धमतयुक्तानां भिन्नाना चापि रीतिषु ॥
तदन्योन्यविपर्यायाच्छङ्का मे जायते हृदि ।
सर्वाणि स्युर्यथार्थानि न वेति प्रोच्यतामतः ॥
गुरुरुवाच । त्वया यद्विषये प्रश्नः क्रियते पारमार्थिकः ।
सर्वैस्तद्यत्नतो ध्येयं स्वकीयकुशलेच्छुभिः ॥ etc.

and ends:—

इति मतपरीक्षायां भारतीयशास्त्रविचारो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
समाप्ता च जॉन्म्यूरेण विरचितेय मतपरीक्षा ॥

The MS contains a total of 411 verses, all anuṣṭubh. The work evidently tries to establish Christianity and to refute all other religions, especially Hinduism. It is not clear as to who helped John Muir in composing this work in Sanskrit verse in the first instance. At any rate, N is recorded[1] to be making use of this *Mataparīkṣā* in the course of his missionary propaganda in 1185 and it is very likely

1 Hindi biography, P 15

that he rendered substantial help to the author in preparing its expanded edition of 1852.

An answer to the *Mataparīkṣā* entitled *Mataparīkṣottaram* in Sanskrit by Haracandra Tarkapañcānana, a Bengali Pandit, appears[1] to have been published in Bengali script from Calcutta in 1840, i.e four or five years prior to N's composition of the *Śāstratattvavinirṇaya*.

John Muir A Brief Sketch

From the nature of the *Mataparīkṣā* one would be inclined to infer its author to be a zealous missionary. However, the probability is at once contradicted by the fact, since John Muir was a distinguished member of the East India Company's Indian Civil Service !

He was son of a merchant of Glasgow where he was born in 1810 He was educated at the Glasgow University and a few other institutions, among which was also the East India Company's College at Haileybury. He joined the Indian Civil Service in 1828 and retired in 1853, having filled various important offices like Assistant Secretary to the Board of Revenue, Allahabad, Magistrate and Collector, Azamgarh, Principal Queen's College, Banaras, and Civil and Sessions Judge, Fatehpur. He was an enthusiastic Sanskrit scholar himself and encouraged the Indians to persue the studies of Sanskrit on comparative lines current in the West. He wrote a number of books in Sanskrit, English and modern Indian languages and

1 *British Museum Catalogue*, 1876, Pp. 43, 91

contributed many papers to the *Journal of the Royal Asiatic Society* etc. Among his Sanskrit works those entitled मतपरीक्षा, नूतनोदन्तोदेत्सः अर्थात् ज्ञानप्रशंसापूर्वकं इंग्लेंडाख्यदेशस्य तिवर्णनम्, ईश्वरोक्तशास्त्रधारा, शर्मपद्धतिः, श्रीयेशूख्रीष्टमाहात्म्यम्, श्रीपौलचरित्रम्, etc, published along with their translations into English and several Indian languages during his stay in India, appear to be written purely for being used in the conversion propaganda of the missionaries After his retirement he settled at Edinburgh, where he did much for the uplift of Sanskrit studies in Great Britain and was honoured by various Universities in recognition of his learning and work. He died in 1882. He was elder brother of Sir William Muir, a distinguished Arabic scholar and Lieutenant-Governor of U. P., after whom the Muir Central College of Allahabad was named.

British View of John Muir's Work

The following extract from the *Encyclopaedia Britannica* would furnish, along with a few post-retirement details concerning John Muir, a diplomatic post-Mutiny British interpretation of his earlier work: "He was throughout remarkable for his zeal in cultivating and encouraging the study of Sanskrit, in finding methods and furthering schemes for the enlightenment and amelioration of the Hindus. He was persuaded that the only way in which they could escape the tyranny of caste, with all its attendant evils, was by being made to know how they had become what they were, and also how the freer and more civilized Western peoples believed and lived. He worked assiduously at the organization and development of the

higher education in India, and endeavoured to stimulate the learned classes to the study of their most ancient literature and of the religious and philosophical literature of the West. He did while in India much work in both departments and was the occasion of still more being done both by Hindus and Europeans. In 1853 he retired from the service and settled at Edinburgh, where he may be said to have continued under more favourable conditions his Indian labours. In 1862 he endowed the Chair of Sanskrit at the University of Edinburgh, and was the main agent in founding the Shaw Fellowship in Mental Philosophy. He was a D. C. L. of Oxford, LL. D. of Edinburgh, and Ph. D. of Bonn..........."

A Further Evidence for Government-cum Mission Coalition

It is, however, extremely doubtful if even the Hindus of 1851 holding most advanced views would concede that John Muir's earlier works like the *Mataparīkṣā* advocating wholesale Christianization of India were written really for the amelioration of the Hindus any more than that the missionaries' conversion movements, too, aimed at their amelioration. On the other hand, a disinterested survey of events would rather point to the composition of those works by such a prominent member of Indian Civil Service and their recorded free use by the missionaries in their countrywide conversion propaganda as a further eloquent evidence for the pre-Mutiny government's coalition with the missionaries for the planned Christianization of the country.

VI

Description of Basic MSS

The text of the *Śāstratattvavinirṇaya* herewith printed is based on three MSS. They all belonged to Śrī Bhau Saheb Katre of Banaras who presented two (अ and आ) of them to the Scindia Oriental Institute, Ujjain, in 1934 and has retained the third (इ) in his MSS collection. No further MS could be traced in the available Catalogues or Lists of MSS by me or by Dr. V. Raghavan, Working Editor of the *New Catalogus Catalogorum* that is being serially published by the Madras University.

MS अ—It bears Accession No. 1882 of the Manuscripts Library of the Scindia Oriental Institute and was briefly, though inadequately, detailed in the Institute's *Catalogue of MSS*, Part I (1936).[1] The MS originally consisted of forty-five folios of the size 11×4¾ inches, out of which two, viz. Folios 31 and 32, are missing, so that the MS now contains only forty-three folios. Margin is left of about an inch on the four sides of each page of the folios The main work starts from Folio 1ᵇ and thence each page bears nine lines with about thirty-six bold Devanāgarī letters written in dark-black ink on each line. The scribe's colophon occurs at the end of Folio 45b as "ॐ नमो नारायणाय सर्वात्मा श्री सिताराम लिहिता तद्भक्त नाना आत्र ॥". Thus the scribe's name is Nānā Atri, but his place and date are not mentioned However, from his name and semi-Marathi colophon he appears to be a Mahārāṣṭra

1 P 31, Serial No 804

Brāhmana probably residing at Banaras and in respect of date he is not much removed from the original composition of the work. A different hand has written the stray Prefatory verse (स्वपरमत०) in two lines in the middle of the opening page and a few notes elucidating some obscure points in the main text on the margins of some subsequent pages, —matter that seems to have come down from the author himself and therefore suggests the probability of a sort of contact between the scribe and the author

MS आ – This broken MS was formerly enclosed with MS अ but has now been separated and entered against Accession No 2542 of the Scindia Oriental Institute's Manuscripts Library It originally consisted of fifty-six folios of the size 11×4¾ inches, out of which eleven. viz Folios 1–3, 5–7, 10–12, 22 and 56. are missing. so that it now contains only forty-five folios Each page of the folios bears seven lines with about thirty-two bold Devanāgarī letters written in dark-black ink on each line Margin is left of about an inch on the four sides of each page of the folios wherein emendations of. or additions to. the originally written text are found inserted at some places Due to the loss of the concluding folio, the name. date and place of the scribe cannot be traced. The handwriting is different from that in MS अ but probably same as that in MS इ

MS इ —This MS consists of fifty-nine folios of the size 11×4¾ inches and is intact in all respects Margin of about an inch is left on the four sides of

each page wherein several emendations and additions are found inserted. The main work begins with Folio 1 b, and seven lines with about thirty-two bold Devanāgarī letters on each line occur in dark-black ink on each side of the folios, except on Folio 59 b which contains only four such lines. The scribe of this MS is probably identical with that of MS आ, but he has not recorded his name, place and date in the MS. A different hand has written the stray Prefatory Verse (स्वपरमत०) in two lines in the middle of the opening page and also some of the additional matter occurring in the margins of a few pages.

Chronology of the three MSS

The three MSS are correctly written and their folios are of straw paper. From textual point of view MS आ appears to be first, MS इ second and MS अ final, since the marginal emendations and additions of the earlier stages occur as the main original body of the later stages. A glance at the main text and the few footnotes below the text would easily confirm this chronology.

ईषत्परिचयः

संलक्षाङ्ग्लभूमिकातः स्फुटीभवेद्यद् 'गोरे' इत्याख्यमहाराष्ट्रीय-चित्पावनब्राह्मणकुलोत्पन्नो नीलकण्ठशास्त्री प्रकाश्यमानमिमं *शास्त्रतत्त्वविनिर्णय* काइगं १७६६ मिते शकाब्दे प्रणिनाय। आङ्ग्लकम्पिन्यास्तदानीन्तनभारतशासनसेवातन्त्रेऽनेकोच्चपदभाजा जॉन् म्यूर नाम्ना विदुषा गीर्वाणभाषायां रचितस्य प्राचीनभारतीयधर्माचारदर्शनादिखण्डन-खृष्टीयधर्मतन्त्रमण्डनपरस्य *मतपरीक्षा*-संज्ञकस्य पद्यबद्धपञ्चाध्यायात्मकस्य ग्रन्थस्य निराकरणरूपोऽयं *शास्त्रतत्त्वविनिर्णयः*। अतोऽस्मिन् प्राचीनभारतीयमतस्य मण्डनं खृष्टीयमतस्य खण्डनं च समीचीनतया विहितं दृश्यते।

हन्त! ग्रन्थकृन्नीलकण्ठशास्त्री प्राक् प्राचीनभारतीयसंस्कृतेस्तीव्रमभिमानं बिभ्रत्स्वयं शास्त्रसंमताचारसंपन्नोऽपि ग्रन्थस्यास्य रचनायाः पश्चात् त्रिचतुरवत्सराभ्यन्तरेऽवधावज्ञातस्पष्टकारणक्रमं स्वमतपरिवर्तनं विदधे, खृष्टीयधर्मदीक्षामपि स्वयं जग्राह च। तत आरभ्य खृष्टीयधर्माचार्यादिपदान्यवलम्ब्य तेन स्वजीवनस्यावशिष्टानि सप्तचत्वारिंशद् वर्षाणि प्राचीनभारतीयधर्मे कुठाराघातित्वेन खृष्टीयधर्मप्रचारणे व्यतीतानि। तदनुपङ्गेणानेके ग्रन्थाः *षड्दर्शनदर्पणादिसञ्ज्ञका* नवपरिगृहीतमतमण्डनपरा भारतीमाहाराष्ट्र्याङ्ग्लभाषासु तेन लिखिताः प्रकाशिताश्च।

जन्मनोऽनन्तरं जनकेनैव परित्यक्तजननहेतुत्वादनाथायमानस्यास्य *शास्त्रतत्त्वविनिर्णयस्य* मौलिकं वैशिष्ट्यं प्रागेव नष्टप्रायमिति स्वीकृतेऽप्यस्य वैदग्धिकमाध्यात्मिकमैतिहासिकं च महत्त्वमिदानीमपि सर्वथावशिष्यत एव। ग्रन्थकृतो मतपरिवर्तनात् प्राग्भवं प्राचीनसंस्कृतिसंस्कृतं भारतीयं हृदयं ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वत्र सुसंगततया विहरमाणं दृश्यते। एतत्समालोचनेन ग्रन्थकारस्याकस्मिकस्य मतपरिवर्तनस्य वास्तविकं मनोविकास-वैज्ञानिकानुमोदितं कारणमपि कदाचिदुपलभ्येत। एतदादिदृष्ट्यास्य प्रकाशनमङ्गीकृतं संपादितं च जिज्ञासूनामुपयोगार्थम्।

ग्रन्थकारस्यावान्तरवृत्तान्तकथनं तत्कालिकदेशपरिस्थितेरीषद्दिग्दर्शनं चाङ्ग्लभूमिकायां संक्षेपेण विहितमिति सैव जिज्ञासुभिरवलोकनीया। इति शम्॥

ग्रन्थकर्तुर्निवेदनम्

स्वपरमतसुवित्तिर्भावबोधे च शक्ति-
गुणयुगलविशिष्टा द्रष्टुमर्हन्ति शिष्टाः ।
कृतनतिरथ याचे यो न मे भाववेत्ता
तमिति ह निजदोषो मत्कृतौ नार्पणीयः ॥

---

१. अ ड पुस्तकयोरिदं ग्रन्थकर्तुः समावितनिवेदनरूपं पद्यं मध्येमुखपृष्ठं लिखितं दृश्यते.

शास्त्रतत्त्वविनिर्णयः

प्रथमोऽध्यायः

श्रीगणेशाय नमः ॥

[1]भिन्नाधिकारैः पुरुषैर्बहुधा समुपासितम् ।
अतर्क्यलीलमीशानं श्रीनिवासमुपास्महे ॥ १ ॥
वन्दामहेऽथ जननीं गिरिजां गिरिजानिभाम् ।
शिवरामाभिधांश्चैव श्रीतातचरणान्नुमः[2] ॥ २ ॥
वासुदेवपदाम्भोजयुगलैकसमाश्रयः ।
नीलकण्ठाह्वयः कुर्वे शास्त्रतत्त्वविनिर्णयम् ॥ ३ ॥
श्रीवैदिकान्यमतयोः सदसद्भावदर्शने ।
निष्ठुरेव प्रतीतापि नोक्तिर्दोषाय कल्प्यताम् ॥ ४ ॥
अपि स्वरूपेण कटु पटुबुद्धिभिरौषधम् ।
सेव्यं हि भव्यदं यस्मादस्माकं च कृतिस्तथा ॥ ५ ॥
बुध्वा मदाशयं दद्युर्दोषान्यद्यपि सज्जनाः ।
स्वकीयं सफलं मन्ये तावतापि परिश्रमम् ॥ ६ ॥

---

१ आ पुस्तके आदिमानि त्रीणि पत्राणि नष्टानि, अत एतदादिग्रन्थभागस्तत्र नास्ति. २ 'नुतः'—इ.

वरं हि सज्जनात्प्राहुर्गुणज्ञात्स्वावमाननम् ।
न पुनर्मूर्खतः प्राप्तामपि वोच्चैःपदस्थितिम् ॥ ७ ॥
अथाशयमजानद्भिर्दोषारोपैककामुकैः ।
नीलकण्ठोऽपि दुष्येत नीलकण्ठस्य का कथा ॥ ८ ॥
तत्र तावन्मतस्यादौ ग्राह्यग्राह्यत्वनिर्णये ।
मतानामैशताचिह्नमन्ये त्विदमवादिषुः ॥ ९ ॥
भवेन्मतस्य यो यस्य पुमानाद्यः प्रवर्तकः ।
तस्मिन्नद्भुतसामर्थ्यं विश्वासार्थमपेक्ष्यते ॥१०॥
तच्चापि साक्षिभिर्दृष्टं विपक्षैश्च परीक्षितम् ।
तत्काल एव च ग्रन्थे लिखितं ग्रन्थकर्तृभिः ॥११॥
तेन प्रवर्तितं लोके मतमद्भुतशक्तिना ।
भवेदैश्वरमित्येवं विश्वासो जायते दृढः ॥१२॥
तदेतल्लक्षणं सर्वं वर्ततेऽस्मन्मते यतः ।
ततस्तदैशमित्याहुर्न चैतद्रोचयामहे ॥१३॥
इदं खल्वत्र पृच्छामः सामर्थ्यं मतकर्तृगम् ।
चिरातीतं कथं ज्ञेयं पुरुषैरधुनातनैः ॥१४॥
तस्यापि साक्षिभिः साक्षात्कृतत्वं ज्ञायतां कुतः ।
बोद्धव्यं च कृतं कस्माद्विपक्षैस्तत्परीक्षणम् ॥१५॥
स्वमतग्रन्थतो ज्ञेयं सर्वं तदिति चेत्तदा ।
हन्त ! ग्रन्थोक्तितः कस्मादैश्वरत्वं न मन्यताम् ॥१६॥

यः पुनः स्वमतैशत्वं मृषा वक्तुं समुद्यतः ।
स तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं कथा नो कल्पयेत्कथम् ॥१७॥
तत्प्रामाण्यस्य सिद्ध्यर्थं तेनैवोक्तं कथान्तरम् ।
मन्तव्यमिति वाक्यं तु बुद्धिमन्तो न गृह्णते ॥१८॥
तस्मात्तदुक्तवार्ताभिस्तत्प्रामाण्यं यदीष्यते ।
ऐशत्वमेव तद्वाक्याल्लाघवान्मन्यतां तदा ॥१९॥
ननु तत्काललिखितात्प्रामाण्यं मन्महे वयम् ।
तत्काललिखितत्वं च ज्ञायते कालसंख्यया ॥२०॥
उच्यते—
तत्काललिखितारोऽपि यथार्थमलिखन्निति ।
निश्चयः स्यात्कथमिव ग्रन्थप्रामाण्यमन्तरा ॥२१॥
ननु तत्काललिखिते त्वयाथार्थ्यमसंभवि ।
अर्थं ह्यसन्तं मन्येरञ्जनास्तत्कालिकाः कथम् ॥२२॥
इति चेन्नैवमाभाष्यं भवता कल्प्यते यथा ।
अन्येषां मतसंचारे युक्तिः सात्रापि कल्प्यताम् ॥२३॥
तथा हि नानास्थानोत्था अपीदानीन्तनीः कथाः ।
अद्भुतार्थानुसंबद्धा असतीरपि वस्तुतः ॥२४॥
इदानीमपि दृश्यन्ते स्वीकुर्वन्तो बुधा न किम् ।
इत्यादिकल्पनाभिस्तदन्याभिरपि सेत्स्यति ॥२५॥
अङ्गीकृत्यापि यत्क्लेशं कृतोऽस्यान्यैः परिग्रहः ।
तदप्यैशत्वगमकमिति यद्भवतेर्यते ॥२६॥

त्रयोदशादिश्लोकेषु दत्तप्रायमिहोत्तरम् ।
तथाप्यस्मिंस्तु विषये त्वं गृहाणोत्तरान्तरम् ॥२७॥
अप्रत्यक्षेऽपि हि फले दृष्टा क्लेशसहिष्णुता ।
श्रद्धया केवलं लोके प्रयागमृतिदर्शनात् ॥२८॥

इति शास्त्रतत्त्वविनिर्णये परोक्तमतप्रामाण्यपरीक्षाप्रकारनिराकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः

अथो मिथोविरुद्धानि दृष्टदोषाणि यानि च ।
मतानि तान्यसन्तीति ब्रुवन्तं ब्रूमहे वचः ॥ १ ॥
न खल्वत्यन्तगम्भीर आशयः पारमेश्वरः ।
अल्पबुद्ध्यर्पितैर्दोषैस्त्यक्तुं युज्येत सर्वथा ॥ २ ॥
न तद्विज्ञायते वस्तु भूतं वा भावि किञ्चन ।
कुशलैः पुरुषैर्यत्र दोषो वक्तुं न पार्यते ॥ ३ ॥
किं न दोषा बहुविधा भवतां च मते स्थिताः ।
भवद्भिः श्रद्दधानैस्तत्त्यज्यते किमु तावता ॥ ४ ॥
ते च केचित्प्रदर्श्यन्ते मतिमोहनिवृत्तये ।
नात्राप्रियात्क्वचिद्वाक्यादप्रीतिं यात चेतसः ॥ ५ ॥
सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ६ ॥
विवादे हि भवत्येव क्वचिदप्रियवद्वचः ।
ततोऽविकृतधैर्यो यः सारग्राही स बुद्धिमान् ॥ ७ ॥
तत्र तावद्भवच्छास्त्रे पौरुषत्वानुमापकम् ।
लिङ्गमस्ति स्फुटं तच्च निशामयत कथ्यते ॥ ८ ॥

---

१ आ पुस्तके ग्रन्थभागोऽत्त आरभ्यैव विद्यते.

सिद्धान्त एष भवतां स्वशास्त्रपरिकीर्तिते ।
ईशावतारे खृष्टाख्ये विश्वासान्नान्यथा गतिः ॥ ९ ॥
यतो नास्ति नरः कोऽपि साधुरप्यघवर्जितः ।
विश्वासादेव मुच्येतान्यथा दण्ड्य इतीर्यते ॥१०॥
ततो[1]ऽज्ञातभवच्छास्त्रा असंख्या ये पुराभवन् ।
ये च संप्रति वर्तन्ते किं सृष्टा नरकाय ते ॥११॥
तद्धि नूत्नप्रसिद्धित्वादन्यदेशभवैर्नरैः ।
ज्ञातमाधुनिकैः स्वल्पैः प्राग्भवैः सुतरां न च ॥१२॥
यतः कदाचिदपि तैर्नाज्ञायि भवतां मतम् ।
अविश्वसन्तस्ते तस्मान्न तावदपराधिनः ॥१३॥
अनागसोऽपि नरके पात्येरन् प्रभुणा यदि ।
अन्यायी[2] निर्घृणश्चेशः स्यादतोऽसददो मतम्[3] ॥१४॥

---

१ आ इ पुस्तकयोस्तेतदादिश्लोकद्वयस्य स्थाने "ततोऽज्ञातभवच्छास्त्रा बहवः खलु ये नराः । उत्पादिताः परेशेन किं स्युर्नरकगामिनः ॥" इति पाठयुक्त एक एव श्लोकः प्रागासीद्यः पश्चात्संशोध्य अ पुस्तकस्थपाठवत्तत्रापि श्लोकद्वयेन परिवर्तितो दृश्यते २ अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने आ इ पुस्तकयोः "अन्यायी निर्घृणश्चैव कल्पितः स्यात्तदेश्वरः ॥ भवेद्यदि भवच्छास्त्रं सत्यार्थांशसि चैश्वरम् । तदेश्वरेण सर्वेषां नृणा ज्ञेयं कृतं भवेत् ॥" इति पाठः प्रागासीद्यः पश्चात्संशोध्य तत्रापि अ पुस्तकवद्विहितो दृश्यते. ३ अत्र अ पुस्तकस्था टिप्पणी—"यदि हि शास्त्रं विनैव लोकाः श्रेयो लभेरन्ननर्थेन च न संबध्येरन् तदा निरर्थः शास्त्राविष्कारः; यदि च नैतदस्ति तदा न प्रमाणं खृष्टशास्त्रम्; प्रमाणत्वे तु खृष्टशास्त्रस्य तदनुपदिशन्नस्मद्देश्यानथ च दण्डयन्नन्यायकरो भवेत्परमेश्वर इत्यभिप्रायः ।" इति.

किं च खृष्टोऽवतीर्येह नरानन्धादिकान् बहून् ।
नेत्राद्यैर्योजयामास प्रागित्युक्तं भवन्मते ॥१५॥
तदसंभवि यद्येवं भवेत्तर्ह्यधुनापि ये ।
लोकास्तस्मिन्सुविश्वस्ताः किं नान्धा नेत्रशालिनः ॥१६॥
प्रागीश्वरे दयासीत्सा किमिदानीं न विद्यते ।
किं वा प्रियाप्रियकृतं वैषम्यं तत्र वर्तते ॥१७॥
यदीशत्वप्रत्ययार्थं प्राक् चकार तथेश्वरः ।
किं प्रत्ययं न काङ्क्षन्ते इदानीमपि पूरुषाः ॥१८॥
ये इदानीं भवद्धर्मे संदिह्य ध्वस्तमङ्गलाः ।
तेषां शर्माणि भूयासुरिति किं नेच्छतीश्वरः ॥१९॥
किं च नानादयो जीवाः संमता यद्भवन्मते ।
किं त्वकस्मादीशसृष्टास्तदप्ययद्धा न युज्यते ॥२०॥
ईशः किलैकलस्तिष्ठन्निरानन्दः सुखाप्तये ।
लोकान् सृष्ट्वा सुखं प्राप दोष एष प्रसज्यते ॥२१॥
मुक्त्यर्थमसृजच्चेन्न प्राक् सतां सा हि संभवेत् ।
असतोऽपि समुत्पाद्य किमिच्छन्मोचयेदसौ ॥२२॥
परेषु दुःखमालक्ष्य यः शोकः सा दयोच्यते ।
असत्सु हि कुतो दुःखं तस्मान्नेह दयाप्युत ॥२३॥
स्वर्गैकदित्सया लोका अस्रक्ष्यन्तेश्वरेण चेत् ।
वृथा मध्ये मनुष्यत्वं नाधास्पदमदास्यत ॥२४॥

---

१ आ पुस्तकेऽत आरभ्य त्रीणि पत्राणि नष्टानि.

सद्यःसृष्टेषु जीवेषु नांहःसंभावनाण्यपि ।
न चांहोवासना वापि कुतो ह्रीशस्तथा सृजेत् ॥२५॥
तेषां स्वर्गाय सृष्टानामीशेनौदार्यतो नृणाम् ।
मध्ये मनुष्यभावस्य न पश्यामः प्रयोजनम् ॥२६॥
दातुं किमेषं[1] सर्वेभ्योऽशक्नुवन् स्वर्गमीश्वरः ।
मध्ये मनुष्यतां प्राप्य कुर्युरेन इतीच्छति ॥२७॥
बाल्य एव प्रमीता ये बाल्याद् भ्रान्तधियश्च ये ।
तेषां च नरताप्राप्तेर्नतरामर्थ ईक्ष्यते[2] ॥२८॥
सम्यग्विचार्यमाणं चेद्भवतामीदृशं मतम् ।
सुधियां पुरतो भाति सर्वं मुग्धोदितार्थकम् ॥२९॥
किं चेशः कुरुते लोकान्यदि स्वर्गैकदित्सया ।
नृणां धर्मं स्वसेवादिमेष कस्मादपेक्षते ॥३०॥
मुक्तिदानविधौ सेवामिच्छतीत्युच्यते यदि ।
पूर्णकामत्वमीशस्य भवता किं न दूषितम् ॥३१॥
केवलं स्वर्गदानार्थं लोकांश्चेत्सृष्टवान्विभुः ।
बुद्धिमेषां कुतोऽस्राक्षीद्धर्माधर्मोभयानुगाम् ॥३२॥
धर्माधर्मक्रियास्वेभ्यः स्वातन्त्र्ये च समर्पिते ।
प्रायेण जायते लोकः सर्वोऽपि निरयातिथिः ॥३३॥
तथा सति नृणां सृष्टिर्नरकार्थापि सेत्स्यति ।
स्वातन्त्र्यं नरकायापि स्वर्गायापि हि कल्प्यते ॥३४॥

---

१ 'किमेव'—इ. 'इक्ष्यते'—इ.

ईशसृष्टाश्च पुरुषाः प्रायः सर्वेऽहसाप्लुताः ।
दूरे मुक्तिकथा तस्माद् वृथाकामः किमीश्वरः ॥३५॥
मया सृष्टा भविष्यन्ति किं चैते पापिनस्त्विति ।
भूतभव्यभवज्ज्ञत्वाज्जानात्येव किलेश्वरः ॥३६॥
इति जानन्नपीशस्तान्सृजत्येव यदा तदा ।
जीवोत्पादकता तस्य कथं स्यान्मुक्तिदित्सया ॥३७॥
सर्वं चोत्पत्तिमद्वस्तु नियमेनान्तवन्मतम् ।
जीवाश्चोत्पत्तिमन्तश्चेद्भवेयुर्नाशधर्मिणः ॥३८॥
कार्यसामान्यहेतोरप्यार्यैः कार्यत्वमिष्यते ।
जीवासामान्यहेतौ स्यात्तत ईशेऽप्यनित्यता ॥३९॥
यदि नित्यस्थिति भवेत्कार्यसामान्यकारणम् ।
कार्यं सदा प्रसज्येत ततोऽनित्यं तदुच्यते ॥४०॥
एवं बहुविधा दोषा जीवोत्पत्तिमते स्थिताः ।
निसर्गात्पौरुषी बुद्धिः सूक्ष्मार्थेषु हि मुह्यति ॥४१॥
वयं तु कर्मणा देहो देहात्कर्मेत्यनादिनीम् ।
बीजाङ्कुरवदिच्छामः कर्मदेहपरम्पराम् ॥४२॥
यद्यत्करोति चेशस्तज्जीवकर्मफलाप्तये ।
यस्य यस्य यथा कर्म न्याय्यं तस्य तथा फलम् ॥४३॥
अत एवास्ति यः प्रोक्तः संग्रामः कृष्णशूलिनोः ।
सोऽपि जीवादृष्टवशात्तद्वज्जयपराजयौ ॥४४॥

एकात्मानौ हि तौ देवौ भिन्नौ दृष्टिभिदावशात् ।
तयोः कथं स्यात्कलहः का च तस्मात्तयोः क्षतिः ॥४५॥
किं तु यत्पक्षपातेन युध्यतस्तौ परस्परम् ।
तत्कर्मतारतम्येन तयोर्जयपराजयौ ॥४६॥
नास्त्येव परमेशस्य पक्षपातोऽपि वस्तुतः ।
किं तु यस्य यथा कर्म तादृशं नियतं फलम् ॥४७॥
स्ववशोऽपि जगन्नाथो न्यायसंरक्षणाय वै ।
तत्तत्कर्मानुसारेण करोति विविधाः क्रियाः ॥४८॥
ननु पुंसामनादित्वे कथमीश्वरजीवयोः ।
सेव्यसेवकभावः स्यादिति चेत्का न्विह क्षतिः ॥४९॥
यथैककालजनुषोर्लोके हि स्वामिभृत्ययोः ।
सेव्यसेवकभावस्य नास्ति हानिस्तु सर्वथा ॥५०॥
तथामोघानन्तशक्तिज्ञानस्य परमात्मनः ।
युज्यन्ते सेवका जीवा अल्पज्ञाः क्षुद्रशक्तयः ॥५१॥
किं च प्राग्जन्मजं कर्म नोररीक्रियते यदि ।
जन्मतोऽन्धाः पङ्गवश्च जायन्ते प्राणिनः कुतः ॥५२॥
नाणुरप्यपराधो यैरीशस्याकारि जन्तुभिः ।
अत्यन्तं दुःखभाजस्तान्दयावान्कुरुते कथम् ॥५३॥
तस्माद्यस्मिन्मते प्रोक्तमेवमीशविचेष्टितम् ।
ईशनिन्दाकरं साक्षाच्छ्रद्धेयं ननु तत्कथम् ॥५४॥

ननूत्पन्नस्य बालस्य पित्राद्या दोषिणो यतः ।
ततोऽसावपि तज्जन्मा दुष्टत्वाद्दण्डमर्हति ॥५५॥
इत्यसत्—
यद्यागसोऽन्यदीयस्य दण्डमन्यत्र पातयेत् ।
पुरुषेऽनपराधेऽपि कथं स्यान्न्यायवान्प्रभुः ॥५६॥
पितुर्दुर्बुद्धिता पुत्रे न प्रसर्पति जातुचित् ।
पैत्रो हि शुक्रसंबन्धाच्छिशोर्देहो न चास्य धीः ॥५७॥
तथा हि दृश्यते लोकेऽप्यन्तरं तातपुत्रयोः ।
सुदुर्मतेरपि सुतो दृष्टः साधुशिरोमणिः ॥५८॥
ईशदत्तैव धिषणा दुष्टां दद्याच्च तां कथम् ।
दत्वा च तां दण्डयेच्चेदेप न्यायी कथं भवेत् ॥५९॥
ईशाज्ञोच्छेदरूपश्च योऽपराधः परात्मनः ।
स एव दोष इत्युक्तो जातमात्रे त्वसौ कुतः ॥६०॥
को हि तस्यापराधोऽसौ यद् दुष्टादजनिष्ट सः ।
जन्म खल्वीश्वराधीनं नाधीनं पुरुषस्य तत् ॥६१॥
यदि नामेश्वरो दत्वा दुष्टादस्मै बलाज्जनिम् ।
तत्कृते दण्डयेदेनं कथं स्यान्नीतिकृत्तमः ॥६२॥
किं च खृष्टे विश्वसन्तः शुध्यन्तीति भवन्मतम् ।
तथाविधानां भवतां शिशूनां दुःखिता कुतः ॥६३॥
आस्तां चोत्पन्नमात्राणां शिशूनां वृत्तवर्णनम् ।
महतामपि दुःखादितारतम्यमहेतुकम् ॥६४॥

काँश्चित्सुसुखिनः कुर्वन् काँश्चिदत्यन्तदुःखिनः।
भवेद्वैषम्यनैर्घृण्यदोषयुक्तः परेश्वरः ॥६५॥
अथापि वर्तमानेन तैः स्याद्देहेन यत्कृतम् ।
पापं तस्यैव च फलं दुःखमेतद्वचस्त्वसत् ॥६६॥
जन्मतोऽप्या मृतेर्ये ये नराः पापानि कुर्वते ।
दुःखिनस्ते न दृश्यन्ते विपरीतं हि लक्ष्यते ॥६७॥
किं च खृष्टे विश्वसन्तः शुध्यन्तीति भवन्मतम् ।
तथाविधा अपि नराः कुतो दुःखानि भुञ्जते ॥६८॥
यदि खृष्टे विश्वसन्तोऽपीह स्युर्दुःखभाजनम् ।
अमुत्रापि न दण्ड्याः स्युरिति निश्चिनुमः कथम् ॥६९॥
नृस्वभावपरीक्षार्थं सुखदुःखादिभिः प्रभुः ।
तान्संयोजयतीत्येतद्वचो जातु न युज्यते ॥७०॥
पररूपानभिज्ञैर्हि तज्ज्ञानार्थं परीक्ष्यते ।
सर्वज्ञस्य दयासिन्धोः किं हि कार्यं परीक्षया ॥७१॥
दयावानल्पहेतोश्च न यच्छेद् दुःखमीश्वरः ।
असह्यं खलु तन्नृणां तच्च जानन्ति तद्विदः ॥७२॥
स्वभावाद्ये यथा कुर्युर्लभेरंस्ते तथा फलम् ।
तेभ्यो दुःखं बलाद्दत्वा निरर्थं तत्परीक्षणम् ॥७३॥
अस्मै लघीयसेऽर्थाय घोरं दुःखं वृथार्पयन् ।
कथं दयावानीशः स्यात्किं च क्षेमं विधास्यति ॥७४॥

ज्ञानावस्थाप्तदुःखानां युज्येतापि परीक्षणम् ।
बाल्यानुभूतदुःखानां हा कष्टं व्यर्थदुःखिता ॥७५॥
अन्ये बाल्याप्तदुःखाश्च प्रमीयन्ते तदैव ये ।
का तद्गतिर्यदि स्वर्गो हा तदुत्पादनं वृथा ॥७६॥
अलमेतावतैवास्तु किं विचारेण भूयसा ।
सम्यग्विचारिते भाति मुग्धोक्तिवदिदं मतम् ॥७७॥
अथ पूर्वभवोपात्तपापस्याप्रतिभानतः ।
न दण्डो युज्यत इति न विचारभवं वचः ॥७८॥
संप्रति क्रियमाणानां पापानां भावि दण्डनम् ।
नाधुना ज्ञायते तस्मात्तत्सत्त्वं स्वीकृतं न किम् ॥७९॥
न खल्वामुष्मिको दण्डो दृष्टः केनापि कुत्रचित् ।
किं तु शास्त्रैकनिर्णेयः शास्त्रादेषोऽपि बुध्यते ॥८०॥
पूर्वजन्मकृतैनांसि बोधयन् शास्त्रवाक्यतः ।
दण्डयन्नीश्वरो लोकान् कथं दोषेण लिप्यते ॥८१॥
पुनर्जन्मान्तरं नो चेन्मूकाद्यनधिकारिणाम् ।
कार्या स्यान्निरयैकाशा सृष्टिश्चैषां निरर्थिका ॥८२॥
तस्मान्मूकादिभावं ते प्राप्ताः प्रागर्जितांहसा ।
भूयो भवान्तरे तेभ्यो दद्यादेव सुखं विभुः ॥८३॥
अल्पाधिकापराधानां न न्याय्यं शासनं समम् ।
तस्मादवाप्तदण्डानां पुनर्जन्म स्वतः स्थितम्[1] ॥८४॥

---

१ अत्र अ पुस्तकस्था टिप्पणी—"किं च पुनर्जन्माभावे साम्परायिकदण्डस्यापि वैयर्थ्यमेवेति वक्ष्यत एव ।" इति

निश्चितं भवतां शास्त्रं पुरुषैः स्वधिया कृतम् ।
नृबुद्ध्यनवगाह्यत्वाद्यत्र नोक्तं भवान्तरम् ॥८५॥
अथाकस्मात्सृजञ्जीवान् किं शुद्धान्सृजतीश्वरः ।
आहो दुष्टधियस्त्वाद्ये शुद्धानां दुष्टतां कथम् ॥८६॥
यदि वै दुष्टतामीयुः शुद्धान्तःकरणा अपि ।
हता व्यवस्था सकला दुष्टाः स्युः स्वर्गता अपि ॥८७॥
दोषयुक्तां यदि पुनर्नृबुद्धिं बुद्धिपूर्वकम् ।
सृजतीश इति ब्रूते तन्मतं दूरतस्त्यजेत् ॥८८॥
किं च भूतेन केनापि नरान्पापे प्रवर्तितान् ।
दीनान्परवशांश्चापि विभुर्दण्डयतीति ये ॥८९॥
वदन्ति तेऽविचारित्वमावहन्ति परात्मनि ।
कथं स्वहितकामानां तन्मतं स्याद्धितप्रदम् ॥९०॥
अथ तेन नरः पापाचरणे प्रेरितोऽपि सन् ।
विचारेण निवर्तेत पापादिति वचो भ्रमात् ॥९१॥
नासौ प्रेरयतेऽक्ष्यादीन्स हि प्रेरयते मनः ।
विचारश्च मनोधर्मो दुष्टे चित्ते कथं भवेत् ॥९२॥
यदौषधं रोगहरं तदेव विषदूषितम् ।
न गुणाय भवेत्तद्वद्विचारे दूषितं मनः ॥९३॥
ननु युष्मन्मतेऽप्येवं पूर्वजन्मक्रियावशात् ।
पापं प्रकुर्वतो जीवान्कथं दण्डयतीश्वरः ॥९४॥

१ अत आरभ्य ग्रन्थभागः आ पुस्तकेऽपि विद्यते.

उच्यते—

प्राग्भवेऽपि कृतं कर्म तेनैव तु यतः कृतम् ।
तस्मात्तद्वशतोऽप्यागस्कर्ता शासनमर्हति ॥९५॥
यथा क्रीडापरो बालो निमील्य स्वदृशौ चलन् ।
अवशोऽपि पतन्गर्ते पित्रा ताड्यत एव हि ॥९६॥
किं च स्वर्गाभिधे लोके दिव्यभोगयुते स्थितिः ।
मुक्तिरुक्तेति सिद्धान्तो नान्तःशान्तिकरः सताम् ॥९७॥
भुञ्जतां हि सुखं पुंसां बहुकालं ततः परम् ।
कालेन जायते त्रास उत्सुकस्यापि तत्सुखे ॥९८॥
किं त्वत्रत्यसुखस्यासौ स्वल्पकालेन जायते ।
कालेन बहुना तद्वद्दिव्यानामपि तर्क्यते ॥९९॥
किं चास्मिन्नपि लोके प्राक् पवित्रे पातकोज्झिते ।
उत्पादिते च विभुना पापावेशमनिच्छता ॥१००॥
कालेन प्राविशत्पापं स्वर्गे तन्न विशेत्कुतः ।
ततश्च दुःखभाजः स्युः कुतो न स्वर्गता अपि ॥१०१॥
ईशेच्छा तूभयत्रापि तुल्यैव क्षेमभावने ।
नृणां पापसमाचारं न चेहापि स इच्छति ॥१०२॥
तस्माद्दिव्यपदार्थानां भोगो मोक्ष इदं वचः ।
बालिशानां विमोहाय तदसत्परमार्थतः ॥१०३॥
किं तु देहाद्यहङ्कारात्सुखादेर्जायते स्पृहा ।
तत इष्टानिष्टयोगवियोगार्थं प्रवर्तते ॥१०४॥

साहङ्कारप्रवृत्तेश्च धर्माधर्माभिसंभवः ।
ततश्च सुखदुःखादि चक्रवत्परिवर्तते ॥१०५॥
एवं हि भ्रमतां पुंसां नानादुःखानि भुञ्जताम्।
केषाञ्चित्कर्मणां योगाच्छुक्लो धर्मः प्रजायते ॥१०६॥
ततो भवति वैराग्यं विचारः प्रशमस्तथा ।
ततश्च ज्ञायते रूपं देहादेरात्मनोऽपि च ॥१०७॥
तस्यार्थान्निरहङ्काराः प्रवर्तन्ते ततः क्रियाः ।
ततश्च धर्माधर्माणामुदयो नैव जायते ॥१०८॥
स वै पुमान्विशुद्धात्मा कर्मशेषस्य संक्षये ।
विमुक्तः सुखदुःखाभ्यां स्वस्वरूपेण[१] तिष्ठति ॥१०९॥
तं मोक्षं सुविचारेण मन्यन्ते शुद्धबुद्धयः ।
विषयाणां तूपभोगात्कुतः स्यात्सुचिरं सुखम् ॥११०॥
अभिमानोद्भवं दुःखं सर्वेषामानुभाविकम् ।
तन्निरासात्तन्निरास इत्येतदपि निश्चितम् ॥१११॥
बह्व्यः सन्ति स्त्रियो लोके न तन्नाशेन खिद्यति ।
स्वत्वेनाभिमता या तु तन्नाशाद् दुःखमश्नुते ॥११२॥
सन्त्यनेकानि गेहानि न तन्नाशेन खिद्यति ।
स्वत्वेनाभिमतं यत्तु तन्नाशाद् दुःखमश्नुते ॥११३॥
अभिमानोद्भवं दुःखं[२] तस्मात्सर्वत्र निश्चितम् ।
तन्निरासात्तन्निरासो यथैतदपि कथ्यते ॥११४॥

---

१ 'त्वस्वरूपेण'—इ. २ आ पुस्तकेऽत ऊर्ध्वं त्रीणि पत्राणि नष्टानि

स्वत्वेनाभिमतं वस्तु यदान्यस्मै प्रदीयते ।
ममताया निवृत्तत्वान्न तन्नाशेन खिद्यति ॥११५॥
तथात्मभावं देहादावध्यस्यात्मनि देहताम् ।
अविवेकाच्चिदचितोर्ममाहमिति मन्यते ॥११६॥
ततो देहाभिमानेन युक्तं दुःखित्वमात्मनः ।
तन्निरासान्निरासश्च दुःखस्यातीव युज्यते ॥११७॥
क्व चात्मा चित्स्वभावोऽयं क्व देहादि जडं तयोः ।
वैलक्षण्यं महदिति विवेकादीक्षते यदा ॥११८॥
तदैव सर्वदुःखानि त्यक्त्वानन्दं समश्नुते ।
इति तावदतिस्पष्टं संशयो नेह कश्चन ॥११९॥
विरक्तिर्विषयेभ्यश्च मुक्तेः परमसाधनम् ।
वैराग्येण ह्यभिमतेर्निवृत्तिर्जायते क्रमात् ॥१२०॥
विषयांस्तत्र रागं च विभुर्नृषु यतो न्यधात् ।
तस्माद्युक्तं न वैराग्यमिति वागविचारजा ॥१२१॥
सर्वासु स्त्रीषु नृषु च रतिकामुकता स्थिता ।
मत्वा तामीश्वरप्रत्तां किं भाव्यं पारदारिकैः ॥१२२॥
नास्मान्विहन्तुं विषयैः प्रलोभ्य परमेश्वरः ।
बडिशेनेव यादांसि कच्चित्कामयते विभुः ॥१२३॥
सुरां काममयीं पीत्वा न विवेकाच्च्यवेत कः ।
कश्च कामांश्चिरं भुक्त्वा तृप्तः स्यामित्यवस्यति ॥१२४॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥१२५॥
तस्मान्मूलमनर्थस्य रागो विषयगो नृभिः ।
सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थं निरोद्धव्यः प्रयत्नतः ॥१२६॥
तस्माद्दिव्यपदार्थानां भोगो मोक्ष इदं वचः ।
बालिशानां विमोहाय तुच्छं तत्त्वविदां पुरः ॥१२७॥
अहो कृतं भवच्छास्त्रे यथेशगुणवर्णनम् ।
निन्दैव केवलं भाति जायते विस्मयश्च नः ॥१२८॥
उत्पाद्य सुबहूञ्जीवांस्तेष्वल्पानेव मोचयन् ।
अन्यांस्त्यक्तभवच्छास्त्रान्नरके क्षिपतीश्वरः ॥१२९॥
कालं तेऽवधिशून्यं च नरके दुःखभोगिनः ।
पुनर्नोद्धरणं तेषां निरयादस्ति कर्हिचित् ॥१३०॥
ये तावदीशसृष्टेषु स्वर्गतास्तज्जनुर्वरम् ।
ये पुनर्नरकावासास्तेषां सृष्टिर्निरर्थिका ॥१३१॥
तेषां सर्जनकाले किं नासीज्ज्ञानं परात्मनः ।
कृत्वा पापान्यमी दुःखं भोक्ष्यन्ति नरकेष्विति ॥१३२॥
जानन्नवश्यभोक्तव्यं तैर्दुःखं यदि चेश्वरः ।
असृजद् दुःखभोगार्थं कस्तस्माद्व्यसनी परः ॥१३३॥
तेषां प्रयोजनाभावात्कृच्छ्रबाहुल्यदर्शनात् ।
अहो निरर्थिका सृष्टिः पामरा अप्यदो विदुः ॥१३४॥

कथं नु दुःखभाजः स्युः सृज्येरन्नैव ते यदि ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥१३५॥
दुःखं हि दातुं योऽस्मभ्यमसतोऽप्युदपादयत् ।
कृतायामपि सेवायां स कथं नाम मोचयेत् ॥१३६॥
नूनं स्वार्थैः स्वबुद्ध्यैव तर्कं कुर्वद्भिरीश्वरे ।
घटस्येव कुलालादिर्जगत्कर्तापि कल्पितः ॥१३७॥
किं तु न व्यसनित्वाद्यान्विदुर्दोषान्समागतान् ।
बालिशोक्तीश्च मन्यन्ते श्रद्धया केवलं सतीः ॥१३८॥
अस्मन्मते तु ये तावद्बहुपापकृतो नराः ।
भुक्त्वा पापफलं भूरि ते दुःखं नरकादिषु ॥१३९॥
भूयो भवान्तरे पुण्यैः सुखान्यपि च भुञ्जते ।
न तु कालं निरवधि केवलं दुःखभोगिनः ॥१४०॥
एवं भवेष्वनेकेषु भुञ्जन्तस्ते सुखासुखे ।
शुक्लधर्मोद्भवाज्ज्ञानात्क्रमान्मुक्तिं प्रयान्त्यपि ॥१४१॥
यदिदं भगवत्कृत्यमस्मदीये मते स्थितम ।
सदयत्वं भगवत आवेदयति पुष्कलम् ॥१४२॥
किमीशो नृहितार्थाय दण्डं पापस्य यच्छति ।
उताहो शत्रुभावेन भवतैतदिहोच्यताम ॥१४३॥
तत्र तु प्रथमः पक्षो न सिध्यति भवन्मते ।
सदा नरकवासानां कदा नु भविता हितम् ॥१४४॥

युक्तं तु परमेशस्य यथा पुत्रं निजं पिता ।
हन्ति दोषनिवृत्त्यर्थं ददाति च सुखं ततः ॥१४५॥
तथैव जीवशिक्षार्थं दण्डं दत्वा ततः सुखम् ।
क्रमेण मोक्षणं चापि यद्यसौ हितमिच्छति ॥१४६॥
यदि पापकृतां दण्डनिवृत्तिर्न कदाचन ।
निरर्थस्तर्हि तद्दण्डो लुप्ता चास्य दयालुता ॥१४७॥
अपराधः प्रभोर्येन यावान्खलु भवेत्कृतः ।
तावानेवास्य दण्डोऽपि शस्यते न्यायकोविदैः ॥१४८॥
अल्पाधिकागसां नृणामनन्ता नरके स्थितिः ।
भवतीति गिरा देवः किमन्यायी न कल्पितः ॥१४९॥
एवं मनुष्यभिन्नानां गतिः काचन्न नेष्यते ।
इति ब्रुवद्भिर्मर्त्यानां गतिर्वाङ्गीकृता कुतः ॥१५०॥
पश्वादेर्मरणादूर्ध्वं यदि नो गतिरिष्यते ।
मनुष्याणामपि तदा केन दृष्टा गतिर्वद ॥१५१॥
क्षुत्तृण्मैथुननिद्रादि पशूनां मनुजैः समम् ।
स्वहितस्य तथा लिप्सा जिहासा स्वाहितस्य च ॥१५२॥
पक्ष्यादीनां गृहादीनि स्वकुटुम्बस्य पोषणम् ।
वर्षातपादिविज्ञानं तदुपायादिचिन्तनम् ॥१५३॥
भयं चैव भयस्थानं सुखस्थानं सुखं तथा ।
ऋते शास्त्रीयविज्ञानं जानन्ति पशवोऽखिलम् ॥१५४॥

अथाऽस्ति चेन्मनुष्याणां मृतेरूर्ध्वमपि स्थितिः[1]।
पशूनामपि तर्ह्यस्तु तेऽपीशस्यैव जन्तवः ॥१५५॥
यथैव सुखभोगेच्छायोग्यता चाऽस्ति मानवे ।
पशूनामपि तुल्या तान् सृष्ट्वा दद्यान्न किं सुखम् ॥१५६॥
नन्वीश्वरीयविज्ञानं पशुभ्यो मनुजेऽधिकम् ।
इति चेत्तावतेशस्य को विशेषः प्रजायते ॥१५७॥
दयालुराप्तकामश्च तुल्यदृष्टिरपीश्वरः ।
स्वसृष्टेभ्यः सुखं दातुं स्वज्ञानं किमपेक्षते ॥१५८॥
नूनं व्यवस्थया नृणां प्रवृत्त्यर्थं स्वया धिया ।
स्वार्थैः[2] प्रकल्पितः स्वर्गो नरकश्च तथेश्वरः ॥१५९॥
पशोः प्रयोजनाभावान्न गतिर्लिखिता क्वचित् ।
न तु शास्त्रं प्रमाणं तदित्यस्माज्जायते मतिः ॥१६०॥
हन्तेशेनेच्छया सृष्टा यद्येते पशवो नृभिः ।
नियोजिताः स्वयानाद्यौ क्षतस्कन्धाः क्षुधातुराः ॥१६१॥
तृषार्ता ऊष्मणा तप्ताः क्वचिच्छीतार्दिता अपि ।
भुञ्जते केवलं दुःखं कष्टं तर्हीशचेष्टितम् ॥१६२॥
वयं तु प्राग्भवांहोभिः पशुतां यान्ति जन्तवः ।
भुक्त्वा कर्मफलं तस्मान्मुच्यन्त इति मन्महे ॥१६३॥

---

१ अत आरभ्य ग्रन्थभागः आ पुस्तकेऽपि वर्तते

२ 'तत्र'—आ. इ पुस्तकेऽपि 'तत्र' इति पाठः प्रागासीत्, पश्चात्संशोध्य 'स्वार्थैः' इति अ पुस्तकवद्विहितो दृश्यते.

भवता किल वक्तव्यं यद् दुःखं पशुषु स्थितम् ।
तत्कस्य हेतोरीशोऽपि दुःखार्थं किमसृष्ट तान् ॥१६४॥
अहो वतास्मदादीनामपि तद्दुःखदर्शने ।
कृपया द्रवते चित्तं दयालोरपि किं न हि ॥१६५॥
किं च व्याघ्रोरगमुखान्विश्वोपप्लवकारिणः ।
अकस्मात्स्वेच्छया कुर्वन्भगवान् व्यसनी भवेत् ॥१६६॥
एवं नृणां विशुद्ध्यर्थं खृष्टो दण्डं गृहीतवान् ।
इत्येतदपि युष्माकं न मन्ये साधु भाषितम् ॥१६७॥
अन्यस्य दण्डग्रहणादन्य एव च शुध्यति ।
इति न्यायपथापेतं न ह्येतन्न्यायरक्षणम् ॥१६८॥
अपराधं तु यः कुर्यात्स एवार्हति शासनम् ।
न्यायरूपमिदं प्राहुरन्यस्त्वन्याय ईरितः ॥१६९॥
अथ न्यायमतिक्रम्य यदि खृष्टः कृपावशात् ।
ननु शुद्धान्कुरुते तर्हि तस्य दण्डग्रहो वृथा ॥१७०॥
[१]किं च विश्वासमात्रेण खृष्टे चेत्स्यादघक्षयः ।
तदांहोरतयः कामं कुर्युः पापानि मानवः ॥१७१॥
पापवर्जनसंयुक्तो विश्वासश्चेदपेक्ष्यते ।
तदसाध्यं यतः कोऽपि नरो नास्त्यघवर्जितः ॥१७२॥
अथानुतापसहितो विश्वासोऽपेक्ष्यते यदि ।
अलं तर्ह्यनुतापेन किं विश्वासप्रयोजनम् ॥१७३॥

---

१ आ पुस्तके एतदादि श्लोकषट्कं पश्चिमशोधरूपेण विहितं दृश्यते.

ईशोऽनुतापमात्रेण दयावत्त्वाद्यक्षमाम् ।
कुर्यादेव हि किं खृष्टविश्वासादेः प्रयोजनम् ॥१७४॥
किं च बाल्ये मृताः खृष्टप्रायश्चित्तप्रभावतः ।
मुच्यन्तेऽविश्वसन्तोऽपि तथान्येऽपि नरा न किम् ॥१७५॥
सम्यग्विचार्यमाणं चेद्भवतामीदृशं मतम् ।
सुधियां पुरतो भाति सर्वं मुग्धोदितार्थकम् ॥१७६॥
सैषा खल्विह दोषाणां दिगेव परिदर्शिता ।
विचारे तु कृते नैकमपि दोषोज्झितं पदम् ॥१७७॥

इति शास्त्रतत्त्वविनिर्णये परमतदूषणनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥[1]

---

१ अत उत्तरं 'श्रीरामाय नमः' इति अ पुस्तके.

तृतीयोऽध्यायः

गम्भीरमैश्वरं शास्त्रं नृतर्कागोचरार्थवत् ।
तत्र दोषं न संपश्येत् क्षुद्रा हि नरबुद्धयः ॥ १ ॥
पुराणादिषु या वार्त्ता ये च धर्माः सनातनाः ।
अतर्क्याः खलु तेऽस्माकं न तांस्तर्केण योजयेत् ॥ २ ॥
किमाशयवतेशेन क उपायाः प्रकल्पिताः ।
अस्माकमिच्छता श्रेयस्तज्ज्ञातुं नेश्वरा वयम् ॥ ३ ॥
भवन्मतेऽपि दृश्यन्ते नृतर्कागोचराः कथाः ।
यथाघनार्या संवाद उरगस्येति कथ्यते ॥ ४ ॥
एवमन्याश्च दृश्यन्ते कथाः संभावनोज्झिताः ।
वंशावल्यादिकथने विरोधोऽपि च दृश्यते ॥ ५ ॥
क्वचिद्विरुद्धा विद्यायाः सूर्ये गतिरुदीर्यते ।
ततोऽपि मतकर्तॄणामज्ञत्वमिव भासते ॥ ६ ॥
या अस्माकं पुराणादौ कथाः सन्ति तथाविधाः ।
भवद्भिस्तास्तु दूष्यन्ते कष्टमज्ञानवैभवम् ॥ ७ ॥

---

१ अत्र अ पुस्तकस्था टिप्पणी— "कश्चिदद्भुतमाहात्म्यः सूर्यमाह तिष्ठत्विति, तदा कियन्त कालं सूर्यो न चचालेत्युक्तम्, तत्कथामवघटते । किं हि स्थाणोः स्थिति-विधानम्?" इति

वस्तुतः सूक्ष्मया बुद्ध्या बुद्धिमद्भिर्विचारिते ।
सर्वेषामैशशास्त्राणां रीतिरेकैव दृश्यते ॥ ८ ॥

ईशभक्त्येकवर्धिन्यो नृतर्कागोचराः कथाः ।
श्रद्धैकचक्षुःसंप्रेक्ष्याः प्रायेणैशत्वलक्षणम् ॥ ९ ॥

किं त्वस्ति भवतां शास्त्रमल्पमल्पकथं यतः ।
अल्पानि शङ्कास्थानानि लक्ष्यन्ते तत्र वै ततः ॥ १० ॥

अस्माकं तु पुनः शास्त्रं वर्तते बहुविस्तृति ।
सर्वस्यानुगमस्तस्माद् दुःशकोऽल्पधियां नृणाम् ॥ ११ ॥

सर्वेषामपि तात्पर्यमीशभक्तिविवर्धने ।
इति तत्त्वविदः प्राहुर्मूढानां तु भ्रमो वृथा[1] ॥ १२ ॥

संदिश्य शिवमध्वानं भवद्देश्यान्समुद्धरन् ।
किमस्मान्सकलानीश उपेक्षेतैव केवलम् ॥ १३ ॥

खृष्टं[2] हि कश्चिदज्ञात्वा न मुच्येतेति चेद्भवेत् ।
तदास्मद्देशजाः सृष्टाः खृष्टाज्ञा नरकाय किम् ॥ १४ ॥

---

[1] आ पुस्तके अत उत्तरमतिरिक्त. श्लोकः "इद च मे वच· पथ्यं श्रूयता यदि रोचते । श्रद्धया चाग्रहं स्वस्वस्य मतस्योत्सृज्य दूरतः ॥" इति इ पुस्तकेऽयमतिरिक्त· श्लोकः प्राग्लिखितोऽपि पश्चान्निरस्तो दृश्यते. एतदादि श्लोकचतुष्टयम् आ पुस्तके पश्चिमशोधरूपेण लिखित दृश्यते

[2] एतदादि श्लोकद्वयम् इ पुस्तके पश्चिमशोधरूपेण विहितं दृश्यते. अस्य श्लोकद्वयस्य स्थाने आ पुस्तके "ज्ञात्वा खृष्टं भवद्देश्याः केवल स्वर्गभागिनः । अन्ये तदज्ञा ईशेन किं भोक्तुं नरक कृताः ॥" इति श्लोको यः इ पुस्तके प्राग्लिखितोऽपि पश्चान्निरस्तो दृश्यते

तद्धि नूत्नप्रसिद्धित्वादस्मद्देश्यैर्भवन्मतम् ।
ज्ञातमाधुनिकैः स्वल्पैः प्राग्भवैः सुतरां न च ॥ १५ ॥
तुल्यैव खलु सर्वेषां श्रेय आशीर्नृणां प्रभोः ।
तस्मात्स्वं स्वं मतं सर्वेऽप्यर्हामः समुपासितुम् ॥ १६ ॥
युष्माभिः स्वीयशास्त्रेषु कामं श्रद्धा विधीयताम् ।
न पुनर्दूष्यतां शास्त्रमस्माकं स्वल्पया धिया ॥ १७ ॥
भिन्नाधिकारयुक्तानां भिन्नान्दर्शयतोऽध्वनः ।
सुगम्भीरस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञस्त्वीश एव हि ॥ १८ ॥
स्वाभाविकभ्रमवती क्व बुद्धिः पौरुषी बत ।
क्व चैशमाकूतमिति विचारयत चेतसि ॥ १९ ॥
पश्यन् शङ्खं पुमान् कश्चित्पित्तदूषितलोचनः ।
पीत एवेति जानाति वस्तुतः शुक्ल एव सः ॥ २० ॥
तथाल्पजडबुद्धीनां दुष्ट एवेति निश्चयः ।
भवेद्यद्यपि शास्त्रार्थे वस्तुतः शुद्ध एव सः ॥ २१ ॥
तात्पर्यं लोकवाक्यानामपि न ज्ञायते यया ।
तयेशवाक्यनिन्देति साहसं त्यज्यतामिदम् ॥ २२ ॥
अहो ते कुशला बुद्धिरहो सम्यगनुष्ठितम् ।
इति यत्क्रोधजं वाक्यं वदन्त्यागस्कृतं प्रति ॥ २३ ॥
शब्दमात्रानुसंधाने तद्भाति स्तुतिवाक्यवत् ।
यस्तु तात्पर्यविज्ञाता स कुत्सां निश्चिनोति ताम् ॥ २४ ॥

१ अयं श्लोकः आ पुस्तके नास्ति.

ततस्तात्पर्यविज्ञानं सर्वत्रापेक्ष्यते खलु ।
ज्ञायते किं तु लोकानां प्रसङ्गेनेङ्गितादिना ॥ २५ ॥
ईश्वरस्य तु तात्पर्यं कथं वा ज्ञायतां नृभिः ।
तस्मान्न दूष्यतां शास्त्रं बुद्धेरल्पत्वमूह्यताम् ॥ २६ ॥
तात्पर्यज्ञानशून्यानां यो ह्यर्थो भाति शब्दतः ।
ज्ञायमाने तु तात्पर्ये सोऽन्यथैवावभासते ॥ २७ ॥
नन्वेवं गूढतात्पर्यं नेश्वरः प्रणयेन्मतम् ।
तद्धि सर्वोपकारार्थमिति चेन्नैवमुच्यताम् ॥ २८ ॥
यदुक्तमतिगम्भीरं दोषदृष्टिसमीक्षितम् ।
तदेव श्रद्धया दृष्टं नितरां सुग्रहं यतः ॥ २९ ॥
तथा हि शास्त्रमार्गेषु श्रद्दधानास्तु ये रताः ।
तेऽर्थं सुखेन गृह्णन्तः परं प्रेम भजन्ति च ॥ ३० ॥
तर्कदृष्ट्या तु ये दोषांस्तत्र पश्यन्ति बालिशाः ।
ईशाशयः कथं ज्ञात इति तान्प्रति नो वचः ॥ ३१ ॥
दुर्बोधं रूपमीशस्य तन्नीतिरपि दुर्ग्रहा ।
तद्बोधकस्य शास्त्रस्य गाम्भीर्यमपि युज्यते ॥ ३२ ॥
लौकिकैरपि भूपालैः कल्प्यते या प्रजावने ।
नीतिस्तत्स्था अपि जनैर्ज्ञायन्ते नैव हेतवः ॥ ३३ ॥
कथं पुनर्भगवतो नानाहेतुमयी परा ।
नीतिर्भवेन्न गम्भीरा यत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ३४ ॥

नृणामत्यल्पबुद्धित्वात्सूक्ष्मगम्भीरवस्तुनि ।
भवन्ति संशयाः पुंसां तद्धि तस्यास्ति भूषणम् ॥ ३५ ॥
प्रसिद्धं सहसा बुद्धेः सूक्ष्मार्थानवबोधनम् ।
तया ज्ञायेत चेत्तत्त्वं गाम्भीर्यं नाम किं ततः ॥ ३६ ॥
प्रत्युतापि च यच्छास्त्रं सहसा गृह्यते धिया ।
न तदैश्वरतत्त्वेन युक्तमस्तीति तर्क्यते ॥ ३७ ॥
नूनं भवन्मतं सर्वं बालधीगोचरार्थकम् ।
नरैरिव कृतं भाति प्रकल्प्येव स्वया धिया ॥ ३८ ॥
मोक्षो विषयभोगात्मा गत्यभावस्तथा पशोः ।
अनेकजन्माकथनं दृष्टैकभवसंमतिः ॥ ३९ ॥
चित्तदूषकदूताद्या येऽर्थाश्चान्ये भवन्मते ।
संमोहनाय बालानां कल्पिता इव भान्ति ते ॥ ४० ॥
तथा स्वमतविश्वासमात्रेणाघौघमोचनम् ।
इत्यपि स्वमतेऽन्येषां प्रवेशायेव कल्पितम् ॥ ४१ ॥
मूर्त्यर्चाप्रतिषेधादि नामकीर्तनवर्जनम् ।
तच्च प्राचीनसिद्धान्तद्वेषमूलमिवेक्ष्यते ॥ ४२ ॥
न लोष्ठकाष्ठबुद्ध्या हि पूज्यन्ते मूर्तयः कचित् ।
व्यापकेश्वरबुद्ध्यैव को दोषस्तत्र भण्यताम् ॥ ४३ ॥
व्यापको हि स्मृतो देवो निर्लेपश्च वियद्यथा ।
तद्बुद्ध्या पूज्यते यत्र तत्र स्वीकुरुतेऽर्चनम् ॥ ४४ ॥

किं त्वाज्ञा तस्य यत्रास्ति तत्रैवासौ समर्च्यते ।
यतः शास्त्रं प्रमाणं नः कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ४५ ॥
तथैव भगवन्नामकीर्तनेन निरन्तरम् ।
ईशो मुहुर्मुहुश्चेतो याति तत्रापि का क्षतिः ॥ ४६ ॥
अथ स्वपितरं पुत्रः पितः पितरिति ब्रुवन् ।
खेदं करोति वै तद्वदीशनाम्नेत्यसद्वचः ॥ ४७ ॥
येन केन प्रकारेण स्वस्मिंश्चित्तप्रवेशनात् ।
प्रसीदति जगन्नाथो न तु खिद्यति लोकवत् ॥ ४८ ॥
लोकतुल्यस्वभावश्चेद् भगवानपि कल्पितः ।
सर्वकालमकार्या स्यात्तत्स्तुतिश्च भवन्मता ॥ ४९ ॥
प्राकृताः खलु खिद्यन्ति हृद्विक्षेपादिकारणात् ।
हन्तानन्तमहिम्नस्तु हीयते किं तदुक्तिभिः ॥ ५० ॥
विश्वोत्पत्त्यादिविषये ये ये चार्था भवन्मते ।
सर्वे ते बालधीगम्या बालधीकल्पिता अपि ॥ ५१ ॥
तथा हि व्यसनित्वाद्या दोषाः प्राक्प्रतिपादिताः ।
बहवस्तत्र दृश्यन्ते तद्धि बालिशधीकृतम् ॥ ५२ ॥
मूढैरपि यदीयार्था गृह्यन्ते सहसा धिया ।
न तदैश्वरतत्त्वेन युक्तं नाप्यैश्वरं मतम् ॥ ५३ ॥
अथवा परमेशेन देशेऽस्मिन्ब्राह्मणान्विते ।
पवित्रे सकलो नूनं स्वाभिप्रायः स्फुटीकृतः ॥ ५४ ॥

अथो यावनदेशेषु भवदीयेषु चेश्वरः ।
कथञ्चिन्नृहितार्थाय स्वामुपासामुपादिशत् ॥ ५५ ॥
तथा हि भवतां शास्त्रं बालधीगोचरार्थकम् ।
तथैव यवनादीनामपि भाति समन्ततः ॥ ५६ ॥
अस्माकं त्वतिगम्भीरं वेदवाचा च दिव्यया ।
प्रोक्तं बह्वध्वभिर्युक्तं गूढतत्त्वं च दृश्यते ॥ ५७ ॥
वेदानां भारतादेश्च शास्त्रस्य मानवस्य च ।
वाक्प्रागल्भ्यादनिर्वाच्याच्छ्रद्धातीव विवर्धते ॥ ५८ ॥
निरुक्तब्राह्मणादीनां सूत्रादीनां तथैव च ।
वाङ्माधुर्यादनिर्वाच्याद्भूयः श्रद्धा विवर्धते ॥ ५९ ॥
यथा यथा भवद्भिश्च प्रोच्यते तत्र दूषणम् ।
गाम्भीर्यनिश्चयद्वारा भूयः श्रद्धा विवर्धते ॥ ६० ॥
यथार्थं भगवद्रूपबोधकं दृढहेतुमत् ।
गम्भीरं च प्रसन्नं च शास्त्रमस्माकमेव हि ॥ ६१ ॥
किं त्वेतद्भवतां देशे न दृष्टं, नापि वा श्रुतम् ।
स्वमते च कुलप्राप्ते केवलं जातनिश्चयैः ॥ ६२ ॥
भवद्भिरकृतश्रद्धैः सहसैवोपलक्षितम् ।
तस्मादसदिवाभातं न तु गर्हितुमर्हथ ॥ ६३ ॥
भाति ह्यश्रद्दधानानां सेश्वरं सकलं मृषा ।
तथा चानन्तरेऽध्याये स्फुटं तद्दर्शयिष्यते ॥ ६४ ॥

१ एतदादि श्लोकसप्तकम् आ पुस्तके पश्चिमशोधरूपेण लिखित दृश्यते.

भवतां च दृढाश्रद्धाहेतोरेवोद्भवन्ति वै ।
अस्मच्छास्त्रस्य विषये नानाकारा विकल्पनाः ॥ ६५ ॥
वेदान्व्यरचयन्केचिज्जातिभेदः प्रकल्पितः ।
इत्याद्याः कल्पना ज्ञेया अश्रद्धैकभवा इति ॥ ६६ ॥
नास्तिक्यबुद्धिः पापिष्ठा सदर्थमपि मुञ्चति ।
श्रद्धा परमकल्याणी मातेवावति मानवान् ॥ ६७ ॥
तस्मान्न साहसं कार्यमैश्वरेऽर्थे सनातने ।
अश्रद्धाप्रभवस्तर्को ह्यनर्थायैव केवलम् ॥ ६८ ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
नाप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः ॥ ६९ ॥
गम्भीरमैश्वरं शास्त्रं नृतर्कागोचरार्थवत् ।
तत्र दोषं न वै पश्येत्क्षुद्रा हि नरबुद्धयः ॥ ७० ॥
प्रतीतोऽप्यल्पया बुद्ध्या नेह दोषोऽस्ति वस्तुतः ।
तत्तत्तत्त्वपरिज्ञानात्सा सा शङ्का निवर्तते ॥ ७१ ॥

[१]इति शास्त्रतत्त्वविनिर्णये हितोपदेशो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

१ अत. पूर्वं ' श्री. ' इत्यधिकम् अ आ पुस्तकयोः.

चतुर्थोऽध्यायः

श्रद्धैव केवलं शास्त्रे प्रयोक्तव्या हितेच्छुभिः ।
न हि तर्कस्य निष्ठास्ति स बुद्धिमनुवर्तते ॥ १ ॥
शास्त्र एवेश्वरः प्रोक्तस्तथैव तदुपासनाः ।
यज्ञादीन्यथ कर्माणि तत्तथा न तदन्यथा ॥ २ ॥
इन्द्राद्या देवता याश्च गङ्गास्नानादिकं च यत् ।
अन्ये चोच्चावचा धर्माः सत्याः शास्त्रैकमानतः ॥ ३ ॥
तदाक्षिपथ तर्काच्चेत्सर्वं तर्केण लुप्यति ।
न प्रयोजनमीशस्य न स्वर्गो न च रौरवम् ॥ ४ ॥
तर्कगर्भप्रमत्तानां वचो हि बहुनिष्ठुरम् ।
उन्मूलयद्धर्मपथं कः खण्डयितुमीश्वरः ॥ ५ ॥
तथा हि—
स्त्रियः पुरुषसंयोगाज्जनयन्त्यखिलान्नरान् ।
बीजानि चैव सस्यादीन्संयोगान्मृज्जलोष्मणाम् ॥ ६ ॥
प्रासादादीन् शिल्पिजना एवं विश्वस्य कल्पना ।
किं प्रयोजनमीशस्य क्व स्वर्गः क्व च रौरवम् ॥ ७ ॥
प्रतिबन्धकसत्त्वाद्वा कारणासंनिधेरपि ।
कृतेऽपि यत्ने पुरुषैः फलं नोत्पद्यते क्वचित् ॥ ८ ॥

ननूत्पादयिताद्यस्य पुंसः कोऽन्यः परात्मनः ।
इति चेदीश्वरस्यापि कोऽस्ति कर्तेति भण्यताम्॥ ९ ॥
यद्यनादिर्जगत्कर्ता न कर्ता तस्य कश्चन ।
आस्तामनादिनी तर्हि पुंसामेव परम्परा ॥ १० ॥
ननु कार्यं कर्त्रधीनमित्यस्य नियमस्य च ।
घटादौ दर्शनात्कर्ता वृष्ट्यादेरपि कल्प्यते ॥ ११ ॥
मैवम्—
न हि कार्यस्य हेतुत्वं पुरुषे मन्महे वयम् ।
किं तु संजायते कार्यं यावत्कारणसंगमे ॥ १२ ॥
स क्वचिच्चेतनाधीनः क्वचित्स्वाभाविकोऽपि च ।
यथा घटादौ भ्रम्यादिश्चेतनेनैव साध्यते ॥ १३ ॥
प्रभञ्जनोप्तबीजादेस्तथैवोत्पद्यते फलम् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुता हेतुसंगमे ॥ १४ ॥
अत्राह—
अन्नमापश्च जन्तूनां सर्वेषामपि जीवनम् ।
नियमेन च तद् वृष्ट्या काले काले समेधते ॥ १५ ॥
पृथिवी षड्रसान्सूते पुष्यन्ते यैश्च जन्तवः ।
वनस्पतींश्च विविधान् रोगाणां व्याहतिर्यतः॥ १६ ॥
जायमानस्य च शिशोः पालनार्थं स्तनान्तरे ।
उत्पद्यते पयो धात्र्या यावच्चास्य प्रयोजनम्॥ १७ ॥

एवं व्यवस्था महती सृष्टौ या परिदृश्यते ।
अकस्मात्कुत आयाता तस्मात्कर्तास्ति निश्चितः ॥ १८ ॥

अत्रोच्यते—

एवं व्यवस्थितजगत्कर्तृताशक्तिरीश्वरे ।
केनार्पिता कुतः प्राप्ता कथमासादिता वद ॥ १९ ॥

एवमद्भुतसामर्थ्यं सर्वज्ञमपि चेश्वरम् ।
को वासृजदिति ब्रूहि व्यवस्थितजगत्कृतम् ॥ २० ॥

ज्ञानं सामर्थ्यमीशे च दृष्टे सृष्ट्युपयोगिनी ।
एवं व्यवस्थासंयुक्तमीशं कोऽसृजदुच्यताम् ॥ २१ ॥

स्वाभाविकी व्यवस्थेशे सोऽनादिरिति चेत्तदा ।
स्वाभाविकी व्यवस्थापि जगतः किं न कल्प्यते ॥ २२ ॥

तथा ह्यत्रोक्तया युक्त्या तुल्या युक्तिः प्रदर्शिता ।
विदुषा भास्करार्येण स्वसिद्धान्तशिरोमणौ ॥ २३ ॥

मूर्तो धर्ता धरित्र्याश्चेत्तस्याप्यन्यस्ततोऽपरः ।
अनवस्थैवमन्त्ये चेत्स्वशक्तिः सादिमेऽस्त्विति ॥ २४ ॥

अकस्मात्खात्पतदृष्ट्वा जलं चकितचेतसः ।
अधीरा हेत्वविद्वांसः कश्चिदीशं प्रचक्षते ॥ २५ ॥

जगदत्यद्भुतं दृष्ट्वा यदि कर्तास्य कल्प्यते ।
ईशोऽप्यद्भुतताहेतोर्भवेत्कर्तृपरम्परा ॥ २६ ॥

---

१ आ पुस्तके एतदादि श्लोकद्वय पश्चिमशोधरूपेण लिखित दृश्यते.

किं च व्यवस्था जगतो यदि स्यादीशनिर्मिता ।
नियमेनैव सा तिष्ठेदीशः प्रामाणिको यतः ॥ २७ ॥
महतां व्यवहारो हि नियतो भवति ध्रुवम् ।
क्षणमन्या क्षणादन्या त्वियं क्षुद्रहृदां कृतिः ॥ २८ ॥
ततो जनन्याः स्तन्यादि यदि चेदीशनिर्मितम् ।
न म्रियेत शिशुः कोऽपि क्षुधा निःस्तन्यमातृकः ॥ २९ ॥
पुनरप्यखिलं विश्वं यदि स्यादीशकर्तृकम् ।
तदा वृष्ट्यन्नपानादि न कुर्याद्गौरवावहम् ॥ ३० ॥
स ह्यात्मनः प्रभावेन शक्नुयादवितुं नरान्[1] ।
न कुर्यादेव वा व्यर्थां पिपासां च क्षुधामपि ॥ ३१ ॥
तस्मात्स्वभावतः सन्ति विश्वस्मिन्नद्भुता गुणाः ।
बुद्धिमद्भिः किं तु जनैस्तत्तदर्थेषु योजिताः ॥ ३२ ॥
धर्माधर्मौ केन दृष्टौ क्व स्वर्गनरकावपि ।
देहे पञ्चत्वमापन्ने किं तन्नामावशिष्यते ॥ ३३ ॥
नरैस्तुल्या अपि यथा पशवो मरणात्परम् ।
पृथिव्यादौ विलीयन्ते को विशेषो नरेष्वपि ॥ ३४ ॥
[2]बहुदोषाणि दृश्यन्ते मतानि सकलान्यपि ।
तानि नैशानि वै तस्मादविश्वास्यास्तदुक्तयः ॥ ३५ ॥
कस्माच्चेशो मतं कुर्यात् किं हि तस्य प्रयोजनम् ।
नृणां स मुक्तिमिच्छेच्चेत्किं न दद्यात्तथैव ताम् ॥ ३६ ॥

---

१ 'नरात्'—आ, इ.
२ एतदादि श्लोकसप्तकम् आ पुस्तके शोधरूपेण पश्चाल्लिखित दृश्यते.

यदि[1] चैकं मतं कुर्याच्चद्विरुद्धान्यसौ तदा ।
बलात्प्रलोपयेदेव यदीच्छति नृणां शिवम् ॥ ३७ ॥
पुरुषा भिन्नदेशीया मतान्युच्चावचानि तु ।
धर्मभीत्या प्रवृत्त्यर्थं नृणां नूनमकल्पयन् ॥ ३८ ॥
अकस्मात्खात्पतद्दृष्ट्वा जलं चकितचेतसः ।
ईशोऽस्तीत्यवदन्केचिन्मूढा अनुययुश्च तान् ॥ ३९ ॥
यद्देश्याः पुरुषाः सर्वे ऐकमत्यस्वभाविनः ।
तद्देश्यानां मतमपि दृष्टमेकपथाश्रितम् ॥ ४० ॥
निसर्गाद्भिन्नमतयो यद्देश्याः सन्ति मानवाः ।
तत एव हि तद्देश्यैः कृतं बहुपथं मतम् ॥ ४१ ॥
बह्वाश्चर्याणि श्रूयन्ते यानि ग्रन्थेषु केवलम् ।
नैकमप्यधुना तेषु दृश्यते कर्हिचित्कचित् ॥ ४२ ॥
तथा हि मनुजैः सार्धं संवादा ईश्वरस्य च ।
अशरीरास्तथा वाचो धर्मविश्वासकारिकाः ॥ ४३ ॥
एवमाश्चर्यकर्माणि धर्मश्रद्धाप्रदानि तु ।
क्षणे क्षणे प्रजातानि श्रूयन्ते ग्रन्थमात्रतः ॥ ४४ ॥
नैकमप्यधुना कस्माद्दृश्यते धर्मकाङ्क्षिभिः ।
नृणां तद्वञ्चनायैव सर्वं धूर्तैः प्रकल्पितम् ॥ ४५ ॥
प्रमत्तानामिदं गीतं तर्कसंपर्ककर्कशम् ।
निरोद्धुं कः समर्थोऽस्ति शुष्कतर्कसमाश्रयः ॥ ४६ ॥

---

१ ' यदि वापि मतं '—**आ, इ.**

यद्यप्यत्र वदेत्कश्चिद् बुद्धिमान् किञ्चिदुत्तरम्।
तस्याप्यन्यो वदेदेव नान्तस्तर्कस्य विद्यते ॥ ४७ ॥

अपहाय ततो दोषांस्तर्कदृष्टिसमीक्षितान् ।
कार्यः शास्त्रे सुविश्वास आत्मनो भद्रमिच्छता॥४८॥

अथापि धर्मज्ञानार्थं वेदशास्त्राविरोधतः ।
नरस्तर्कं प्रयुञ्जानो न दुष्टो मनुरब्रवीत् ॥ ४९ ॥

द्विस्वभावा हि पुरुषा नास्तिका आस्तिका इति।
यत्स्वभावो भवेद्यस्तु तथार्थं सोऽधिगच्छति ॥ ५० ॥

क्रियन्ते यादृशास्तर्का बालिशैर्धर्महन्तृभिः ।
न ते कृतधियां चित्तमधिरोहन्ति जातुचित् ॥ ५१ ॥

तर्का यद्यपि भूयांसो वाक्स्तम्भाय प्रदर्शिताः।
तथापि विश्वरचना करोत्यास्तिकतां दृढाम् ॥ ५२ ॥

ईशो नास्तीति जल्पन्तो मूढान्मन्यन्त आस्तिकान्।
त एव वस्तुतो बाला इति जानन्ति सूरयः ॥ ५३ ॥

तत्त्वेषु लौकिकार्थानामपि मुह्यति यन्मतिः ।
धर्मतत्त्वं दूषयन्तः किं ते न बत बालिशाः ॥ ५४ ॥

यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ।
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ ५५ ॥

भवद्भिरपि तर्केण यदि दोषाः प्रकल्पिताः ।
तावता ब्रूत किं त्याज्य एष पन्थाः सनातनः ॥ ५६ ॥

---

१ एतदादि श्लोकषट्कम् आ पुस्तके नास्ति, इ पुस्तके च शोधरूपेण पश्चाल्लिखितं दृश्यते.

को वेद धातुराकूतं तत्त्वं धर्मस्य चैव यत् ।
अन्यस्य चान्यथा भानं ननु स्वाभाविकं नृणाम् ॥५७॥[1]
कुर्युर्यद्यपि वाक्स्तम्भं कुतर्का भवदीरिताः ।
तथापि वैदिकाद्धर्मात्सतां श्रद्धा न हीयते ॥ ५८ ॥
तस्मान्मोघा भवत्तर्का अत्यल्पधिषणोद्भवाः ।
सर्वशुद्धतमं शास्त्रं श्रद्धेयं हितकाङ्क्षिभिः ॥ ५९ ॥

इति शास्त्रतत्त्वविनिर्णये • शास्त्रश्रद्धावश्यकताकथनपूर्वकतर्काप्रतिष्ठाननिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१ अत उत्तरं "घटकुड्यादिनिर्माणे या तावच्छिल्पिना कृतिः । सापि न ज्ञायते पुम्भिः सहसाभ्यासवर्जितैः ॥ किं पुनर्जगता कर्तुरचिन्त्यकृतिशालिनः । ज्ञायेत सहसा तत्त्व यच्छास्त्रेषु प्रदर्शितम् ॥ गम्भीरः शास्त्रविषयो न ग्राह्योऽल्पमनीषया । न च दूषयितुं योग्यः स्वबुद्धिकृतनिश्चयैः ॥" इति श्लोकत्रयमधिकम् आ पुस्तके इ पुस्तके त्वेतच्छ्लोकत्रय प्राग्लिखितमपि पश्चान्निष्कासित दृश्यते.

पञ्चमोऽध्यायः

[1]येऽर्थाः शास्त्रेषु संप्रोक्ताः सन्तस्ते किं तु दुर्गमाः ।
अवबोधाय चैतेषामुपपत्तिः प्रदर्श्यते ॥ १ ॥
ईश्वरः स्वर्गनरकौ धर्माधर्मादिकं च यत् ।
सत्यं मत्वोपपाद्यं तद् युक्त्या तदनुकूलया ॥ २ ॥
सत्यान्मत्वैव शास्त्रार्थानुपपत्त्योपपादयेत् ।
नोपपत्त्यनुरोधेन ते दूष्या इति मे मतिः ॥ ३ ॥
ननु शास्त्रप्रमाणत्वपरीक्षावश्यमर्ह्यते ।
नो चेद् धूर्तकृतं किञ्चिन्मतं मन्तव्यतां व्रजेत् ॥ ४ ॥
अत्रोच्यते—
यदि कश्चिन्महाबुद्धिः सर्वतः सूपपत्तिमत् ।
धूर्तः प्रकल्पयेच्छास्त्रं परीक्ष्येतास्य किं ततः ॥ ५ ॥
बुद्धिमन्तो नरा धूर्ताः शक्नुयुः कर्तुमीदृशम् ।
बुद्धिमान्कल्पयेद्यत्तत्सदोषं कल्पयेत्कुतः ॥ ६ ॥
अल्पमल्पकथं चैव सर्वतः सूपपत्तिमत् ।
बुद्धिमांश्चेन्मतं कुर्यात् क्रियतामस्य किं ततः ॥ ७ ॥

---

१ अतः पूर्वं 'श्रीः' इत्यधिकम् अ पुस्तके, 'हरये नम.' इति आ इ पुस्तकयोश्च.

परीक्षा सुप्रयुक्तापि नेह स्यात्कार्यकारिणी ।
सदोषार्थविहीने हि परीक्षा किं करिष्यति ॥ ८ ॥
तस्मादेवंविधाः शङ्का निरर्था एव केवलम् ।
किं त्वार्यैः संमतं यद्यत्तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ ९ ॥
श्रुतिस्मृत्यादिकं शास्त्रं पूर्वैरार्यैः सुसंमतम् ।
वेदाः प्रमाणमूर्धन्या एष पन्थाः सनातनः ॥ १० ॥
वयं हि भगवद्वाचि दृढं विश्वसिमः श्रुतौ ।
श्रद्धा चलति नास्माकमप्यसत्कल्पनाशतैः ॥ ११ ॥
वेदानां भारतादेश्च शास्त्रस्य मानवस्य च ।
वाक्प्रागल्भ्यादनिर्वाच्याद् भूयः श्रद्धा विवर्धते ॥१२॥
निरुक्तब्राह्मणादीनां सूत्रादीनां तथैव च ।
वाङ्माधुर्यादनिर्वाच्याद् भूयः श्रद्धा विवर्धते ॥ १३ ॥
तदेतदैश्वरं शास्त्रं प्रसन्नं गूढहेतुमत् ।
शङ्कापङ्कनिरासार्थं बोधार्थं चोपपाद्यते ॥ १४ ॥
शास्त्रानुगैवोपपत्तिर्नोपपत्त्यनुगं तु तत् ।
स्वतःप्रमाणकं शास्त्रमुपपत्तिस्तु तद्विदे ॥ १५ ॥
ईश्वरः स्वर्गनरकौ धर्माधर्मादिकं च यत् ।
सत्यं मत्वोपपाद्यं तद्युक्त्या तदनुकूलया ॥ १६ ॥
सत्यान्मत्वैव शास्त्रार्थानुपपत्त्योपपादयेत् ।
नोपपत्त्यनुरोधेन ते दूष्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥

उपपत्त्यनुरोधाच्चेच्छास्त्रप्रामाण्यमिष्यते ।
लाघवात्स्वर्गनरकौ धर्मान्यौ च न सिध्यतः ॥ १८ ॥
ईश्वरादभवन्सर्वे यद्वा स्वपितृमातृतः ।
मृतेरूर्ध्वं विलीयन्ते लाघवादस्त्विदं वरम् ॥ १९ ॥
एतावानेव वै शास्त्रे यस्मिन्नर्थो भवेन्मतः ।
तदेव युक्तमन्यानि हेयानीत्यपि सेत्स्यति ॥ २० ॥
किमर्थौ स्वर्गनरकौ धर्माधर्मकथा वृथा ।
यावज्जीवमुषित्वेह लीयन्त इति लाघवात् ॥ २१ ॥
नाधर्मप्रभवं दुःखं न धर्मप्रभवं सुखम् ।
तत्तत्संयोगजं दुःखं तत्तत्संयोगजं सुखम् ॥ २२ ॥
शीताद्यर्थान्सेवमानः पीड्यते च ज्वरादिभिः ।
स्वाद्वन्नमथ भुञ्जानो नीरोगः सुखमेधते ॥ २३ ॥
तदेवं युक्तिसिद्धाभिर्बह्वीभिरुपपत्तिभिः ।
दूष्यन्तां किमु शास्त्रोक्ता अर्था धर्मादिकास्तु ये ॥ २४ ॥
किं तु शास्त्रेषु ये प्रोक्ता अर्थाः साधव एव ते ।
इति मत्वोपपत्तिस्तु तद्बोधाय प्रयुज्यताम् ॥ २५ ॥
योऽयं शास्त्रोदितोऽर्थोऽसौ संभवेद्वा न संभवेत् ।
इति शङ्कानिरासार्थं बोधार्थं चोपपाद्यते ॥ २६ ॥
सुग्रहो जायते ह्यर्थो दृष्टान्ताद्यैर्निरूपितः ।
असंभवादिशङ्काश्च गच्छन्त्यर्थोपपादनात् ॥ २७ ॥

तथा हि लोकनृपतिदृष्टान्तादिभिरीश्वरः ।
तत्तत्कर्मफलं यच्छत्येवमादि प्रबोध्यते ॥ २८ ॥
अर्थधर्मादिकं सत्यं मत्वा शास्त्रैकमानतः ।
सिद्धस्यैव गतिर्ह्येषा दृष्टान्ताद्यैः प्रकल्प्यते ॥ २९ ॥
तिरस्क्रियेत चेच्छास्त्रवचो धर्मादिबोधकम् ।
तथापि तर्कसिद्धाया उपपत्तेस्तु न क्षतिः ॥ ३० ॥
यथा राजा प्रजाकर्मफलं यच्छति वै तथा ।
ईश्वरेणापि तद्देयमित्येवं नियमः कुतः ॥ ३१ ॥
क्रीडार्थमीश्वरोऽस्राक्षील्लोकांस्ते मृत्यनन्तरम् ।
मुच्यन्त इत्येव परं लाघवादुपपद्यते ॥ ३२ ॥
किं च सृष्टेः पूर्वकाले नासञ्जीवास्तु केचन ।
असन्तः स्वेच्छया सृष्टा ईशेनेति भवन्मतम् ॥ ३३ ॥
इत्थमीशेन सृष्टेषु तेषु पापकृतां नृणाम् ।
अनन्तो नरके वास इति तावदसंभवि ॥ ३४ ॥
कथमीशस्त्रिकालज्ञस्तेषां वै दोषशालिताम् ।
भविष्यत्कालिकीं जानन्दुःखभोगाय तान्सृजेत् ॥ ३५ ॥
मत्सृष्टेषु भविष्यन्ति खल्वेते पापबुद्धयः ।
ततोऽतिदुःखभोक्तार इति जानन्कथं सृजेत् ॥ ३६ ॥
न हि दोषावहं वस्तु प्राकृतोऽपि सिसृक्षति ।
दयालुश्च भविष्यज्ज्ञः कथं दुःखाय तान्सृजेत् ॥ ३७ ॥

ये तावदीशसृष्टेषु स्वर्गतास्तज्जनुर्वरम् ।
ये पुनर्नरकावासास्तेषां सृष्टिर्निरर्थिका ॥ ३८ ॥
कथं नु दुःखभाजः स्युः सृज्येरन्नैव ते यदि ।
न दयालोरिदं योग्यं सृष्ट्वा तद्दुःखदर्शनम् ॥ ३९ ॥
तस्मान्न स्वर्गनरकौ धर्माधर्मौ निरर्थकौ ।
उपपत्त्या त्विदं सिध्येच्छास्त्रं चेदवमन्यते ॥ ४० ॥
नन्वीश्वरः कर्मफलं न दद्याद्यदि चेत्तदा ।
प्रजा भवेयुरुद्वृत्ता इत्येतत्सोपपत्तिकम् ॥ ४१ ॥
अत्रोच्यते—
कर्मणः फलमस्तीति सर्वे जानन्ति यद्यपि ।
तथापि लोके दुर्वृत्ताः सन्त्येव बहवो नराः ॥ ४२ ॥
ये तावत्साधवो लोके ते तु सद्वृत्तमास्थिताः ।
अथ दुष्टस्वभावानां न स्वप्ने पापजं भयम् ॥ ४३ ॥
तथा धर्माद्यभावेऽपि ये तावत्सत्स्वभाविनः ।
परदुःखानि जानन्तः पीडयेयुर्न ते परान् ॥ ४४ ॥
अथ दुष्टस्वभावा ये निर्घृणाः परपीडकाः ।
तेषां सत्त्वेऽप्यसत्त्वे वा वृत्तं तूभयथा समम् ॥ ४५ ॥
किं न चार्वाकलोकेषु व्यवहारः प्रवर्तते ।
न ते धर्ममधर्मं वा मन्यन्ते नारकं भयम् ॥ ४६ ॥
स्याद्वेदमीश्वरस्यैव सामर्थ्यं किञ्चिदद्भुतम् ।
व्यवहारो निराबाधो येन लोके प्रवर्तते ॥ ४७ ॥

किं च धर्माधर्मफलं नराणां सत्प्रवृत्तये ।
भवन्मतानुसारेण सर्वथैतन्न सिध्यति ॥ ४८ ॥
भवन्तः खलु मन्यन्ते वयमेव हि धार्मिकाः ।
मतान्तरानुसारिण्यः प्रजास्तूत्पथगा इति ॥ ४९ ॥
तस्माद्धर्माधर्मफलं यद्यपीशेन निर्मितम् ।
तथाप्युत्पथगामित्वं प्रजानां तदवस्थिति ॥ ५० ॥
धर्माधर्मफलं तस्मान्नास्त्येव नरकादिकम् ।
किं तु जीवा मृतेरूर्ध्वं मुक्ता इत्यस्तु लाघवात् ॥ ५१ ॥
उपपत्तिवशादेवं लाघवाद्यनुरोधतः ।
सर्वो लुप्यति शास्त्रार्थो यद्यसाववमन्यते ॥ ५२ ॥
तस्माच्छास्त्रेषु ये प्रोक्ता अर्थास्तदनुकूलगा ।
उपपत्तिः प्रयोक्तव्या न विरुद्धा तु कर्हिचित् ॥ ५३ ॥
अतो वेदपुराणादौ ये येऽर्थाः प्रतिपादिताः ।
सत्या एवोपपत्तिस्तु तद्बोधाय प्रकल्प्यते ॥ ५४ ॥
काचित्तत्रोपपत्तिश्च दूष्या स्यादपि चेद्यदि ।
न दूष्यं तावता शास्त्रमन्यथैवोपपाद्यताम् ॥ ५५ ॥
शास्त्रानुगैवोपपत्तिर्नोपपत्त्यनुगं तु तत् ।
स्वतःप्रमाणकं शास्त्रमुपपत्तिस्तु तद्विदे ॥ ५६ ॥
को वेद धातुराकूतं तत्त्वं धर्मस्य चैव यत् ।
अन्यस्य चान्यथा भानं ननु स्वाभाविकं नृणाम् ॥ ५७ ॥

लोके बुद्धिमतां कृत्यं ज्ञायते नाल्पबुद्धिभिः ।
बुद्धिमद्भ्योऽपि सर्वेभ्यो भगवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ५८ ॥
काश्चिदत्र प्रवक्ष्यन्ते मया या उपपत्तयः ।
न च तावत्य एव स्युरन्यासामपि संभवात् ॥ ५९ ॥
काचिद् दूष्या यदि भवेन्मयोक्तासूपपत्तिषु ।
अन्यास्तत्र प्रकल्प्यन्तां न दूष्यं त्वैश्वरं वचः ॥ ६० ॥
अन्या अपि स्युरत्रार्थे निश्चयेनोपपत्तयः ।
मया त्वत्र प्रदर्श्यन्ते आत्मज्ञानानुसारतः ॥ ६१ ॥

इति शाक्ततत्त्वविनिर्णये शास्त्रस्योपपत्तिनिरपेक्षस्वतःप्रामाण्यनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

(पूर्वार्धम्)

तथा हि शास्त्रदृष्टानां बहुत्वादध्वनां तु यः ।
दोषः प्रतीयते तत्र समाधानमिदं शृणु ॥ १ ॥
यद्यपीश्वररूपस्य यथार्थज्ञानमेककम् ।
मुक्तेः साधनमित्याहुर्न प्रकारान्तरं क्वचित् ॥ २ ॥
यथार्थभगवद्रूपावबोधे चैककारणम् ।
वेदान्ता इति सिद्धान्तः श्रुतिषु स्मरणेषु च ॥ ३ ॥
यथार्थं भगवद्रूपं यथा वेदान्तदर्शने ।
कथ्यते तदिहास्माभिरुपरिष्टात्प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥
तथापि मन्दबुद्धीनां तर्कदूषितसंविदाम् ।
न येषामधिकारोऽस्ति तत्त्वे वेदान्तबोधिते ॥ ५ ॥
श्रेयस्तेषामपि भवत्विति मत्वा दयालुना ।
कृताः शास्त्रान्तराध्वानः सर्वेषां हितमिच्छता ॥ ६ ॥
अतर्क्यसदसत्कर्मपरिपाकवशान्नृणाम् ।
आनन्त्यमधिकाराणामुत्तमाधमरूपिणाम् ॥ ७ ॥
दृश्यन्ते पुरुषा लोके येषां वेदान्तदर्शने ।
शुद्धेऽपि श्रुतिसिद्धेऽपि श्रद्धाभावोऽधिकारजः ॥ ८ ॥
तथा हीश्वरकृष्णाद्याः साङ्ख्यमेव गतिं विदुः ।
तर्कविद्यामथ परेऽमन्यन्तोदयनादयः ॥ ९ ॥

एवमन्येऽपि बहवस्तर्कान्दोलितचेतसः ।
नानामार्गान्प्रपद्यन्ते हेतुवादपरायणाः ॥ १० ॥
अनवाप्ताधिकारास्ते वेदान्तार्थावगाहने ।
उपासमाना गोविन्दं स्वस्वदृष्ट्यनुसारतः ॥ ११ ॥
कालेनाप्ताधिकारास्ते ईशोपासनगौरवात् ।
याथार्थ्येन हरिं ज्ञात्वा मुच्यन्ते सर्वबन्धनात् ॥ १२ ॥
ये चैते बहवो मार्गा मन्दबोधप्रयोजनाः ।
वेदान्तबोधद्वारैव तेषां मोक्षे समन्वयः ॥ १३ ॥
नन्वेवमधिकाराणामानन्त्यादध्वनामपि ।
बहुत्वेऽपि कथं तेषां विरोध उपपद्यते ॥ १४ ॥
विरुद्धैरध्वभिर्यान्त एकमर्थं कथं नराः ।
लभेरन्नथ सर्वेषां प्रामाण्यं च सकृत्कथम् ॥ १५ ॥
अत्रोच्यते—

मन्दानां तत्त्वबोधाय शाखादिभिरिवोडुराट् ।
बहुप्रकारैरीशोऽपि वर्ण्यते दर्शनान्तरैः ॥ १६ ॥
शुद्धं भगवतो रूपमाह वेदान्तदर्शनम् ।
तद्विरोधे न तात्पर्यमन्येषां किं तु बोधने ॥ १७ ॥
यथा ह्येकः पुमानाह प्रासादे दृश्यते विधुः ।
अन्यो वदति शाखायां पश्य चन्द्रमसं त्विति ॥ १८ ॥
विरुद्धेऽपि तयोर्वाक्ये सकृत्प्रामाण्यशालिनी ।
सूक्ष्मार्थबोधैकार्थत्वात्तथा शास्त्रेऽपि बुध्यताम् ॥ १९ ॥

किं चाधिकारभेदेन भवेन्मार्गविरोधिता ।
स्थानभेदाद्यतो लोके विरोधो दृश्यतेऽध्वनाम् ॥ २० ॥
यथा काशीं जिगमिषुर्गयास्थो यदि पृच्छति।
तत्रत्यांस्ते ब्रुवन्त्येनं व्रज त्वं पश्चिमां दिशम् ॥ २१ ॥
अथ प्रयागदेशीयः काशीगमनकाम्यया ।
पृच्छञ्जनांस्तु तत्रत्यैः प्राचीं याहीति चोच्यते ॥ २२ ॥
प्राचीपश्चिमगामित्वं विरुद्धमपि सर्वथा ।
भिन्नदेशस्थितेर्हेतोः फलमेकं प्रयच्छति ॥ २३ ॥
तथैवातर्क्यसदसत्कर्मणां परिपाकतः ।
नृभ्यो भिन्नाधिकारेभ्यो नैकोऽध्वा प्रदिशेत्फलम्॥ २४॥
इति संचिन्त्य भगवान् करुणावरुणालयः ।
मार्गान्नानाविधांश्चक्रे यैः सर्वे श्रेय आप्नुयुः ॥ २५ ॥
तथा हि सर्वशास्त्रेषु साङ्ख्यकाणादकादिषु ।
तथैव वैष्णवाद्येषूपासामार्गेषु सर्वशः ॥ २६ ॥
पराकृतस्वदोषेषु बहुयुक्तिनिरूपणैः ।
काणादं मन्वते केचित्केचित्साङ्ख्यादिकान्यपि॥ २७॥
केचित्तु वैष्णवं मार्गमन्ये शैवादिकांस्तथा ।
पुंसां भिन्नाधिकारित्वस्याभिव्यञ्जकमस्त्यदः ॥ २८ ॥
किं च यस्माज्जगन्नाथश्चक्रे मार्गान्पृथग्विधान् ।
भिन्नाधिकाराः पुरुषा इत्यस्मादपि निश्चितम् ॥ २९ ॥

शास्त्रानुगैवोपपत्तिर्नोपपत्त्यनुगं हि तत् ।
इति यत्प्रागिह प्रोक्तं तच्च ध्येयं क्षणे क्षणे ॥ ३० ॥
यस्मिन् यस्य भवेन्मार्गे रुचिः शास्त्रेण बोधिते ।
तस्मिंस्तस्याधिकारोऽस्तीत्यधिकारस्य बोधकम् ॥ ३१ ॥
इदं च पश्यतेशस्य सामर्थ्यं यदसौ जनः ।
विरोधिष्वपि शास्त्रेषु स्वाधिकारानुसारतः ॥ ३२ ॥
एकं निश्चित्य गृह्णाति न तु मोहं प्रपद्यते ।
एतेन मोहकृच्छास्त्रं नैशमित्यपि खण्डितम् ॥ ३३ ॥
तस्माच्छास्त्रीयमार्गाणां विरोधोऽपि न दोषभाक् ।
फलं चैकं प्रयच्छन्ति दृष्टान्तं तत्र तं स्मर ॥ ३४ ॥
अत आज्ञास्वरूपाणि शास्त्राणि परमेशितुः ।
आदिशन्ति बहून्मार्गान्दोषवन्ति न कर्हिचित् ॥ ३५ ॥
तथैव वैष्णवादीनां मार्गाणां च निदर्शने ।
तस्य तस्यैव माहात्म्यवर्णनं च न दुष्यति ॥ ३६ ॥
तथा ह्येकं परेशानं नानोपाध्युपलक्षणैः ।
बहुधोपदिशन्ति स्म तत्तद्रुच्यनुसारतः ॥ ३७ ॥
न चाप्युपाधिसंबन्धो भवेदीशस्य तावता ।
दुर्ज्ञाने मन्दधीगत्यै तस्य शास्त्रैरुदीरणात् ॥ ३८ ॥
ननु चोपाधिसंबन्धो यद्यलीको भवेत्तदा ।
असत्याशंसिना भाव्यं कथमैशेन तद्वद ॥ ३९ ॥

उच्यते—

दृष्टा किलेयं शिष्टानां रीतिः सूक्ष्मार्थबुद्धये ।
असत्संबन्धकथनं शाखाचन्द्रमसोरिव ॥ ४० ॥
ईशो हि सर्वशिष्टानामाद्यो रीतिप्रवर्तकः ।
दयावान्मन्दबुद्धीनां स्वस्याप्त्यै तदकल्पयत् ॥ ४१ ॥
किं त्वेक एव मार्गेषु मार्गः साक्षात्फलप्रदः ।
स एव सेव्यते सर्वैर्जनैः शुद्धाधिकारिभिः ॥ ४२ ॥
तद्द्वारा प्रापकाश्चान्ये मता मन्दाधिकारिणाम् ।
तत्त्वं तु विरलास्तस्य श्रद्दधाना जना विदुः ॥ ४३ ॥
यथा प्रयागनिलयः क्षिप्रं प्राप्नोति काशिकाम् ।
चित्रकूटनिवासानां प्रयागद्वारिका गतिः ॥ ४४ ॥
नन्वेवं मार्गभेदेऽपि न वस्तुनि विकल्पना ।
भवेत्तर्हि पुराणेषु कथाभेदः कथं स्थितः ॥ ४५ ॥

उच्यते—

कृतैव कल्पभेदेन कथाभेदव्यवस्थितिः ।
इतोऽन्यदुत्तरं यत्स्याद्भवतैव तदुच्यताम् ॥ ४६ ॥
पौराणिकानामज्ञानान्न युक्ता तस्य कल्पना ।
परस्परपुराणार्थान् सर्वे जानन्ति ते यतः ॥ ४७ ॥
सर्वेष्वपि पुराणेषु सर्वेषां नामदर्शनात् ।
एककालोद्भवस्तेषां कर्तुर्ज्ञानं च तर्क्यते ॥ ४८ ॥

न हि जानन्विरुद्धार्थं वक्तुमीहेत कर्हिचित् ।
स्वार्थाप्रचारणाद्बिभ्यत् किं पश्यन्गर्त आपतेत् ॥ ४९ ॥
न वा मताभिमानस्य युज्यते तत्र हेतुता ।
असंभवदहंकारा भिद्यन्ते हि कथा अपि ॥ ५० ॥
रामात्क्वचिल्लक्ष्मणाच्च मृतिः कुम्भश्रुतेः श्रुता ।
कथं स्यादभिमानोऽत्र को वार्थः कस्य हीयते ॥ ५१ ॥
किं च द्वयोर्विवदतोरभिमानो भवेदपि ।
ऋग्वेदे पुनरेकस्यामृचि प्रोक्तं कथाद्वयम् ॥ ५२ ॥
अदितेर्दक्षजन्यत्वं दक्षस्यादितिजन्यता ।
अर्थेऽपि चैकर्गुक्तेऽस्मिन्नभिमानः कथं भवेत् ॥५३॥
एकस्मिन्नेव च ग्रन्थे क्वचिदर्थद्वये क्षणात् ।
न विरोधेऽस्ति तात्पर्यमिति किं नावबुध्यते ॥ ५४ ॥
नन्वेकस्य स्तुतावन्यनिन्दा या परिदृश्यते ।
दोष आभाति सोऽस्माकमिति चेदुच्यते शृणु ॥ ५५ ॥
अहो ते कुशला बुद्धिरिति क्रोधपुरस्सरम् ।
वचो न भजति स्वार्थं किं तु गर्हापरं हि तत् ॥ ५६ ॥
तस्मान्नैवप्रतीतार्थः सर्वत्र परिगृह्यते ।
लोकेऽपि व्यवहारोऽसौ का तु शास्त्रे विचारणा ॥५७॥
किं तु लौकिकवाक्यस्य सुलभोऽस्त्याशयग्रहः ।
गम्भीरस्य तु शास्त्रस्य न्यायसाहाय्यतो भवेत् ॥ ५८ ॥

तथा च न हि निन्दाख्यन्यायस्य परिशीलनात् ।
तस्य शास्त्रस्यखल्वेवमभिप्रायः प्रतीयते ॥ ५९ ॥
अन्येषामवमत्वोक्तिं विना स्तुत्यप्रशंसनम् ।
निरङ्कुशं न हि भवेदिति स्तुतिपरं हि तत् ॥ ६० ॥
अत एव हि सर्वत्र श्रुतेः प्रामाण्यमुच्यते ।
क्वचिदन्यप्रशंसायां गुणवाद इतीर्यते ॥ ६१ ॥
तथैव गङ्गास्नानादेर्यात्रामूर्त्यर्चनादिनः ।
उक्तेऽपि पुण्यहेतुत्वे निषेधो यः क्वचित्स्थितः ॥ ६२ ॥
तस्यापि खलु तात्पर्यं विदुस्तात्पर्यवेदिनः ।
चित्तशुद्धिमनोदान्तीश्वरज्ञानादिसंस्तवे ॥ ६३ ॥
तथा हि सूक्ष्मबुद्ध्यैतच्छ्रद्धया च विचार्यताम् ।
न खल्वाकस्मिकी निन्दा मूर्त्यर्चादेः कृता क्वचित् ॥ ६४ ॥
किं तु हृच्छोधनादीनां प्रस्तावेष्वेव दृश्यते ।
न चाभिमानमूलत्वशङ्कायाश्चात्र संभवः ॥ ६५ ॥
एषैव रीतिरन्यासां निन्दानामपि दृश्यते ।
तस्माद्विरोधे तात्पर्यं न तासां किं तु तत्स्तुतौ ॥ ६६ ॥
एकस्मिन्नेव च ग्रन्थे मिथो न्यूनत्वदर्शनात् ।
न विरोधेऽस्ति तात्पर्यमिति किं नावबुध्यते ॥ ६७ ॥
एवं विष्ण्ववताराणां शाक्तत्वं प्रोच्यते क्वचित् ।
तं च शक्तिप्रशंसार्थमर्थवादं प्रचक्षते ॥ ६८ ॥

भूयोऽभ्यस्तार्थतो यो हि विरुद्धोऽर्थः प्रतीयते।
तमर्थवाद इत्याहुः प्रशंसैकप्रयोजनम् ॥ ६९ ॥
विरोधे तुल्यबलयोः कल्पभेदाद्व्यवस्थितिः ।
इत्थं शास्त्राशयोऽगम्यो न्यायसाहाय्यमन्तरा ॥ ७० ॥
तस्मादगम्यशास्त्रीयविषयेष्वल्पबुद्धिभिः ।
न वाच्यः सहसा दोषो बुद्धेरल्पत्वमूह्यताम् ॥ ७१ ॥
अथो चतुर्षु वेदेषु शङ्कन्ते यत्परे जनाः ।
भाषाभेदकृतं दोषं तं तु नोपलभामहे ॥ ७२ ॥
चतुर्वेदीयमन्त्राणां ब्राह्मणानां तथैव च ।
वेदान्तानामपि तथा भाषैकैवोपलभ्यते ॥ ७३ ॥
अथाथर्वणवेदीयोपनिषत्सु तु कासुचित् ।
भाषा श्रुतिविजातीया दृश्यते लौकिकीति चेत् ॥७४॥
आस्तां किं तावता वेदमहिमा क्षतिमृच्छति ।
अपि चोरैः समाक्रान्तः किं साधुरपि दूष्यते ॥ ७५ ॥
विचित्रे हि जगत्यस्मिञ्जना नानाविधाः स्थिताः।
कः किं करिष्यतीत्यस्य ज्ञाता को नाम विद्यते ॥ ७६ ॥
का स्त्री त्याज्या भुजङ्गानां किमग्राह्यं च लोभिनाम्।
को न तुच्छो मदान्धानां किमकार्यं दुरात्मनाम् ॥७७॥
न तावता तु वेदानां हीयेत महिमा क्वचित् ।
न हि काचशतैर्व्याप्तं रत्नं मौल्येन हीयते ॥ ७८ ॥

अथ मन्त्रब्राह्मणानां वेदान्तानां च वै मिथः ।
किञ्चित्प्रभिद्यतेवाक्सा विषयस्य भिदावशात् ॥ ७९ ॥
यथा ह्येककृते ग्रन्थे या वाक्न्यायमये भवेत् ।
न सा व्याकरणग्रन्थे तथैवात्रापि मन्यताम् ॥ ८० ॥
निश्वासवत्परेशाच्च श्रुतस्तेषां समुद्भवः ।
स्वात्मानं विधिरूपं स स्वयं वेदानजिग्रहत् ॥ ८१ ॥
ततस्ते ऋषिभिर्दृष्टा मन्त्राः स्वस्वतपोबलात् ।
तत्तद्दर्शनतस्तत्तन्मन्त्रर्षित्वमथाप्नुवन् ॥ ८२ ॥
वयं हि भगवद्वाचि दृढं विश्वसिमः श्रुतौ ।
श्रद्धा चलति नास्माकमप्यसत्कल्पनाशतैः[1] ॥ ८३ ॥
यस्त्वाधुनिकवृत्तान्तकथनाद्दोष उच्यते ।
त्रैकालिकज्ञेशवाचि को दोषः स भवेच्छ्रुतौ ॥ ८४ ॥
विचारेण यतः सिद्धमनादित्वं च संसृतेः ।
भूतार्थकप्रयोगाश्च नैव दुष्यन्ति सर्वथा ॥ ८५ ॥
ननु त्यक्त्वा परात्मानं वह्नीन्द्रादिदिवौकसाम् ।
सपर्यारूपिणो यज्ञा उपदिष्टाः कथं श्रुतौ ॥ ८६ ॥
उच्यते—
यावन्ति खलु कर्माणि द्विजानां विहितानि तु ।
वेदे तैरखिलैरीशो भगवानेव पूज्यते ॥ ८७ ॥

---

१. ' ० नाशनैः '—इ.

अभ्यर्च्य परमात्मानं ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
इत्येवं बहुधा दृष्टं गीताशास्त्रादिषूदितम् ॥ ८८ ॥
किं त्विन्द्रमुखदेवानां तुष्टः सत्कर्मभिर्विभुः ।
द्वारत्वमात्मनस्तेभ्यः पूज्यत्वमपि दत्तवान् ॥ ८९ ॥
अग्नौ प्रत्ताहुतीः सर्वा इन्द्राद्या एव भुञ्जते ।
तद्द्वारा प्रीयते किं तु यज्ञात्मा विष्णुरेव हि ॥ ९० ॥
यदा तत्तत्कर्मफलं कर्मिभ्यो दातुमिच्छति ।
तद्द्वारैव ददातीशो भृत्यद्वारेव भूपतिः ॥ ९१ ॥
यस्य यस्य यथा कर्म न्याय्यं तस्य तथा फलम् ।
इति सत्कर्मकारिभ्यो देवेभ्यः पूज्यतां ददौ ॥ ९२ ॥
यतश्च पूज्यतां न्यायाद्देवेभ्यो दत्तवान्विभुः ।
ततः सर्वैश्च पूज्यास्ते प्रीत्यर्थं परमात्मनः ॥ ९३ ॥
ईशाज्ञापालनं धर्मस्तदेवेशस्य पूजनम् ।
विपरीतस्त्वधर्मः स्यादपराधः स एव हि ॥ ९४ ॥
जगच्चक्रप्रवृत्त्यर्थमाज्ञप्ता ब्राह्मणा यतः ।
ततोऽपीशाज्ञया कार्या अवश्यं ब्राह्मणैः क्रियाः ॥ ९५ ॥
यज्ञायत्तं जगच्चक्रमत ईशोऽसृजद् द्विजान् ।
अतस्तत्प्रीतये कार्यं कर्मावश्यं द्विजातिभिः ॥ ९६ ॥
किं च स्वकर्मभिः सत्त्वशुद्धिः संजायते यतः ।
ततश्च ज्ञानयोग्यत्वं कर्मावश्यकताप्यतः ॥ ९७ ॥

१. आ इ पुस्तकयोः ' यज्ञेशो भगवान् हरिः ' इति पाठः प्रागासीच्च. पश्चात्संशोध्य अ पुस्तकवद्विहितो दृश्यते.

भवतामपि नैवासौ नियमोऽस्ति विनिश्चितः ।
कदाचिन्नैव कर्तव्यमीश्वरान्यस्य पूजनम् ॥ ९८ ॥
क्रियते हि नृपादीनां धनाद्यर्थमुपासना ।
सत्त्वशुद्ध्यादिसिद्ध्यर्थं पूज्यन्ते देवतास्तथा ॥ ९९ ॥
गङ्गास्नानादिका धर्मास्तीर्थयात्रादिकाश्च ये ।
नृणामावृतबोधानां सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव ते ॥१००॥
यतो ह्यशुद्धसत्त्वानां शुद्धोऽप्यर्थो न रोचते ।
सत्त्वशुद्धिस्ततः पुंसामस्ति मुक्त्युपयोगिनी ॥१०१॥
यथार्थमेव तत्सर्वं यतः शास्त्रेण बोधितम् ।
धर्माधर्मगतिः सर्वा शास्त्रादेव हि बुध्यते ॥१०२॥
या च वेदे कर्मकाण्डे वह्निवाय्वादिसंस्तुतिः ।
ज्ञेया सा नेश्वराज्ञानाद्भागः कर्मपरो हि सः ॥१०३॥
तथा ह्युपनिषद्भागे परमेश्वरवर्णने ।
वह्न्यादेः कर्मकारित्वमीशभीत्या निरूप्यते ॥१०४॥
न तस्मादीश्वराज्ञानं श्रुतावारोप्यतां क्वचित् ।
वह्न्यादीनां सेवकत्वमीश्वरस्य यतो जगौ ॥१०५॥
किं च केवलकर्मिभ्य ईश्वरज्ञानिनः श्रुतौ ।
उत्कृष्टत्वेन वर्ण्यन्ते साक्षादीश्वरपूजकाः ॥१०६॥
किं चानित्यफलत्वं च वदन्ती सर्वकर्मणाम् ।
ईशज्ञानादेव मुक्तिरिति प्राह श्रुतिः स्वयम् ॥१०७॥

ननु नाकसदामिन्द्रप्रभृतीनां कृतांहसाम् ।
पूजा श्रुतिपु संदिष्टा कथं नामोपपद्यते ॥१०८॥
उच्यते—

करणाद् भूरिपुण्यानां महत्त्वं ते प्रपेदिरे ।
दातारश्चेष्टकामानां पूजनात्पुण्यकारिणः ॥१०९॥
ततो जगत्प्रवृत्त्यादिसत्त्वशुद्ध्यादिसिद्धये ।
यज्ञादिकर्मभिः पूजा त्रिदशानां विधीयते ॥११०॥
अथ यत्र तु देवानां पातकाचरणं श्रुतम् ।
शुद्धिश्च श्रूयते तत्र तदंहोदण्डदर्शनात् ॥१११॥
को नाम विद्यते लोके देही पापविवर्जितः ।
किं तु शुध्यति दण्डेन न्यायोऽसौ परमात्मनः ॥११२॥
तथा ह्यहल्यागामित्वं श्रुतं यत्र बिडौजसः ।
तत्रैव शापात्तद्भर्तुः श्रुतो दण्डस्तदंहसः ॥११३॥
ततः शुद्धात्मनस्तस्य पुण्यासादिततेजसः ।
शतक्रतोर्न दोषाय सपर्येशानुशासनात् ॥११४॥
धर्मैराप्ताधिकारास्ते श्रेष्ठा दिविषदो यतः ।
ईशप्रियाश्च ते तस्माद्युक्ता तेषामपि स्तुतिः ॥११५॥
तस्मात्कर्मप्रकरणे स्तुतेऽपि मरुदादिके ।
नाज्ञानं कल्पनीयं हि परमेशस्य तावता ॥११६॥
ईशप्रतीकरूपेण या तु सूर्याद्युपासना ।
मूर्त्यादेरपि संदिष्टा सेशभावनयैव हि ॥११७॥

व्यापको हि स्मृतो देवो निर्लेपश्च वियद्यथा ।
तद्बुद्ध्या पूज्यते यत्र तत्र स्वीकुरुतेऽर्चनम् ॥११८॥
किं त्वाज्ञा तस्य यत्रास्ति तत्रैवासौ समर्च्यते ।
यतः शास्त्रं प्रमाणं नः कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥११९॥
अथ विष्णुस्तु वेदेषु तुल्यभाषायुतेष्वपि ।
ईशत्वेनैव कथितो नात्र कार्या विचारणा ॥१२०॥
तथा हि विष्णुरूपत्वं यज्ञानां कथ्यते श्रुतौ ।
ततश्च सर्वयज्ञानां तत्परत्वं प्रतीयते ॥१२१॥
किं च प्राप्यं मुमुक्षूणां वैष्णवं पदमुच्यते ।
वेदेषु तुल्यभाषेषु संशयो नेह कश्चन ॥१२२॥
तमेव परमात्मानं नानारूपैस्तथा गुणैः ।
तत्तद्रुच्यनुसारेण जगुः पौराणिकादयः ॥१२३॥
रजःसत्त्वतमोरूपैः सृष्टिस्थित्यन्तहेतुभिः ।
गुणैर्जगुः परात्मानं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥१२४॥
वस्तुतस्तु न चोपाधेः संबन्धः परमेश्वरे ।
इत्यादि यत्तु सकलं मया प्राक् तन्निरूपितम् ॥१२५॥
यथा हि स्फटिको भाति नानारूप उपाधिभिः ।
स्वयं विकाररहितस्तथेश इति मन्यताम् ॥१२६॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैर्भेदमभिन्नस्य प्रकल्प्य हि ।
अधिकारानुरोधेन वर्णयामासुरीश्वरम् ॥१२७॥

न तावता परेशस्य न्यूनत्वं मन्यतां क्वचित् ।
सृष्टिस्थित्यन्तकर्तृत्वं महिम्ने ह्येवकल्प्यते[1] ॥१२८॥
यद्यपीदं तु वेदेषु नातिस्पष्टतयोच्यते ।
तथापि मुनिभिर्देवचोदितैर्विशदीकृतम् ॥१२९॥
वेदेभ्यो हि स्फुटा भाषा भारतादिषु दृश्यते[2] ।
किञ्चिद् भिन्ना पुराणेभ्यः स्मृत्यादिष्वपि तादृशी ॥१३०॥
तेभ्योऽतिविशदा वाणी पुराणेष्वनुलक्ष्यते ।
उत्तरोत्तरमन्दानां हितार्थं ह्युत्तरोत्तरम् ॥१३१॥
अपि चैतेषु सर्वेषु मिथो नाम्नां प्रकीर्तनात् ।
अप्रामाण्यं न कस्यापि शङ्कितुं शक्यमञ्जसा ॥१३२॥
किं तु धूर्तैः पुराणादौ स्वकाव्यानि क्वचित्क्वचित् ।
निवेश्यन्तेऽभिमानेन मतादेरिति शुश्रुम ॥१३३॥
न येषु लक्ष्यते ह्यार्षी प्रगल्भा वाक्सुबुद्धिभिः ।
बह्वयस्तेष्वेव दृश्यन्ते वाचोऽहङ्कारयोनयः ॥१३४॥
तथापि चोरैराक्रान्तो न साधुरपि दूष्यते ।
इत्यादिकं तु सकलं प्रागेवाहमिहोक्तवान् ॥१३५॥
अथ ये कृष्णलीलासु दोषमाहुः स्वया धिया ।
न तत्समुचितं तेषामतिस्वल्पधियां किल ॥१३६॥

---

१. 'ह्यवकल्पते' इति पाठस्त्रिष्वपि अ आ इ पुस्तकेषु.

२. अ पुस्तके अत आरभ्य ३१-३२ अङ्कात्मकं पत्रद्वयं नष्टम्.

केश्वरोऽनन्तदुर्ज्ञेयलीलश्चानेकहेतुवित्　।
क्व जीवाः क्षुद्रधिषणा अहो साहसमस्त्यदः ॥१३७॥

सर्वाः स्त्रियश्च पुरुषा यदीया एव केवलम् ।
तस्मिंस्तु व्यभिचारादीन् शङ्कन्ते यत्तदद्भुतम् ॥१३८॥

गोपीभिः प्रार्थितोऽरंस्त तासु किं वान्यकारणात् ।
इत्यादि धातुः को वेद लीलानां कारणं तु यत् ॥१३९॥

उत्तेजिकास्ति तल्लीला पापस्येत्यपि वाग्वृथा ।
न क्वाप्युत्तेजनं दृष्टं पापानामीशलीलया ॥१४०॥

प्रत्युतेश्वरलीलासु ये रताश्चित्तपूर्वकम् ।
तेषां विरक्तिः संसारात्पापादपि च दृश्यते ॥१४१॥

इमं पश्यत लीलानां प्रभावं परमात्मनः ।
यासु प्रेमोद्भवे पुंसो जायते शुद्धमानसम् ॥१४२॥

शृङ्गारादिरसैः पूर्णा अपि लीलाः परात्मनः ।
जनयन्ति मनःशान्तिं [1]किं तच्चित्रं जगद्गुरौ ॥१४३॥

इदमेवैश्वरं कृत्यं यत्सन्मार्गे प्रवर्तनम् ।
न तस्य धर्मैरासव्यं हेयं वाप्यस्त्यधर्मतः ॥१४४॥

त्यक्तसर्वार्थिरागाभ्यो गोपीभ्यो दिशता शिवम् ।
ईशैकतानतायास्तु महिमा संप्रदर्शितः ॥१४५॥

---

१. 'किं तच्चित्रमधोक्षजे'—आ. इ पुस्तकेऽपि प्रागयमेव पाठ आसीद्यः पश्चात्संशोध्य 'किं तच्चित्रं जगद्गुरौ' इति विहितः.

अर्जुनायोपसन्नाय　विश्वरूपमदर्शयत् ।
कृष्णायाः पालयंल्लज्जां सभां वस्त्रैरपूरयत् ॥१४६॥
प्रेम्णाथ कृष्णयाहूतः शाकपत्रेण तर्पितः ।
दुर्वाससः सशिष्यस्यानाशयद्दर्पपर्वतम्　॥१४७॥
प्रगायतां स्ववीर्याणि स्वान्त आविर्भवन् हरिः ।
अपाकरोति मालिन्यं मनःशान्तिं च यच्छति ॥१४८॥
गायतां श्रद्दधानानां पावनीर्भगवत्कथाः ।
शुद्धिमेति यथा चित्तं तत्सतामानुभाविकम् ॥१४९॥
यदुनन्दन—गोविन्द—राम—कृष्णेति वल्गताम् ।
यदुद्भवति नः प्रेम किं ब्रूमो भवतां पुरः ॥१५०॥
धृत्वावतारं स्वीयाभिर्लीलाभिर्भगवाञ्जनान् ।
कुरुते साधुहृदयान् किमन्यद्धि करोतु सः ॥१५१॥
नास्माकमधिकारोऽस्ति चरितेषु परात्मनः ।
दोषानल्पधिया धातुं को वेदास्याशयं परम् ॥१५२॥
अल्पदृष्टिकृतैर्दोषाभासैश्चेद् दूष्यते विभुः ।
किं भवत्संमतेशेऽपि दोषाशङ्का न जायते ॥१५३॥
तथा हि दुःखफलके प्रवृत्तान्पातके नरान् ।
हितेच्छुः शक्तियुक्तोऽपि निवर्तयति किं न हि ॥१५४॥
न धावत्यर्भकं नातः शङ्कमानोऽपि तत्क्षतिम् ।
अपेक्षते तत्पतनं किं त्वेनं निरुणद्ध्यसौ ॥१५५॥

तस्माद् व्यसनितैवेशे ह्यशक्तिर्वा प्रकल्पिता ।
भवदीये मत इति सुव्यक्तं प्रतिभाति नः ॥१५६॥
प्रवृत्तावेव जीवानां निरुद्धायां तु पाप्मनि ।
कथं कुर्युस्ततः पापं दुःखं वा प्राप्नुयुः कथम् ॥१५७॥
न चैतदकरोदीशः सर्वशक्तियुतोऽपि सन् ।
तस्मादीशे भवेत्सिद्धा गौरवाप्रतिभाप्युत ॥१५८॥
कष्ट यदसृजज्जीवान् धर्मैकप्राप्यमङ्गलान् ।
पापात्तु बहुदुःखाहीननिवर्त्यप्रवृत्तिकान् ॥१५९॥
कथं नु दुःखभाजः स्युः सृज्येरन्नैव ते यदि ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥१६०॥
अनाहतानन्तशक्तावपारकरुणानिधौ ।
प्राणिनामिच्छति श्रेयः साक्षाज्जाग्रत्यपीश्वरे ॥१६१॥
जनान्वञ्चयतीशस्य कथं विगतसाध्वसः ।
पापः पिशाचकः कश्चित् पातकेषु प्रवर्तयन् ॥१६२॥
ईशाशयं न जानीमो वयमित्युच्यते यदि ।
तदेवोत्तरमस्माकमपि तर्ह्यत्र बुध्यताम् ॥१६३॥
तस्मान्न शङ्क्यतां जातु किञ्चिदीश्वरकर्मसु ।
बुद्धिर्हि तनुरस्माकं नार्हतीशपरीक्षणम् ॥१६४॥
किं च या अकरोल्लीला भगवान्गोकुले हरिः ।
ता हि पौगण्डवयसि न तूपनयनात्परम् ॥१६५॥

१. अत आरभ्य ग्रन्थभागः अ पुस्तकेऽपि पठ्यते.

अनन्तरं तूपनीतेर्विद्याग्रहणपूर्वकम् ।
धर्म एव हि कृष्णेन कृतः शास्त्रेषु दृश्यते ॥१६६॥
तथैवाहापि गीतासु भगवानर्जुनं प्रति ।
आप्तकामोऽपि धर्मस्य स्थित्यै कुर्वे क्रिया इति ॥१६७॥
विष्णोरंशावतारत्वं यत्कृष्णस्य त्वभाणिषुः ।
नासौ विष्णुपुराणादेरभिप्रायोऽस्ति सर्वथा ॥१६८॥
तत्र हि श्रीहरिः साक्षाद्ब्रह्मत्वेन निरूपितः ।
तस्मात्तदनुरोधेनाभिप्रायस्तस्य वर्ण्यताम् ॥१६९॥
उपक्रमोपसंहाराद्यविरोधेन सिध्यति ।
यः स शास्त्राशयः प्रोक्तो मीमांसान्यायचिन्तकैः ॥१७०॥
तस्माद्वैष्णवकेशाभ्यां जनुषी रामकृष्णयोः ।
प्रोक्ते रेतोविकारत्वाभावबोधाय वै तयोः ॥१७१॥
अंशेनावतरद्विष्णुरिति यच्चापि दृश्यते ।
तदप्यैच्छिकमूर्त्यासौ बभूवेत्यर्थकं मतम् ॥१७२॥
तथा हि व्यापको देवो देवक्या जठरे कथम् ।
स्थास्यतीत्याशयच्छित्त्यायंशेनेति समीरितम् ॥१७३॥
तथा च व्यापकोऽप्येष ऐच्छिकेन स्ववर्ष्मणा ।
परिच्छिन्नेन भगवान् संबभूवेति कथ्यते ॥१७४॥
अथाकाशपृथिव्यादेर्मानं यत्पञ्चलक्षणे ।
प्रोच्यते तदुपासार्थं विराड्रूपे परात्मनः ॥१७५॥

केवलं तस्य तात्पर्यमीशमाहात्म्यवर्णने ।
न तु तत्रोच्यते मानं पृथिव्यादेस्तु तात्त्विकम् ॥१७६॥
नन्वतात्त्विकमर्थं चेद्वक्ति शास्त्रं तदैश्वरम् ।
कथं स्यादिति चेदत्र प्रोच्यते तन्निशामय ॥१७७॥
तात्पर्येण पृथिव्यादेर्यदि मानं विवक्षितम् ।
पुराणानां भवेत्तर्हि स्याद्दोषो भवदीरितः ॥१७८॥
तत्तु नास्त्येव किं त्वेषां माहात्म्यं केवलं विभोः ।
वक्तव्यमस्ति बहुधोपासनार्थं विराट्तनोः ॥१७९॥
यथैष लक्षमुद्रावान्धनिकोऽस्तीति भाषिणम् ।
न मिथ्यावादिनं प्राहुर्धनिनो धनवर्णने ॥१८०॥
न हि तथ्यैव विज्ञाता जनैस्तल्लक्षशालिता ।
अतात्पर्यात्तु संख्यायास्तद्वचो नास्ति दोषभाक् ॥१८१॥
तथैव देवमाहात्म्यवर्णनैकपरेऽपि च ।
दोषः पुराणसंदोहे न विचारेण लक्ष्यते ॥१८२॥
अत एव पुराणानां वैमत्येऽपि परस्परम् ।
बहुधेश्वरमाहात्म्यं दोषो वर्णयतां न हि ॥१८३॥
न तावता तु सिद्धान्ताज्ञानं तेषां प्रकल्प्यताम् ।
विषयाः सर्वशास्त्राणां दृश्यन्ते पञ्चलक्षणे ॥१८४॥
भवतां च मतेऽप्यस्ति शास्त्रविद्याविपर्ययः ।
शास्त्रे तु भानोर्विद्यायां पृथिव्या गतिरिष्यते ॥१८५॥

ततश्च भवतां पूर्वेऽप्यज्ञाः शास्त्रकृतोऽभवन् ।
पश्चात्सुबुद्धयो जाता इति शङ्का भवेन्न किम् ॥ १८६ ॥
अथ शास्त्रेषु विहिता यास्तु विप्रादिजातयः ।
उच्यते तासु दोषश्चेदिदमत्राभिदध्महे ॥ १८७ ॥
पूर्वजन्मकृतैः पुण्यपापैरुत्तरजन्मनि ।
नानाफलानि भुज्यन्ते प्राणिभिः सकलैरपि ॥ १८८ ॥
केचित्तु नेत्रविकला बधिराः पङ्गवोऽपरे ।
केचित्सुरूप बलिनो धनिनो बुद्धिशालिनः ॥ १८९ ॥
केचिद्विवेकिनः शान्ताः केचिन्मूढा अमर्षिणः ।
एवं हि दृश्यते नानाविधः कर्मफलोदयः ॥१९०॥
तथैव कर्मणा प्राचा ब्राह्मणाद्याश्च जातयः ।
लभ्यन्ते प्राणिभिस्त्वेतच्छास्त्रदृष्टं न चान्यथा ॥१९१॥
शास्त्रं हि दृष्टिरस्माकं तेनादृष्टं समीक्ष्यते ।
तच्च युक्त्याभिसंपन्नं को न मन्येत बुद्धिमान् ॥१९२॥
न हि तुल्यस्वभावत्वान्न्यूनत्वाद्वा गुणैरपि ।
विप्राः स्युरितरैस्तुल्या न्यूना वापि कथञ्चन ॥१९३॥
अपि भूरिगुणैर्युक्तो भृत्यस्तुल्योऽपि वा गुणैः ।
न जातु धरणीपालपदवीं भोक्तुमर्हति ॥१९४॥
एषैव पदवी ब्राह्मी कृतपुण्यैरुपार्जिता ।
यदादेशात्परेशस्य यज्ञादीन्कर्तुमर्हति ॥१९५॥

अथ याः स्मृतयः काश्चिन्निन्द्यास्त्यक्ताश्च वैदिकैः ।
पापिनां दण्डभोगार्थमीशस्ता उदपादयत् ॥१९६॥
अवश्यं पापिनां दण्डो भवतामपि संमतः ।
तथैव तेषां दण्डार्थं कदध्वानः कृता इमे ॥१९७॥
तथा हि ये नराः पापा रोचयन्ते त एव ताः ।
बह्वनर्थावहाल्पेष्टदायिकर्मसु लोलुपाः ॥१९८॥
धूर्ता दोषयुताचाररता मलिनबुद्धयः ।
पुनः पुनर्भगवता पात्यन्ते नरकेऽशुचौ ॥१९९॥
तथा हि शास्त्रद्वारैतद्व्यक्तं बोधयतीश्वरः ।
दुष्टानां दण्डदानार्थं स्मृतयस्ताः कृता इति ॥२००॥
अत एव हि ये पुण्यकर्माणः श्रद्धया युताः ।
न ताः स्मृतीस्ते मन्यन्ते संमतेशानुशासनाः॥२०१॥
तस्माच्छुद्धतमं शास्त्रं वैदिकं मङ्गलावहम् ।
क्षुद्रबुद्धिसमुद्भूतैर्न त्याज्यं दोषसंशयैः ॥२०२॥

इति षष्ठस्याध्यायस्य पूर्वार्धम्[१] ।

---

१ अत उत्तरं 'समासम्' इत्यधिकं त्रिष्वपि अ आ इ पुस्तकेषु.

(उत्तरार्धम्)

वेदान्तादिषु ये प्रोक्ता दोषाभासाः स्वया धिया।
तेपूक्तान्येव भूयांसि समाधानानि सूरिभिः ॥ १ ॥
नृणामत्यल्पबुद्धित्वात्सूक्ष्मगम्भीरवस्तुनि ।
भवन्ति संशयाः पुंसां तद्धि तस्यास्ति भूषणम् ॥ २ ॥
किं तु नानाविधाक्षेपसमाधानादिलेखने ।
इहापद्येत सर्वेषां ग्रन्थानामपि लेखनम् ॥ ३ ॥
उपादानत्वमीशस्य तदभेदं जगत्यपि ।
ब्रुवन्वेदान्तसिद्धान्तो नेशे वदति दूषणम् ॥ ४ ॥
पत्रे कज्जलरेखायाः पुमाकारेण लेखने ।
पत्रं च तदवच्छिन्नं पुमाकारेण भासते ॥ ५ ॥
प्रकृतेर्नामरूपाभ्यां स्वसत्तानुगमेन च ।
जीवकर्मवशादीशो जगद्वदवभासते ॥ ६ ॥
रेखैव पुंव्यवहृतौ केवलं कारणं मता ।
अधिष्ठानतया पत्रं तत्रोपकुरुते यथा ॥ ७ ॥
जगद्व्यवहृतौ हेतू प्राकृते नामरूपके ।
अधिष्ठानतया ब्रह्म तस्योपादानमुच्यते ॥ ८ ॥
या तावत्पुरुषे सत्ता पत्रस्यैव हि सा स्मृता।
रेखाकृतं तु तद्रूपं यत्र दोषस्य संभवः ॥ ९ ॥
सत्ता चैतन्यमानन्दस्त्रितयं ब्राह्ममुच्यते ।
प्राकृते नामरूपे तु सर्वे दोषास्तदाश्रयाः ॥ १० ॥

न सत्तायां न चानन्दे ज्ञाने वा दोषसंभवः ।
दोषा जगति यावन्तो नामरूपगता हि ते ॥ ११ ॥
रेखालेखनदोषेण पुमानङ्गेन केनचित् ।
दुष्टोऽपि च न तत्पत्रं दुष्टतां लभते यथा ॥ १२ ॥
तथा सच्चिन्मयवपुर्विश्वाधिष्ठान एव सन् ।
नामरूपगतैर्दोषैर्नेश्वरोऽण्वपि लिप्यते ॥ १३ ॥
न तद्विक्रियते पत्रं भासमानं च पुंस्तया ।
रेखया किं तु पुरुषव्यवहारास्पदीकृतम् ॥ १४ ॥
तथा जीवादृष्टवशात्प्राकृतैर्नामरूपकैः ।
जगद्रूपावभासमानेऽपि नेशे सूक्ष्मापि विक्रिया ॥ १५ ॥
पादोऽस्य सर्वभूतानि[१] पादत्रयमथामृतम् ।
अस्यैकांशो जीववर्ग इति शास्त्रेषु गीयते ॥ १६ ॥
निरंशे वस्तुतो ब्रह्मण्यौपाधिक्यंशकल्पना ।
निरंशेऽपि यथा व्योम्नि घटाकाशादिकल्पना ॥ १७ ॥
न तावत्पुरुषः पत्राद्भिद्यतेऽथापि पत्रकम् ।
न दुष्टं नापि विकृतं स्वरूपान्नाणु हीयते ॥ १८ ॥
तथेशात्स्वाश्रयाद्विश्वं यद्यपीदं न भिद्यते ।
न दुष्टो नापि विकृतः स्वरूपादच्युतो हरिः ॥ १९ ॥
यथा रेखागता दोषा दूषयन्तोऽपि पूरुषम् ।
नोत्पादयन्ति विकृतिं पत्रे रूपविवर्जिते ॥ २० ॥

---

१ ' सर्वभूपानि '—आ इ.

नामरूपगता दोषा दूषयन्तोऽपि वै जगत् ।
नोत्पादयन्ति विकृतिं चिदानन्दमये हरौ ॥ २१ ॥
धर्माधर्मविपाको यः सोऽदृष्टमिति भाष्यते ।
तौ च देहाभिमानोत्थौ स चाज्ञानप्रकल्पितः ॥ २२ ॥
यथा प्रकाशतमसोर्विरोधः सुमहान् स्थितः ।
तथा चिदात्मदेहाद्योः स्फुटात्यन्तविरोधिता ॥ २३ ॥
तमस्तुल्यप्रभावं हि देहादि सकलं जडम् ।
तेजस्तुल्यस्वभावो वा आत्मासौ चिन्मयो यतः ॥ २४ ॥
तथापि देह आत्मत्वमध्यस्यात्मनि देहताम् ।
अविवेकाच्चिदचितोर्ममाहमिति मन्यते ॥ २५ ॥
ततो देहाद्यहङ्कारात्सुखादौ जायते स्पृहा ।
तत इष्टानिष्टयोगवियोगार्थं प्रवर्तते ॥ २६ ॥
साहङ्कारप्रवृत्तेश्च धर्माधर्माभिसंभवः ।
ततश्च सुखदुःखादि तथा तत्साधनं जगत् ॥ २७ ॥
नेश्वरः स्वोपभोगार्थं जगत्सृजति लोकवत् ।
किं तु तत्तत्कर्मवशादिति प्राक्प्रतिपादितम् ॥ २८ ॥
यस्य यस्य यथा कर्म न्याय्यं[1] तस्य तथा फलम्।
न[2] युष्मन्मतवत्त्वत्र भोगेच्छा कल्प्यते विभौ ॥ २९ ॥

---

१ 'न्यायं'— अ.

२ आ इ पुस्तकयोः 'न तु युष्मन्मत इव' इति पाठः प्रागासीत्; पश्चात्संशोध्य 'न युष्मन्मतवत्त्वत्र' इति विहितो दृश्यते.

मिथ्याज्ञानादभिमतिः साहङ्कारः प्रवर्तते ।
धर्माधर्मौ ततः स्यातां तद्भोगार्थमिदं जगत् ॥ ३० ॥

क्व चात्मा चित्स्वभावोऽसौ क्व देहादि जडं तयोः ।
वैलक्षण्यं महदिति विवेकाभ्याससंपदा ॥ ३१ ॥

दुःखाद्या देहगा धर्मा आत्मैभ्यो व्यतिरिच्यते ।
न मे कश्चिन्न मेऽत्रार्थ इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ३२ ॥

अभिमानोद्भवं दुःखं सर्वेषामानुभाविकम् ।
तन्निरासाच्चन्निरास इत्यपि प्राङ् निरूपितम् ॥ ३३ ॥

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं सर्वे देहादिगा गुणाः ।
यस्यैवं वास्तवो बोधो धर्माद्यैर्न स लिप्यते ॥ ३४ ॥

सुखदुःखाभिलाषी यो धर्माधर्मसुनिःस्पृहः ।
स मिथ्याज्ञानवान्धूर्तो बध्यते स्वेन कर्मणा ॥ ३५ ॥

अत एव हि लोकेऽस्मिन् ज्ञानी परमदुर्लभः ।
ईशस्य परया भक्त्या लभ्यते तत्कृपावशात् ॥ ३६ ॥

अत एकान्तभावेन जगतां पतिरच्युतः ।
उपासनीयः पुरुषैः स हि ज्ञानं प्रयच्छति ॥ ३७ ॥

अनाद्यविद्याप्रच्छन्नबोधानां प्राणिनामिह ।
गोविन्दभजनादन्यच्छरणं नास्ति किञ्चन ॥ ३८ ॥

अनादिमायया[1] सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ ३९ ॥

---

१ आ इ पुस्तकयोरस्य श्लोकस्य स्थाने 'अनाद्यविद्यासुप्तोऽयं प्रबोधं याति वै यदा। तदात्मानमजं ज्ञात्वा सर्वबन्धात्प्रमुच्यते॥' इति श्लोकः प्रागासीद्यः पश्चादुपरितनपाठवच्छ्लोकेन निरस्तो दृश्यते.

न चेशो भ्रामयत्यस्मानुदासीनतया स्थितः ।
स्वाज्ञानेनैव मुह्यामो न यावत्तत्त्वदर्शनम् ॥ ४० ॥
प्रत्युतेशो बोधयति वाक्यैर्वेदमयैर्निजैः ।
देहाभिमानं मा कार्षीस्तस्मात्त्वं ह्यतिरिच्यसे ॥ ४१ ॥
नन्वज्ञानमथो बन्धो भवतः कस्य तद्वद ।
ब्रह्मणश्चेत्परं ब्रह्म कथं बन्धेन युज्यते ॥ ४२ ॥
उच्यते—
नाज्ञानं नापि वा बन्धो ब्रह्मदृष्ट्यास्ति कर्हिचित् ।
नित्यशुद्धं नित्यबुद्धं नित्यमुक्तं च तत्स्थितम् ॥ ४३ ॥
जीवदृष्ट्या त्वसौ बन्धश्चिज्जडाध्याससंभवः ।
अवास्तवस्त्वसौ यस्मान्मिथ्याज्ञानप्रकल्पितः ॥ ४४ ॥
विरुद्धश्चिन्मयो ह्यात्मा देहादिजडसंघतः ।
तयोः परस्पराध्यासे मिथ्यात्वमुचितं भ्रमे ॥ ४५ ॥
यथा प्रकाशतमसोर्विरोधः सुमहान् स्थितः ।
तथा चिदात्मदेहाद्योः स्फुटात्यन्तविरोधिता ॥ ४६ ॥
यथा मिथोगुणाध्यासः प्रकाशतमसोर्मृषा ।
तथा मिथोगुणाध्यासश्चिदात्मजडयोर्मृषा ॥ ४७ ॥
प्रकाशे श्यामताबुद्धिस्तमस्युज्ज्वलतादिधीः ।
यथा मृषात्मनि तथा कार्श्यं दुःखादिधीर्भ्रमः ॥ ४८ ॥
भ्रमजन्यस्य बन्धस्य मिथ्यात्वमपि निश्चितम् ।
भ्रान्तदृष्ट्या त्वसौ सत्योऽभ्रान्तदृष्ट्या मृषैव सः ॥ ४९ ॥

स्वप्नीयदुःखं चौर्यं च तद्दण्डादिकमेव च ।
सत्यं स्वप्नगदृष्ट्या तु जाग्रद्दृष्ट्या मृषैव तत् ॥ ५० ॥
जीवदृष्ट्या तथा बन्धो धर्माधर्मौ सुखासुखे ।
ब्रह्मदृष्ट्या तु तत्सर्वं जीवेन सहितं मृषा ॥ ५१ ॥
स्वप्ने दुःखं यथा प्राप्तं किल्बिषं वा कृतं बहु ।
सर्वस्य तस्य मिथ्यात्वात् पुमांस्तेन न लिप्यते ॥ ५२ ॥
तथा जीवकृतैर्दोषैः सुखैर्दुःखैश्च तद्गतैः ।
तेषां स्वदृष्ट्या मिथ्यात्वान्नेश्वरोऽण्वपि लिप्यते ॥ ५३ ॥
जीवस्तु सुखदुःखादि धर्माधर्मौ तथार्हति ।
मृषापि सद्यथा स्वप्ने सुखदुःखादि भुज्यते ॥ ५४ ॥
स्वप्नेऽपराधं कुर्वाणः परेषां ताड्यते च तैः ।
दुःखं च तस्मादाप्नोति मिथ्यात्वेऽप्यखिलस्य च ॥ ५५ ॥
तथात्मभावं देहादावध्यस्यात्मनि देहताम् ।
अविवेकाच्चिदचितोर्ममाहमिति मन्यते ॥ ५६ ॥
अनाद्यविद्यया त्वेवं जीवो मोहमुपागतः ।
धर्माधर्मौ सुखं दुःखमा प्रबोधाद्व्रजत्यसौ ॥ ५७ ॥
[1]अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमात्मानं बुध्यते तदा ॥ ५८ ॥

---

१ अत्रापि आ इ पुस्तकयोः " अनाद्यविद्यासुप्तोऽयं प्रबोधं याति वै यदा । तदात्मानमज ज्ञात्वा सर्वबन्धात्प्रमुच्यते ॥ " इति श्लोकः प्राग्लिखितः पश्चादुपारितनश्लोकेन निरस्तश्च दृश्यते.

ननु जीवस्य किं रूपमीशाद्भिन्नोऽस्त्ययं न वा ।
भेदे सिद्धान्तहानिः स्यादभेदे त्वीशदूषणम् ॥ ५९ ॥
अत्रोच्यते—
स्वप्ने य एष पुरुषो भ्रमन्[1]भवति दुःखभाक् ।
सुखं शयानाच्छय्यायां न हि तावद्भिभिद्यते ॥ ६० ॥
अभेदेऽपि स्वप्नगतैर्दोषैर्जाग्रन्न लिप्यते ।
विलासायैव ते तस्य स्वप्नगस्तु प्रबाध्यते ॥ ६१ ॥
स्वप्ने स्तेयादि कुर्वाणस्ताड्यते च तथा परैः ।
न तेन जाग्रत्पापीयान् स्वप्नगस्तु प्रबाध्यते ॥ ६२ ॥
यत्पापाचरणं स्वप्ने दुःखभोगश्च पुष्कलः ।
जाग्रद्दृष्ट्या विलासोऽसौ स्वप्नगस्तु प्रबाध्यते ॥ ६३ ॥
जाग्रत्स्वप्नगयोर्भेदो वस्तुतो न तथापि तु ।
विलासमात्रं तद्दृष्ट्या[2] तद्दोषैर्न तु लिप्यते ॥ ६४ ॥
ईशदृष्ट्या प्रपञ्चोऽयं विलासायैव केवलम् ।
न दोषैर्लिप्यतेऽत्रत्यैः सोऽस्य साक्ष्येव संस्मृतः ॥ ६५ ॥
स्वैकांशकल्पितं विश्वं पश्यन्साक्षितया स्थितः ।
न स्वस्वरूपाच्च्यवते ह्यनन्तमहिमा विभुः ॥ ६६ ॥
पादोऽस्य सर्वभूतानि पादत्रयमथामृतम् ।
अस्यैकांशो जीववर्ग इति शास्त्रेषु गीयते ॥ ६७ ॥

---

१ 'भ्रवन्' इति भ्रान्तः पाठः आ इ पुस्तकयोः.

२ 'तद्दृष्टया'—आ.

निरंशे वस्तुतो ब्रह्मण्यौपाधिक्यंशकल्पना ।
निरंशेऽपि यथा व्योम्नि घटाकाशादिकल्पना ॥ ६८ ॥
कवीनामपि वै प्राचामतर्क्यो महिमा हरेः ।
क उत्कर्षो भवेत्तस्य यद्यस्मद्बुद्धिगोचरः ॥ ६९ ॥
ईशदृष्ट्या विलासोऽसौ यज्जीवैरिह भुज्यते ।
जाग्रद्दृष्ट्या विलासो हि भुज्यते स्वप्नगेन यत् ॥ ७० ॥
अखिलैर्जीवगैर्धर्मैर्नेश्वरोऽण्वपि लिप्यते ।
तस्य दृष्ट्या मृषा ते हि नित्यबुद्धस्वभाविनः ॥ ७१ ॥
नित्यबुद्धस्वरूपस्य दृष्ट्या भगवतस्त्विमे ।
मृषैव जीवगा दोषाः स वै साक्षितया स्थितः ॥ ७२ ॥
जीवदृष्ट्या त्विमे सत्या यथा स्वप्नगतः पुमान् ।
क्लिश्यति स्वप्नगैर्दुःखैर्यतते च निवारणे ॥ ७३ ॥
यतितव्यं ततोऽवश्यमात्मबन्धविमुक्तये ।
मिथ्याभिमानजं दुःखं विवेकात्सुखमश्नुते ॥ ७४ ॥
एतेन प्राणिनां बन्धः कल्पितो यद्यवास्तवः ।
किमर्था तर्हि तन्मुक्तिरित्युक्तिरपि खण्डिता ॥ ७५ ॥
स्वप्नानुभूतदुःखानामसत्तामपि वस्तुतः ।
बोधान्निवृत्तिः संजाता किं सुखाय न कल्प्यते[1] ॥ ७६ ॥
पाप्मना लभते दुःखं पुण्येन लभते सुखम् ।
विवेकपूर्वकाज्ज्ञानात् सर्वबन्धात्प्रमुच्यते ॥ ७७ ॥

---

१ 'कल्पते'—अ आ.

कल्पितं खलु जीवत्वं तत्त्वज्ञानेन नश्यति ।
ततश्चोपाधिनाशेन स्वस्वरूपेऽवतिष्ठते ॥ ७८ ॥
एतेनेश्वरसारूप्यं जीवानां मुक्तिरस्ति चेत् ।
भवेद् वृद्धिर्विकारश्चेश्वरस्येत्यपि खण्डितम् ॥ ७९ ॥
अनाद्यविद्यया युक्तो जीवो भ्रमति संसृतौ ।
अविद्योपाधिनाशे तु स्वरूपमवशिष्यते ॥ ८० ॥
यच्चोक्तं ज्ञानिनः पुंसोऽहङ्कृतिर्जायते ध्रुवम् ।
वचस्तदप्यहं मन्ये नभःपङ्कजवाक्यवत् ॥ ८१ ॥
गतदेहाद्यभिमतेः केवलं ब्रह्म पश्यतः ।
ज्ञानिनोऽहङ्कृतिरिति वचः स्यात्कथमर्थवत् ॥ ८२ ॥
गतदेहाद्यभिमतिर्यः स ज्ञानीति कथ्यते ।
अहन्ता यस्य न क्षीणा ज्ञानित्वं तस्य वा कथम् ॥ ८३ ॥
अत एवोच्यते लोके ज्ञानी परमदुर्लभः ।
तद्धीशकरुणालभ्यमतः[1] सेव्यः सदा हरिः[2] ॥ ८४ ॥
त्यक्तान्यभानः सर्वत्र हरिमेकं यदेक्षते ।
तदा तं ज्ञानिनं प्राहुः का तत्राहङ्कृतेः कथा ॥ ८५ ॥

१ अत आरभ्य त्रयाणा श्लोकार्धानां स्थाने 'ये तु ज्ञानवदाभासास्तेषां स्यात्तादृशी स्थितिः ।' इत्येक एव श्लोकार्धः प्रागासीत् आ पुस्तके यः पश्चादिदानीन्तनपाठेन निरस्तो दृश्यते.

२ आ इ पुस्तकयोः '० लभ्यं तदुपास्यः सदा हरिः' इति पाठः प्राग्लिखितः पश्चादुपरितनपाठेन निरस्तश्च दृश्यते.

भवन्मतं च जीवांहोदण्डं खृष्टोऽग्रहीत्स्वयम्[1] ।
तस्मिन्विश्वासमात्रेण मुच्यन्ते पातकादिति ॥ ८६ ॥
ततः खृष्टे सुविश्वस्य केचित्पातकलोलुपाः ।
कुर्युः पापमसौ दोषः प्रत्युतास्ति भवन्मते ॥ ८७ ॥
सर्वशुद्धतमं तस्मादिदं वेदान्तदर्शनम् ।
दोषलेशोऽपि नेहास्ति किं त्वग्राह्यमसद्धियाम् ॥ ८८ ॥
नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तश्च वै विभुः ।
अकामोऽव्यसनी चैव वेदान्तेष्वेव कथ्यते ॥ ८९ ॥
किं चात्र विषये किञ्चिदन्यदप्युच्यते वचः ।
यथा वेदान्तनैर्मल्यं दोषश्चास्ति मतान्तरे ॥ ९० ॥
दोषदुःखयुताञ्जीवान् स्वोपभोगार्थमीश्वरः ।
तेषां दुःखान्यगणयन् सृजतीति भवन्मतम् ॥ ९१ ॥
स्वैकांशेन तथा भूत्वा क्रीडतीति मतं तु नः ।
भवन्मतान्मतेऽस्माकं विषयेऽस्मिन्न गौणता ॥ ९२ ॥
उत्पादको यश्चोराणां स्वयं चोरश्च यो भवेत् ।
किं तारतम्यमुभयोर्विचारे सति सिध्यति ॥ ९३ ॥
किं तु युष्मन्मते सत्यं दुःखं दोषाश्च वै यतः ।
दुष्टोत्पादकता सत्या विभौ क्लृप्ता भवन्मते ॥ ९४ ॥
अस्माकं तु मते दुःखं दोषाश्च भ्रान्तिजा यतः ।
भ्रान्तदृष्ट्यैव ते सत्या ब्रह्मदृष्ट्या मृषैव हि ॥ ९५ ॥

---

१ 'ईशो' इति प्राक्तनः पश्चान्निरस्तश्च पाठः आ पुस्तके.

अभ्रान्तं हि परं ब्रह्म तद्दृष्ट्यैते मृषा ततः।
अस्माकं दुष्टता मिथ्या विशेषोऽस्मन्मते त्वियान् ॥ ९६ ॥
विरुद्धश्चिन्मयो ह्यात्मा देहादिजडसंघतः ।
तयोः परस्पराध्यासे मिथ्यात्वमुचितं भ्रमे ॥ ९७ ॥
भ्रमजन्यस्य बन्धस्य मिथ्यात्वमपि निश्चितम्।
भ्रान्तदृष्ट्या त्वसौ सत्योऽभ्रान्तदृष्ट्या मृषैव सः ॥ ९८ ॥
स्वप्नीयदुःखं चौर्यं च तद्दण्डादिकमेव च ।
सत्यं स्वप्नगदृष्ट्यैव जाग्रद्दृष्ट्या मृषैव हि ॥ ९९ ॥
जीवत्वं जीवदोषाश्च ब्रह्मदृष्ट्या मृषैव हि ।
नित्यबुद्धतया तच्च स्वे महिम्न्येव तिष्ठति ॥१००॥
चोरोत्पादकता सत्या विभौ क्लृप्ता भवन्मते ।
अस्माकं चोरता मिथ्या विशेषोऽस्मन्मते त्वियान् ॥१०१॥
दुष्टोत्पादकता सत्या विभौ क्लृप्ता भवन्मते ।
अस्माकं दुष्टता मिथ्या विशेषोऽस्मन्मते त्वियान् ॥१०२॥
जीवत्वं जीवदोषाश्च भ्रान्तदृष्ट्यैव केवलम् ।
ब्रह्मदृष्ट्या न सन्त्येव तद्दोषैर्नैव लिप्यते ॥१०३॥
ननु दुष्टान्नरानीशः सृजतीति न नो मतम् ।
नृणामेवेश्वरः कर्ता दोषा जीवकृता मताः ॥१०४॥
अत्रोच्यते—
भूतभव्यभवज्ज्ञाता परमात्मा यतो मतः ।
ज्ञातवानेव जीवानां भविष्यद्दोषशालिताम् ॥१०५॥

मत्सृष्टेषु भविष्यन्ति खल्वेते दोषशालिनः ।
ततोऽतिदुःखिनश्चेति जानात्येव किलेश्वरः ॥१०६॥
इति जानन्नपीशस्तान् सृजत्येवेति वल्गताम् ।
अनपोह्या व्यसनिता दुष्टोत्पादकतापि च ॥१०७॥
सदोषान्यदि नास्राक्षीद्भाविदोषांस्तथापि नॄन् ।
जानन्नपि यतोऽस्राक्षीद् दुष्टानेव ततोऽसृजत्॥१०८॥
अजानन्नस्वतन्त्रश्च पिता पुत्रान्सृजन्नपि ।
कालेन तेषां दुष्टत्वे न स दुष्यति तावता ॥१०९॥
स्वतन्त्रोऽप्येष भगवान् भविष्यद्दोषशालिताम् ।
नृणां ज्ञात्वापि तान्कुर्वन् दुष्टोत्पादक एव सः ॥११०॥
इममर्थं सृजाम्यस्माद्दोषोऽपि भविता महान् ।
इति जानन्नपि स्रष्टा दुष्टस्रष्टा कथं न सः ॥१११॥
ईशः शर्मेच्छया जीवान्सृजतीति तु वादिनः ।
मोघेच्छत्वमथाज्ञत्वं कल्पयन्ति परात्मनि ॥११२॥
किं च शुद्धानेव नरान्यद्युत्पादयतीश्वरः ।
शुद्धानां दुष्टता हन्त कथं कालेन जायते ॥११३॥
नरास्तद्बुद्धयश्चैव शुद्धा एव कृता यदि ।
कथं दुष्यन्ति कालेन धीश्च पापे प्रवर्तते ॥११४॥
यदि शुद्धधियां पापरतिः कालेन जायते ।
स्वर्गता अपि कालेन भजेयुर्दुष्टतां तदा ॥११५॥

दुष्टबुद्धींश्च दुष्टांश्च तस्मात्सृजति नॄन्विभुः ।
अप्रार्थितमपि ह्येतद् भवच्छास्त्रेण सिध्यति ॥११६॥
एवमन्येऽपि बहवो दोषाः सन्ति भवन्मते ।
इह द्वितीयेऽध्याये च केचित्तेषु प्रदर्शिताः ॥११७॥
किं च दुःखाकुलाञ्जीवान्सृजतीति तु दूषणम् ।
स्फुटमेव भवच्छास्त्रे जन्मतोऽन्धादिदर्शनात् ॥११८॥
तस्माद्दोषादियुक्तान्नॄन्सृजतीति भवन्मतात् ।
स्वैकांशेन तथा भूत्वा क्रीडतीत्यत्र का क्षतिः ॥११९॥
उत्पादको यश्चोराणां स्वयं चोरश्च यो भवेत् ।
किं तारतम्यमुभयोर्विचारे सति सिध्यति ॥१२०॥
किं तु युष्मन्मते जीवा दोषा अपि च तद्गताः ।
सत्या एवेशदृष्ट्यापि तेषां दुःखादिकं च यत् ॥१२१॥
ततो भवन्मते दोषा बहवः प्राङ् निरूपिताः ।
नैर्घृण्यप्रमुखा ईशे क्लृप्ता इति विशिष्यते ॥१२२॥
नास्मन्मते तु ते दोषास्तद्दृष्ट्यास्य मृषात्वतः ।
किं च प्रारब्धतन्त्रत्वं दुःखादीनां यतो मतम् ॥१२३॥
जीवत्वं जीवदोषाश्च ब्रह्मदृष्ट्या मृषैव हि ।
नित्यबुद्धतया तच्च स्वे महिम्न्येव तिष्ठति ॥१२४॥
चोरोत्पादकता सत्या विभौ क्लृप्ता भवन्मते ।
अस्माकं चोरता मिथ्या तस्मादस्मन्मतं वरम् ॥१२५॥

दुष्टोत्पादकता सत्या विभौ क्लृप्ता भवन्मते।
अस्माकं दुष्टता मिथ्या तस्मादस्मन्मतं वरम् ॥१२६॥
जीवत्वं जीवदोषाश्च भ्रान्तदृष्टयैव केवलम्।
ब्रह्मदृष्टया न सन्त्येव तद्दोषैर्नैव लिप्यते ॥१२७॥
विरुद्धश्चिन्मयो ह्यात्मा देहादिजडसंघतः ।
तयोः परस्पराध्यासे मिथ्यात्वमुचितं भ्रमे ॥१२८।
भ्रमजन्यस्य बन्धस्य मिथ्यात्वमपि निश्चितम्।
यथा स्वप्ने कृतं चौर्यं तद्दण्डाद्यपि वै मृषा ॥१२९॥
यत्पापाचरणं स्वप्ने दुःखभोगश्च पुष्कलः ।
जाग्रद्दृष्टया विलासोऽसौ स्वप्नगस्तु प्रबाध्यते ॥१३०॥
जाग्रत्स्वप्नगयोर्भेदो वस्तुतो न तथापि तु ।
विलासमात्रं तद्दृष्टया तद्दोषैर्न तु लिप्यते ॥१३१॥
ईशदृष्टया प्रपञ्चोऽयं विलासायैव केवलम् ।
न दोषैर्लिप्यतेऽत्रत्यैः सोऽस्य साक्ष्येव संस्मृतः ॥१३२॥
स्वैकांशकल्पितं विश्वं पश्यन्साक्षितया स्थितः।
न स्वस्वरूपाच्च्यवते ह्यनन्तमहिमा विभुः ॥१३३॥
पादोऽस्य सर्वभूतानि पादत्रयमथामृतम् ।
अस्यैकांशो जीववर्ग इति शास्त्रेषु गीयते ॥१३४॥
निरंशे वस्तुतो ब्रह्मण्यौपाधिक्यंशकल्पना ।
निरंशेऽपि यथा व्योम्नि घटाकाशादिकल्पना ॥१३५॥

कवीनामपि वै प्राचामतर्क्यो महिमा हरेः ।
क उत्कर्षो भवेत्तस्य यद्यस्मद्बुद्धिगोचरः ॥ १३६ ॥
ईशदृष्ट्या विलासोऽसौ यज्जीवैरिह भुज्यते ।
जाग्रद्दृष्ट्या विलासो हि भुज्यते स्वप्नगेन यत् ॥ १३७ ॥
अखिलैर्जीवगैर्धर्मैर्नेश्वरोऽण्वपि लिप्यते ।
तस्य दृष्ट्या मृषा ते हि नित्यबुद्धस्वभाविनः ॥ १३८ ॥
नित्यबुद्धस्वरूपस्य दृष्ट्या भगवतस्त्विमे ।
मृषैव जीवगा धर्मा न स तैर्लिप्यते क्वचित् ॥ १३९ ॥
नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तश्च वै विभुः ।
अकामोऽव्यसनी चैव वेदान्तेष्वेव कथ्यते ॥ १४० ॥
नरैः[1] संसारिभिस्तुल्यः सृजतीशोऽपि वै प्रजाः ।
इति प्रवदतां पक्षे बहुदोषाः प्रदर्शिताः ॥ १४१ ॥
भवद्भिरैश्वरं कृत्यं तर्क्यमाणं स्वया धिया ।
समीकृतं नृणां कृत्यैर्ननु दोषाकुलीकृतम् ॥ १४२ ॥
अस्माभिर्नित्यतृप्तस्य निर्विकारस्य वै हरेः ।
मायाया अप्रतर्क्याया विलासः कश्चिदिष्यते ॥ १४३ ॥
च्युतते वाच्युतस्यापि गुणिते वागुणस्य च ।
अतर्क्यानन्तशक्तेर्हि स्थाने तदिति मन्महे ॥ १४४ ॥
अच्छित्त्वैव यथात्मानमीशो त्रैविध्यमुच्यते ।
तथाप्यहीनमेकत्वं तद्वदस्याप्यतर्क्यता ॥ १४५ ॥

---

१ एतदादिश्लोकाष्टकम् आ पुस्तके पश्चिमशोधरूपेण लिखित दृश्यते.

अग्राह्यो यत्कुबुद्धीनां मुह्यतीव च यन्मनः ।
अतर्क्येशमहिम्नोऽसौ न भारः किं तु भूषणम् ॥ १४६ ॥

भेदबुद्ध्या भगवतः कुर्वतामप्युपासनाम् ।
स्वर्गादिस्वसु त्वार्थित्वात् स्वार्थी सा भक्तिरुच्यते ॥ १४७ ॥

ईशांशभावनायुक्ता ईश्वरं य उपासते ।
अन्ते ईशैक्यताप्राप्तेस्तानीशैकरतान्विदुः ॥ १४८ ॥

तस्मादीशस्य माहात्म्यं यथा वेदान्तदर्शने ।
अत्यन्तनिर्मलं शुद्धं न तथान्यत्र वर्ण्यते ॥ १४९ ॥

एकः शुद्धः परात्मैव वैषम्यादिमलोज्झितः ।
न चात्रेशस्य भोगेच्छानन्दरूपस्य कथ्यते ॥ १५० ॥

अवाप्तकाम ईशोऽत्र कथ्यते व्यसनोज्झितः ।
पारमार्थिकरूपेण व्यवहारदृशा त्वथ ॥ १५१ ॥

तत्तत्कर्मानुसारेण स्वमायाशक्तिसंयुतः ।
सर्वस्रष्टाखिलेशानो भगवान्प्रतिपाद्यते ॥ १५२ ॥

तस्मादीशस्य[1] महिमा यादृगस्मिन्मते स्थितः ।
न तथा दृश्यतेऽन्यस्मिन्बहुदोषावहे मते ॥ १५३ ॥

---

१ अत्र अ पुस्तकस्था टिप्पणी– "द्वैतसमयेषु हि परमात्मनो भूयो गुणदारिद्र्यमाप्नोति, इह तु अज्ञत्वं विज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं निर्गुणता सगुणता निःसीमगुणता अनैश्वर्यमैश्वर्यं सर्वैश्वर्यमित्यादि सर्वं सुसंपन्नम् । नन्वज्ञत्वादीनां दोषाणां किमिति श्लाघ्या सपत्तिः ?— शृणु । सापेक्षा हि गुणता दोषता च भावाना, सर्वसमश्च परमात्मा न दोषाणामपेक्षावधिर्न गुणानामिति सर्वमिदं तस्यैश्वर्यमिति श्लाघ्या तद्वत्ता तस्य । स चैष व्यवहार एव । परमार्थतस्तु अज्ञत्वादिसर्व (ज्ञ) त्वान्त सर्वमेव कार्त्स्न्यकमिति नादस्तस्योत्कृष्टतामपकृष्टतां वावहति । यथा दारुमयः सिंहः सहोदरो वा न साध्वसस्य न वा प्रेम्णः, तद्वत् । " इति.

नन्वु चेन्मायया देवः सृजत्येतच्चराचरम् ।
अन्यसाहाय्यतस्तस्माद्धीयेत महिमा विभोः ॥ १५४ ॥

मैवम्—

विष्णोरेव हि सा शक्तिर्यासौ मायेति भाष्यते ।
हीयते नैव माहात्म्यं स्वकार्यं कुर्वतस्तया ॥ १५५ ॥
अन्यथा परमेशोऽयं रक्षत्यन्नादिना प्रजाः ।
इति प्रवदतां शास्त्रं दुष्येत भवतां न किम् ॥ १५६ ॥
आत्मीयेन प्रभावेन न किं शक्नोति रक्षितुम् ।
यदन्नाद्यै रक्षतीति स्याच्छङ्का भवतामपि ॥ १५७ ॥
एवं तत्त्वस्य सूक्ष्मत्वाज्जायन्ते बहुसंशयाः ।
समाधानं तु सर्वेषां शास्त्रग्रन्थेषु पश्यत ॥ १५८ ॥
इदमत्यन्तममलं खलु वेदान्तदर्शनम् ।
स्वबुद्धिकल्पितैर्दोषैर्न त्यक्तुं युज्यते क्वचित् ॥ १५९ ॥
गम्भीरः शास्त्रविषयो न ग्राह्योऽल्पमनीषया ।
न च दूषयितुं योग्यः स्वबुद्धिकृतनिश्चयैः ॥ १६० ॥
प्रसिद्धं सहसा बुद्धेः सूक्ष्मार्थानवबोधनम् ।
तया ज्ञायेत चेत्तत्त्वं गाम्भीर्यं नाम किं ततः ॥ १६१ ॥
आस्माकीनधियः शास्त्रतत्त्वस्य च परस्परम् ।
वैजात्यं परमं तस्माद्युज्यते संशयोद्भवः ॥ १६२ ॥
गूढमेवैश्वरं तत्त्वं सहसा चेन्न बुध्यते ।
वेदान्तस्यात्र को दोषः किमन्धैर्दूष्यते रविः ॥ १६३ ॥

नृविजातीयरूपस्य नृविजातीयसंविदः ।
अप्रतर्क्यकृते रूपं सहसा ज्ञायतां कथम् ॥ १६४ ॥
अत एकान्तभावेन जगतां पतिरच्युतः ।
उपास्यः कीर्तनीयश्च स यच्छत्यात्मसंविदम् ॥१६५॥
नन्वेवं यदि वेदान्तशास्त्रमेवास्ति सत्तमम् ।
तद्विरुद्धानि काणादसाङ्ख्यादीनि न सन्ति किम्॥१६६॥
मैवम्——
मन्दानां तत्त्वबोधाय शाखादिभिरिवोडुराट् ।
बहुप्रकारैरीशोऽपि साङ्ख्यादिभिरुदीर्यते ॥ १६७ ॥
शुद्धं भगवतो रूपमाह वेदान्तदर्शनम् ।
न तावता विरोधोऽस्ति प्रागेवैतन्निरूपितम् ॥ १६८ ॥
साक्षात्तु प्रापकोऽस्त्येष मार्गः शुद्धाधिकारिणाम् ।
तद्द्वारा प्रापकास्त्वन्ये मार्गा मन्दाधिकारिणाम् ॥१६९॥
तस्माच्छास्त्रीयविषयानग्राह्यानल्पया धिया ।
न जातु दूषयेत्प्राज्ञः स्वस्याज्ञानं तु तर्कयेत् ॥ १७० ॥
यथार्थभगवद्रूपबोधकं दृढहेतुमत् ।
गम्भीरं च प्रसन्नं च शास्त्रमस्माकमेव हि ॥ १७१ ॥
दोषान्वदन्तु वा केचित् स्तुवन्तु यदि वापरे ।
अस्माकं तु दृढा भक्तिर्जायते वैदिके मते ॥ १७२ ॥
वेदानां भारतादेश्च वाचः प्रागल्भ्यभूषणाः ।
विभान्ति मानसेऽस्माकं श्रद्धाया जन्मभूमयः ॥ १७३ ॥

अहो मानवशास्त्रादेर्भारतादेस्तथैव च ।
वाचां प्रागल्भ्यमस्माकं हृदयान्नापसर्पति ॥ १७४ ॥
पठद्भिर्मानवं शास्त्रं भारतादिकमेव वा ।
पुरः श्वःश्रेयसस्याध्वा मूर्तिमानिव लक्ष्यते ॥ १७५ ॥
भारतादिवचोभानुः समुदेति यदा तदा ।
स्वत एव विलीयन्ते कुतर्कतमसां गणाः ॥ १७६ ॥
दृश्यन्ते बहवो ग्रन्था बह्वलङ्कारमिश्रिताः ।
तेभ्योऽपि कोऽपि महिमा भारतादेर्विशिष्यते ॥ १७७ ॥
यथा यथा भवद्भिश्च प्रोच्यते तत्र दूषणम् ।
गाम्भीर्यनिश्चयद्वारा भूयः श्रद्धा विवर्धते ॥ १७८ ॥
हन्तास्मदीयं शास्त्रं ये त्यजन्ति लघुदर्शनाः ।
दोषाभासाकुलहृदस्तेभ्यः खिद्याम्यहं भृशम् ॥ १७९ ॥
गूढतत्त्वस्य शास्त्रस्य कस्तत्त्वज्ञोऽस्त्यनीश्वरः ।
अहो साहसमस्त्येतत्तत्र दोषप्रकल्पनम् ॥ १८० ॥
नूनं प्राग्जन्मकर्मैव सदसद्बुद्धिकारणम् ।
अन्यथा स्यात्कथं नाम वैमुख्यं मङ्गलावहे ॥ १८१ ॥
शान्ताः पवित्रा मङ्गल्या हृत्प्रसादविधायिनः ।
यथा ते वैदिका धर्मा नैव सन्ति तथेतरे ॥ १८२ ॥
नमो भगवते तुभ्यं विष्णवेऽतर्क्यशक्तये ।
पवित्रे वैदिके धर्मे श्रद्धां त्वामर्थयामहे ॥ १८३ ॥

शालिवाहनशाकाब्दे रसषट्सप्तभू१७६६मिते ।
काश्यां निष्ठामसौ प्राप्तः शास्त्रतत्त्वविनिर्णयः ॥१८४॥
अन्यासामपि सर्वासां शङ्कानामुत्तरं त्विह ।
सूक्ष्मरूपेण संदिष्टं बुध्यतां बुद्धिमत्तरैः ॥ १८५ ॥
यस्येश्वरे परा भक्तिः श्रद्धा शास्त्रे च निश्चला ।
तस्यैतेऽर्थाः प्रकाशन्ते इह प्रोक्ता महात्मनः ॥ १८६ ॥[1]

इति षष्ठस्याध्यायस्योत्तरार्धम् ।

इति नीलकण्ठस्य कृतौ शास्त्रतत्त्वविनिर्णये स्वमतदोषा-
शङ्कानिराकरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥[2]

---

१ अत उत्तरमन्तिमस्य पत्रस्य नष्टत्वाद् ग्रन्थभागो नास्ति आ पुस्तके.

२ अत उत्तरम् " ॐ नमो नारायणाय सर्वात्मा श्रीसीताराम लिहिता तद्भक्त नाना अत्रि ॥ छ ॥ " इत्यधिकम् अ पुस्तके.

PUBLICATIONS
of
The Scindia Oriental Institute
UJJAIN

1. तत्वसार (Marathi)—composed in 1312 A. C. by Cāṅgadeva Vaṭeśvara, a contemporary of the celebrated Marathi poet and saint Jñāneśvara. This unique work was discovered and published by the Institute in 1936. Editor: **Dr. H. R. Diwekar**, M. A., D. Litt., Sāhityācārya. Crown 8vo, 105 pages with 2 photo-prints —Rupee One

2. अलङ्कारमञ्जूषा (Scindia Oriental Series No. 1)— a Sanskrit treatise on poetic figures by Devaśaṅkara Purohita (c. 1765 A. C.). The illustrative verses eulogise some Peshwas of Poona. Editor: **Sadashiva L. Katre**, M A. Demy 8vo, 384 pages —Rupees four

3. **Ancient Jaina Hymns** (Scindia Oriental Series No. 2) —containing a Middle Gujarati and seven Sanskrit rare stotras composed by authors of the Śvetāmbara Jaina sect. Editor: **Dr Charlotte Krause**, Ph. D. —In Press

4. शास्त्रतत्त्वविनिर्णय (Scindia Oriental Series No. 3)— a Sanskrit rejoinder to John Muir's *Mataparīkṣā* by Nīlakaṇṭha (Father Nehemiah Goreh). This work refuting the doctrines of Christianity and defending those of Hinduism was composed by the author, c 1844 A C, i.e four years before his conversion. Editor: **Sadashiva L. Katre**, M. A. Demy 8vo, 136 pages. —Rupees five

5. अविमुक्ततत्त्वम्—A Sanskrit compendium on the philosophy of the holy city of Banaras, ascribed to Bhavānī, the step-mother of the renowned author Bāḷambhaṭṭa Pāyaguṇḍe (c. 1780 A. C). —In progress

---

1. CATALOGUE OF MANUSCRIPTS IN THE INSTITUTE'S LIBRARY

Part I (1936)—Annas four
Part II (1941)—Annas four
Further parts in preparation.

2 DESCRIPTIVE CATALOGUE OF MANUSCRIPTS IN THE INSTITUTE'S LIBRARY

—10,000 entries. —In progress

Vikrama Volumes in commemoration of the completion of the 2nd millennium of the Vikrama Era published under the auspices of the Institute.

1. **Vikrama Volume (English)—Rs 15/-**
2. विक्रम-स्मृति-ग्रन्थ (Hindi) —Rs. 20/-
3. विक्रमस्मृति (Marathi) —Rs. 10/-

Postage etc. extra in all cases.

The three Vikrama Volumes are obtainable from the Director of Archæology, M. B., Gwalior Fort.

For the rest, apply to:—

The Curator
Scindia Oriental Institute
UJJAIN (M. B.—India)

* श्रीः *

जयपुर-राजकीय-पण्डितसभाप्रमुखमहामहोपदेशकमधुसूदन-
विद्यावाचस्पतिना प्रणीते वैदिकविज्ञानप्रकाशके
ब्रह्मविज्ञानप्रवेशिकालक्षणानां
षड्ग्रन्थानां मध्ये

प्रथमोऽयम्

विज्ञानविद्युत्

अत्र "चतुष्टयं वा इदं सर्वम्"-इति निगमश्रुतिर्व्याख्यायते

श्रीनवलकिशोरकाङ्करेण संपाद्य

श्रीबालचन्द्रयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः

(प्रथमावृत्तिः) मूल्यम् १) (सन् १९३६ ई०)

* श्रीतत्सत् *

विज्ञानविद्युत्संचारादज्ञानतिमिरात्ययः ॥
क्षणिकोऽपि सुखाय स्याद् वेदमार्गे विचारिणाम् ॥१॥
गहने ब्रह्मविज्ञाने प्रवेशायोपकारकः ॥
विज्ञानविद्युदुद्योतः कस्य न स्यात् सुखावहः ॥२॥

"एकं वा इदं वि बभूव सर्वम्"। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"–इत्यादिभ्यो मन्त्रब्राह्मणश्रुतिवचनेभ्यो ब्रह्मैवेदमेकमेव सन्नाना व्यपदिश्यते-इत्यवगम्यते। तत्र चेयमेकैका व्यक्तिः—"चतुष्टयं वा इदं सर्वम्" इति कौपीतकश्रुत्या चतुर्धा चतुर्धा कृत्वा विभक्ता भवति–पुरम्, पुरुषः, परात्परः, निर्विशेष–इति।

चतुष्पाद्ब्रह्मणः पुरं प्रथमः पादः १

तथा हीदं सर्वं यावदिह किञ्चिद् वहिर्धा दृश्यते स सर्वोऽयं विकारसंघो भूतग्रामत्त्वादात्मग्रामत्त्वाच्च पुरमित्यभिधीयते। विकारकूटानामेषामात्मना विगृहीतत्त्वादात्मनो वैविध्येन ग्राहकत्त्वाच्चेदं पुर विग्रह इत्युच्यते। तत्रैते विकारकूटास्त्रेधा विभज्यन्ते–

औपपादिकाः, औपसर्गिकाः, औपजातिकाश्चेति। तत्र दिग्–देशः–कालः–संख्या–परिमाणम्–पृथक्त्वम्–संयोगः–विभागः–परत्वम्–अपरत्वम्–इत्येते दशधर्माः केवलभातिसिद्धाः स्वत एवोपपद्यन्ते। तस्मादौपपादिका एते भावनामया उपनामाः औपनामिका वोच्यन्ते। अथ शुक्रशोणिते–अन्नजलौषधानि–पृथ्वीरसाः–अन्तरिक्षरसाः–सूर्यचन्द्रादिद्युरसाः–इतरसंसर्गजाश्च सर्वे धर्माः पार्ष्टिकाः परतः स्वस्मिन् संसृष्टा उपसर्गा औपसर्गिका वोच्यन्ते। अथ प्रतिव्यक्ति स्वस्मादात्मन एव लोहकिट्टवज्जलफेनवद् दुग्धशरवत स्वभावत उत्पद्यमानाः कतिपये विकारा उपजना औपजनिका वोच्यन्ते। इत्थमेतेषां त्रिधा विभक्ताना विकाराणां संघः शरीरमित्युच्यते।

तच्च शरीरं पुरुषोपकरणतया बहिर्धाऽस्मिन् पुरुषे संसज्जते। स एष त्रिविधविकार सघो ब्रह्मण एकः पादः ॥१॥

पुरुषो द्वितीयः पादः २

इदमेव शरीरं पुरम्। तत् त्रिविधम्—आत्ममयम्, दैवतमयम्, भूतमयं चेति। त्रिष्वेतेष्वधिकरणेष्वन्तः प्रविष्टः प्राणविशेषः पुरवासित्वात् पुरुषो भवति। स त्रिविधः—क्षरः, अक्षरः, अव्ययश्च। एते त्रयः क्रमेण अवरः, परावरः, परः, इत्युच्यते। तत्र क्षरपुरुषः सर्वेषां विकारसंघानामुपादानकारणं भवति। स हि प्रभवप्रतिष्ठापरायणत्वाद् विकाराणामात्मा। सर्वे विकाराः क्षरपुरुषाधारेण तिष्ठन्ति। यथा घटो मृत्तिकायाम्, पटस्तन्तुषु, एवं क्षरपुरुषे विकाराः। तदन्तर्गतोऽक्षरपुरुषः। स हि सर्वेषां विकाराणां जनको निमित्तकारणम्। स हि कार्ये समन्वितोऽपि अविकुर्वाणस्तिष्ठति। ततोऽप्यन्तर्गतोऽव्ययपुरुषः। स च यद्यपि कार्यत्त्वकारणत्त्वाभ्यां शून्यो विशुद्ध आश्रयमात्रम्, तथापि चक्षुः—साध्यायां दृष्टौ सूर्यप्रतापादिवत् स्वरूपसत्कारणं भवत्येव। सोऽयं त्रिपुरुषभेदोऽयमात्मग्रामो ब्रह्मण एकः पाद ॥२॥

परात्परस्तृतीयः पादः ३

अविनाभूतैरेभिस्त्रिभिः पुरुषैः कश्चिदेकः पुरुष उपपद्यते गूढोत्मा प्रजापतिर्नाम। मायाबलौपाधिकमात्रानिमितेऽव्ययपुरुषेऽक्षरपुरुषस्य, तत्र पुनः क्षरपुरुषस्य निगूढतया त्रयाणामप्यन्यूनानतिरिक्तैकायतनत्वेन प्रतिपन्नत्वात्।

स एष एक एवाविभक्तो गूढोत्मा पुरुषो विभक्तेषु तत्तद्भूतेषु प्रत्येकं परिव्याप्त्या तत्तदवच्छेदाद् विभक्तवत् स्थितः प्रतिव्यक्ति भिद्यते। अनन्ताश्चैते प्रतिव्यक्तिभिन्नास्त्रिपुरुषैकपुरुषरूपा योगमायोपाधिपरिच्छिन्नाः प्रजापतयः। तेषामनन्तानामुत्पद्योत्पद्य काले समवलीयमानानां प्रजापतीनामन्यः कश्चिदसीमो निरुपाधिकः प्रभवप्रतिष्ठापरायणभूतोऽवलम्बः सम्भाव्यते। अवश्यञ्चापां समुद्रे बुद्बुद्वत् सर्वेऽप्येते तत्तदुपाधि परिच्छिन्ना बलवन्तो भावाः कस्मिश्चिदपरिच्छिन्ने बलसमुद्रे ब्रह्मण्यवलम्बन्ते। सोऽयं दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नः कश्चिदसीमो बलसमुद्रात्मा ब्रह्मभावः परात्पर इत्युच्यते।

क्षराक्षरपुरुषातिष्ठावत्वादव्ययः पुरुषेषु परो भावः। ततोऽप्ययमनवच्छिन्नो भावः परो भवति, अपरिच्छिन्नस्य सर्वपरिछिन्नातिष्ठावत्त्वोपपत्तेः। तस्मादनन्तबलसमुद्रोऽय-

मसीमो ब्रह्मभावः परात्पर इत्युच्यते । स चानन्तानन्तबलोत्थानविलयनाश्रयभूतो रसस्तादृशसर्वविधबलविशिष्टः प्रतिपत्तव्यः । विनश्वरस्वभावतया प्रतिक्षणोत्पन्न-विनष्टान्यपीमान्यशेषाणि भिन्नभिन्नलक्षणानि बलानि कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नविनाशिनि रसे नित्यं संनिहितानि भवन्ति । तेन सर्वविधबलविशिष्टमेनं नित्यैकरसं परात्परभाव-मभयशब्देनाप्याहुः । सोयमेकोऽद्वितीयः परात्परो ब्रह्मण एकः पादः ॥३॥

निर्विशेषस्तुरीयः पादः ४

यद्यपि रसबलयोरनयोरमृतमृत्युरूपयोर्मध्ये नैकमप्यन्येन विनाकृतं भवति, उभ-योरयुतसिद्धत्वात् । तथापि यदि बुद्धया बलोपाधिकं विशुद्धं रसमात्रं पृथग् भाव्यते, तदा स रसो निर्विशेप इत्युच्यते । यथा परात्परः सर्वधर्मोपपन्नो ब्रह्मभाव आख्यातः, तथाऽय तुरीयो निर्धर्मकः प्रतिपत्तव्यः । सचायं निर्विशेपः सर्वथैवाऽचिन्त्योऽपरिमे-योऽनिर्वचनीयश्च वेदे श्रूयते । तस्य निर्लक्षणतया विशिष्यज्ञानाभावादज्ञेयत्त्वात् । सा-मान्यतस्तु सत्तामात्रेण स सर्वविधविकारात्पृथग्भूतः परिज्ञायत एव । सोऽयं निर्वि-शेपो विशुद्धैकरसो ब्रह्मणस्तुरीयः पादः ॥४॥ तदित्थं चतुष्पाद् ब्रह्म व्याख्यातम् ।

॥ इति पादचतुष्टयोद्योतः प्रथमः प्रकाशः ॥

१

पुरुषत्रैविध्ये क्षरपुरुषनिरुक्तिः ५

क्षरपुरुषाश्रितोऽयं विकारसंघः शरीरमुच्यते-इत्युक्तम् । तच्च क्षरात्मकत्त्वात् क्षरपुरुषेऽन्तर्भूतमिति त्रिपुरुषान्नातिरिच्यते किञ्चित् । तथा चेदं पुरुषत्रयं पृथक्कृत्य व्याख्यायते ।

क्षरपुरुषपाञ्चविध्यम्

तत्र तावदात्मन्यनुगम्यमानः क्षरपुरुषः पञ्चधा- कारणशरीरम्, [२]सूक्ष्म-शरीरम् [३]स्थूलशरीरम् । प्रजावर्गः, वित्तवर्गश्च । विद्या-अविद्या इति द्वे. अविद्यैव वा बलविशेपः [१]कारणशरीरम् । सर्वा इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता शरीरे प्रवर्त्तमानाः अग्नि-वायु-सूर्य-भास्वरसोम-दिक्सोमाः सूक्ष्मशरीरम् । पृथिव्युपलानि पञ्च महाभू-तानि सविकाराणि [३]स्थूलशरीरम् । शरीराद् बहिर्भूतानि तु योनिसम्बन्धानुग्रहणा-

न्नित्यसम्बद्धानि स्त्रीपुरुषादीनि चेतनानि ४प्रजाशब्देन विवक्ष्यन्ते। यानि तु कृत्रिमत्वादनित्यसम्बन्धानि परतः सङ्गृहीतानि भोग्यजातानि तानि ५वित्तशब्देन विवक्ष्यन्ते। तानि द्वेधा-अचेतनानि गृहवस्त्रादीनि, चेतनानि वा पुरुषाश्वगवाव्यजादिपशुरूपाणि। तदित्थं शरीरत्रयं प्रजा वित्तञ्चेति पञ्चलक्षणः क्षरपुरुषो व्याख्यातः।

अक्षरपुरुषनिरुक्तिः ६

अथैतेषां क्षरपुरुषविकाराणां नियन्ता तेष्वेवानुस्यूतोऽक्षरपुरुषो भवति। सोऽपि पञ्चलक्षणो द्रष्टव्यः—१ब्रह्मा, २विष्णुः, ३इन्द्रः ४अग्निः, ५सोमः, इति भेदात्। आद्यास्त्रयोऽक्षरा हृद्याः। अन्त्यौ द्वौ पृष्ठ्यौ।

हृद्याक्षरत्रयविमर्शः

तत्र हृद्याक्षरत्रये प्रतिष्ठामयो ब्रह्मा। यज्ञमयो विष्णुः। वीर्यमय इन्द्रः। सङ्कोचमयः सोमः। विकासमयोऽग्निः। प्रतिष्ठातः स्थितिरात्मधृतिः पशुर्विधृतिश्च यज्ञतोऽर्वाग्गतिराकर्षणमशनाया च। अतिशक्तिभागुत्साहो वीर्यम्। वीर्यात्पराग्गतिर्विस्रंसनमुत्सादो नोदना च। अथ प्रतिष्ठासहितेयमर्वाग्गतिः सङ्कोचः। प्रतिष्ठासहिता च पराग्गतिर्विकासः। तेऽमी पञ्चाप्यक्षराः प्रतिव्यक्तिशरीरे नियम्यावस्थितास्तांस्तान् प्राणान् प्रयोजयन्ति। इन्द्रप्रयुक्तेनोत्क्षेपणप्राणेन कृशे बुभुक्षितेऽस्मिन् प्रजापतौ प्रत्युद्बुद्धः प्रवर्त्तमानः सन्नशनायाप्राणः प्रतिक्षणमन्यतोऽन्यतः किञ्चित् किञ्चित् परकीयान् रसान् स्वस्मिन्नाकर्षति। तांश्च रसानेष प्रजापतिः प्रतिष्ठाप्राणेनात्मनि प्रतिष्ठाप्य स्वीयां न्यूनतां परिपूरयति। अत एवोत्क्षेपणप्राणवशात् प्रतिक्षणमुत्क्षिप्तेऽपि शरीररसे शरीरं पूर्ववत् प्रतिष्ठितमवतिष्ठते। यत्र चेदमुत्क्षेपणमशनायावशादाकर्षणञ्च विनिमयेन भवतः स प्रतिष्ठाप्राणः। प्रतिष्ठाप्राणेन प्रतिष्ठिते शरीरे तावाकर्षणविक्षेपणप्राणौ स्वस्वव्यापारे प्रभवतः। यत्रापि शब्दादौ क्वचित् प्रतिष्ठाप्राणो न दृश्यते तत्रापि स्वल्पमात्रयाऽवश्यं प्रतिष्ठाप्राणोऽभ्युपगन्तव्यः। अन्यथा कस्मादिदं शब्दोत्क्रमणं सम्भवेत्। किन्तु यथा प्रदीपेर्चिषो रसस्योत्क्रमणेऽपि प्रतिक्षणं तैलाकर्षणात् प्रतिष्ठिता सैकरूपा दीपार्चिर्भवति, तथास्मिन् शब्दे प्रतिष्ठा न दृश्यते। एतेषामेव त्रयाणां प्राणानां मध्ये विक्षेपणाकर्षणयोर्न्यूनाधिकतारतम्याद् "बाल्य-तारुण्य-वार्द्धक्यानि"-अवस्थाविशेषाः सम्भवन्ति। बाल्ये शरीररसानामुत्क्षेपणं स्वल्पम्, रसाकर्षणन्तु अधिकम्, तस्माच्छरीरवृद्धिः। अथ यौवने-आकर्षणविक्षेपणे समाने भवत इति वृद्धि-

ह्रासौ न भवतः। वार्द्धक्येत्वाकर्षणमल्पम्, उत्क्षेपणमधिकम्। तस्माच्छरीररसानां ह्रासः। अथ प्रतिष्ठाप्राणस्योत्क्रमणे तु सा व्यक्तिर्म्रियते विनश्यति। तदित्थमेतेषामेव त्रयाणां प्राणानां परस्पर सहयोगात् प्रत्यभिघातात्प्रजननाच्चैतस्मिन् शरीरे जरामृत्यू, बुभुक्षापिपासे, शोकमोहौ चेति षडूर्मयः सम्भवन्तो दृश्यन्ते। एवं पृथिव्याः सूर्यस्य सम्पूर्णब्रह्माण्डस्य चोत्पत्तिस्थितिविनाशा द्रष्टव्याः। अन्ये च सर्वे विकारा एभ्य एव त्रिभ्योऽक्षरेभ्यः प्राणप्रदेभ्यः सम्भवन्ति। आकर्षणादुत्पत्तिः, प्रतिष्ठातः स्थितिः, विक्षेपणान्नाश इति।

अथ पृष्ठ्याक्षरद्वयमत्रैवान्वाभक्तं भवति। अग्निसोमाभ्यां ह्यन्येऽन्ये सर्वे परिवर्तनविकारा जायन्ते। तौ चाग्निसोमौ प्रतिष्ठाप्राणस्यैवोत्क्षेपणप्राणेन, आकर्षणप्राणेन च समायोगात् सम्पद्येते। उत्क्षिप्तः प्रतिष्ठितोऽक्षरविशेषोऽग्निरुच्यते। आकृष्टस्तु प्रतिष्ठितोऽक्षरविशेषः सोम इत्युच्यते। तथा चैते पञ्चाक्षरा अखिलजगन्नियन्तारो विश्वेश्वरा द्रष्टव्याः।

अथैतयोरग्निसोमयोरपि प्रतिष्ठाप्राणस्यैवावस्थाविशेषरूपतया त्रय एव प्राणा मुख्याः सिध्यन्ति। तत्र प्रतिष्ठाप्राणं ब्रह्माणमाहुः। आकर्षणप्राणं विष्णुमाहुः। उत्क्षेपणप्राणं त्विन्द्रमाहुः। एतमेवेन्द्रमग्निसोमाव्यभिचारिणं त्र्यक्षरभक्ताः पौराणिका अद्यत्वे शिवशब्देन व्यवहरन्ति, इन्द्रशिवयोर्भिन्नत्वेऽपि उभयो रोदसीदेवतत्त्वेन वृत्तिसाम्येन च नातिविशेषात्। वेदे तु सर्वत्रेन्द्रप्राणस्यैवोत्क्षेपणकर्तृत्वं ब्रह्मविष्णुसहचारित्वञ्च दृश्यते। वेदसिद्धान्तेऽपीश्वरस्यैकस्य त्रैविध्योपपत्तिरुत्तरत्र वक्ष्यते। इह तु "यदक्षरं पञ्चविधं समेती" ति श्रुत्या पञ्चाक्षरसंस्थाक्रमो द्रष्टव्यः।

ब्रह्मा-विष्णुः-इन्द्रः-इत्येते त्रयोऽक्षराः, अग्निः सोम इति द्वावक्षरौ चेतिकृत्वा पञ्चैव देवताः सिद्धाः। एभ्य एव पञ्चभ्यो दैवतेभ्यः सर्वमिद जगद्यथायथमुत्पाद्यते, प्रतिष्ठाप्यते, उपसंह्रियते, विकारैश्चानेकविधैः संप्रचीयते-इत्यवगन्तव्यम्।

एष्वपि पञ्चाक्षरेषु ब्रह्मा मुख्यः। तदनुगतो विष्णिवन्द्रौ भवतः। विष्णिवन्द्रसहकारात् सिद्धं ब्रह्मण एव रूपान्तरमग्निश्च सोमश्च। विक्षेपणधर्मणा हीन्द्रेण विक्षिप्यमाणं शुद्धं वा विष्णुसयुग्वा ब्रह्मेदमभिन्त्वेनोपचर्यते। तथा हि—

"अर्द्धं वै प्रजापते रात्मनो मर्त्यमासीदर्द्धममृतम्" इति याज्ञवल्क्यादय प्रतिजानते। तत्र मर्त्यं स्थूलत्वान्नातिदूरं विक्षिप्यत इति यावदिदं ब्रह्म वितिष्ठिते तदस्य

मर्त्यस्य श्रायन्तीयं साम तच्छरीरमुच्यते । अतः परं परितो वारवन्तीयम् । अमृतं तु सूक्ष्मतमं वितायमानं पराः परावतो वितिष्ठते तद् ब्रह्मसाम पारावतम् । सा खल्वव्ययपुरुषस्य वाचः परा काष्ठा, "यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्" इति श्रुतेः । सोऽयमष्टाचत्वारिंशः स्तोमः । अथ ब्रह्म प्रतिष्ठितोऽयं विष्णुरिन्द्रेण विक्षिप्यमाणस्त्रीन् विक्रमान् विक्रमते त्रीन् स्तोमान्-त्रिवृतं पञ्चदशमेकविंशं चेति । त्रयस्ते स्तोमास्त्रयोऽग्नयोऽमृताः सम्पद्यन्ते । तत्र विष्ण्वच्छिन्नं ब्रह्मैव च विष्णुविक्रमणाद् वितायमानं सदेतदमृताग्निरूपेण परिणमते । तदिदमेकविंशं यावदग्निष्टोमसाम वारवन्तीय नाम । सर्वाणि भूतानि मर्त्योऽग्निः शरीरं वा त्रिवृतं वा यावत् । सर्वा देवता अमृताग्निरेकविंशं यावत् । अमृताग्नेरूर्ध्वो ब्रह्मामृतभागस्त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तः सोमः । तदित्थं पञ्चात्मका इमे पञ्च प्राणाः सिद्धाः ॥ ॥४॥

तत्र ब्रह्मेन्द्रविष्णवो हृदयदहरस्थाः प्राणविशेषाः । अग्निस्तु स द्विविधः । शरीरमात्रो भूतमयो मर्त्योऽयमन्यः । अथामृतो देवमयोऽयमन्यः । स च शरीरस्थः शरीराद् बहिस्थश्च । उभयविधोऽप्ययमग्निः पिण्डान्तस्थः कुतश्चिन्नाभेरग्रगमनस्वभावोऽनवरतं पिण्डतो बहिर्गन्तुं प्रक्रमते । सोमस्तु सर्वतो दिग्भ्यः सूयमानः प्रतिपिण्डं बहिः प्रदेशे तिष्ठन्-अनवरतं शरीरस्यास्य दहरविवरे प्रवेष्टुं प्रवर्त्तते ।

इह हि ब्रह्मणो वाङ्मयत्वादुत्क्रामकेन्द्रकर्मणोत्क्रमितो ब्रह्मवितानोऽपि नूनं वागेव स्यात् । सेयं वाग् ब्रह्मणः स्थानात् पिण्डान्तर्दहरहृदयाद् यावद्दूरं बहिर्धा वितायते, तावतः प्रदेशस्याष्टाचत्वारिंशद्विभागाः कल्प्याः । तत्र ये त्रयस्त्रिंशद्विभागास्तान्यहाहानि । ये त्वह्नां विभाजकावच्छेदास्ता रात्रयः । इत्थमहोरात्ररूपा एते विभागा इष्यन्ते । अहोरात्रसन्धयस्तु विष्णुसंज्ञाः सामवेदे निरुक्ताः । तत्र मर्त्यैतत्पिण्डपर्यन्तं शरीरम्, तत्र मर्त्योऽग्निः संसृज्यते । शरीरपृष्ठसंसक्तात्तु भागत्रयादूर्ध्वैः पञ्चभिः षट्कैः पञ्च स्तोमाः प्रभवन्ति । आद्यं तु भागत्रयमेकः स्तोमः । तस्मादूर्ध्वं प्रथमषट्कयोगे त्रिवृत्स्तोमः । ततो द्वितीषट्कयोगे पञ्चदशस्तोमः । ततस्तृतीयषट्कयोगे एकविंशस्तोमः । ततश्चतुर्थषट्कयोगे त्रिणवः स्तोमः । ततः पञ्चमषट्कयोगे त्रयस्त्रिंशःस्तोमः । इत्थं पञ्च स्तोमाः सिद्धयन्ति । तत्र एकविंशस्तोमपर्यन्तममृताग्निभागः पर्यवसीदति । तदूर्ध्वं द्वौ स्तोमौ सोमभागः । तदित्थमिदमग्नीसोमात्मकमहोरात्रं जगत् ।

तत्र त्रिवृत्पञ्चदशैकविंशभेदादग्निस्त्रेधा विभज्यते-अग्निश्च वायुश्च आदित्यश्च । तदूर्ध्वं स्तोमद्वयभेदात् सोमो द्वेधा विभज्यते -ब्रह्मणस्पतिसोमः, दिक्सोमश्च ।

तदित्थमग्निभेदत्रय–सोमभेदद्वयभेदात् पञ्चदेवताः संपद्यन्ते–अग्निवायुसूर्याः, भास्वरसोम–दिक्सोमौ च। तत्र द्वावपि सोमौ–अग्नित्रये नित्यं हूयेते। ततोग्निः सूर्ये वा पृथिव्यां वा, अस्माकं शरीरेषु वा नित्यं प्रज्वलितस्तिष्ठति।सोऽयं यज्ञः प्रतिव्यक्तिजीवनहेतुर्द्रष्टव्यः। सह यज्ञाः सर्वाः प्रजाः प्रजापतिना सृष्टाः सन्ति। यस्या व्यक्तेः स्वयज्ञो नश्यति, सा व्यक्तिर्म्रियते विनश्यति। तत्रापि अग्निमयभागे पुनरन्ये त्रयस्त्रिंशद् देवा इष्यन्ते। त्रिवृत्स्तोमेऽष्टौ वसवः, पञ्चदशस्तोमे एकादश रुद्राः, एकविंशस्तोमे द्वादशादित्याः–इत्थमेकत्रिंशत्।

अथ पृथिव्यन्तरिक्षयोरन्तरिक्षदिवोश्चेति द्वौ सन्धी त्रयस्त्रिंशौ। अथवा द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंश्यौ। अथवा अश्विनौ त्रयस्त्रिंशौ। अथवा पृथवीगर्भस्थः प्रजापतिः, द्युगर्भस्थ इन्द्र इत्येतौ त्रयस्त्रिंशौ। अथवा प्रजापतिवषट्कारौ त्रयस्त्रिंशौ। नातिविशेषा इमे पक्षाः। तत्र नाभेः प्रधिपर्यन्तं विषूचीना वाक् वषट्कारः। तस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोमात्मकत्वादस्य वषट्कारस्य यदुद्गीथरूपं हृदयं भवति, स सप्तदशः प्रजापतिः। वषट्कारस्य वाग्वितानरूपतया वितानस्येन्द्रधर्मतया चेन्द्रत्वमन्ये इच्छन्ति। इत्थमेते त्रयस्त्रिंशद् यज्ञिया देवा उच्यन्ते। तदित्थमग्निः सर्वा देवताः सिद्ध्यन्ति। अथ सोमाहुत्यैव–अग्निरूपसिद्धेः सामः सर्वा देवता इत्यपि सिद्धम्। इत्थमग्नीषोमौ व्याख्यातौ।

पञ्चाक्षरविवर्त्ताः-वेद-यज्ञ-प्रजा-लोक-धर्म्माः १०

एषु च पञ्चाक्षरेषु ब्रह्मा वेदमयः, विष्णुर्यज्ञमयः, इन्द्रः प्रजामयः, अग्निर्लोकमयः, सोमो धर्ममयः प्रतिपद्यते। एषामेव वेद–यज्ञ–प्रजा–लोक–धर्माणां संघरूपेयमेकैका व्यक्तिः प्रतिभाति। तत्र ऋक्–साम–यजूंषि, अथर्वा चेत्येते चत्वारो वेदाः।

तत्राग्निमयपिण्डहृदयात् प्रवर्त्तमाना एकविंशस्तोमान्तं पिण्डविस्रंसनलक्षणेन वितानेन वितायमाना अन्नादाग्निसमुच्चिता वागेव ऋग्रूपम्। * तस्या अग्निः प्रभवः। अन्नादाग्निसमुच्चितवागग्निरेवास्या रूपम्। आदित्यतः प्रत्यावर्त्तमाना ब्रह्मणि सो-

*ऋचो मूर्तित्वात्, मूर्तेः पिण्डत्वात्, पिण्डस्य चान्नादाग्निमयत्वात्।

माहुतिमाहावयमाना प्राणाग्निसमुचिता वागेव सामरूपम्‡। तस्या आदित्यः प्रभवः×। आदित्य एवास्या रूपम्*। अनयोश्च ऋक्सामयोरन्तरतश्चर-स्थिरभेदाद् द्वेधा विभक्ता या वाक् सा यजुः। तत्र यो गतिमान् भावः स वायुर्यन्नाम। यः स्थितिमान् भावः स आकाशो जू नाम। वायुश्च आकाशश्च परस्परतः सन्धीयेते-सा वाक् यज्जूः सती परोक्षतया यजुरित्युच्यते। इतो यजुष एव वाय्वाकाशरूपात् सर्वे यज्ञाः, सर्वाः प्रजाः, सर्वे लोकाः, सर्वे धर्माश्चोत्पद्यन्ते।

शान्तक्षुब्धभेदाद् द्वेधा विभक्तो यजुर्वेद एवैतेषां यज्ञप्रजालोकधर्माणां प्रभवः प्रतिष्ठा परायणञ्च। त एते त्रयो वेदा अग्निवाय्वादित्यरूपा अग्निमया एवेष्यन्ते। अग्निमयत्त्वमेव चैतस्या वेदत्रय्याः साधर्म्यम्। अत एव चैषा त्रयी सोममयाथर्ववेदात् पृथगध्यवसीयते। एकविंशस्तोमादूर्ध्वं त्रयस्त्रिंशस्तोमपर्यन्तं सोममयी वागेवाऽथर्ववेद इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणे निरूपितम्। एते चत्वारो वेदा वाङ्मया ब्रह्मणो रूपं भवति। एभिरेव चतुर्भिर्वेदैरियमेकैका व्यक्तिः प्रतिष्ठां लभते। प्रतिष्ठितायां व्यक्तावस्तीति बुद्धिर्भवति। अतएवोक्तं वेदे—

"ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा" (शत० ६।१।८)। "सर्वाणीमानि भूतानि त्रय्यां वाव प्रतिष्ठितानि" (शत० १०।४।२।२२) इति च। ऋक्सामयोर्यजुषोऽथर्वणश्चेत्येतेषां वेदविशेषाणां रूपमन्यत्र विस्तरतो व्याख्यातं द्रष्टव्यम्।

एभिरेव च वेदैर्यज्ञस्वरूपं सम्पद्यते। तत्र च ब्रह्मणस्तावत् त्रैविध्यं भवति-उक्थम्, अर्कः, अशितिश्च। तत्र उक्थं ब्रह्मणो वाङ्मयस्य हृद्ग्रन्थिमयो रूपविशेषः। यतोऽर्क उत्तिष्ठते तदुक्थं भूमिविशेषः। तत उत्थितो योऽन्नमत्तुमर्चंश्चरति सोऽर्को नाम। सोऽयमन्नादः प्राणाऽन्नमभिप्रवर्तमानो यतस्ततः स्वामशितिं बलात् परिगृह्णन् आत्मन्यागत्य शान्तो भवति। अशितिरन्नम्। तदन्नमर्कप्राणे प्रविशत् सदर्क सम्पद्यते। ऊर्क् च रसः। स पश्चादर्कप्राणो भूत्वा स्वरूपतश्च्यवते। प्राणश्चोक्थे विलीयते-इत्ये-

‡साम्नः उत्तमस्यावयवस्य निधनस्योच्चस्थानतया तत्र पिण्डोच्छेदादन्नादाग्निसोमोपसंहारात्।

×अथ साम्नस्तेजो लक्षणत्वात्, तेजसो विरलातिसूक्ष्मावयवत्वेनान्तःप्रवेशितया प्राणाग्निमयत्वात्।

*प्राणाग्निसमुचितवागग्नेरेवादित्यरूपेणोत्पत्तेः प्राणाग्निवागग्नियोगस्यादित्यरूपानुविधायित्वमुपपद्यते।

षः क्रमः सर्वत्रानवरतमनुवर्तमानो भवति। तत्रायमन्नौकप्राणानामन्योऽन्यपरिग्रहो यज्ञ इति यजुर्वेदे वाजसनेयब्राह्मणे निरूपितम्। तदित्थं ब्रह्मणि प्रवर्तमानो यज्ञ एवायं विष्णुनामाऽख्यायते। एष यज्ञमयो विष्णुरेव प्रतिष्ठमानानां सर्वेषां जीवनरूपा स्थितिर्भवति। यावदयमात्मयज्ञस्तावदेवायं पुरुषो जीवँस्तिष्ठति, यज्ञविनाशे सर्वो म्रियते विनश्यति। सोऽयं यज्ञोऽन्नादप्राणः।

अथ ब्रह्मणि यज्ञवशादुत्पद्यमाना यजुर्वेदविकारभूताः सर्वेऽप्यर्थाः प्रजा उच्यन्ते। ताश्च प्रजास्त्रेधा-बीजम्, देवाः, भूतानि च। आकाशवायुतेजोजलपृथिव्यः पञ्चभूतानि। अग्निवाय्वादित्य-चन्द्रवरुण-नामानोऽग्नित्रय-सोमद्वयरूपविशेषाः पञ्चदेवाः। एवमविद्या, अस्मिता, रागद्वेषौ, अभिनिवेश इति पञ्चक्लेशाः कर्म्मजन्यानि भोग बीजानि। पञ्चबीजमयं कारणशरीरम्। पञ्चदेवमयं सूक्ष्मशरीम्। पञ्चभूतमयं स्थूलशरीरम्। इत्थमेताः पञ्चदशकला इन्द्रमात्मानं षोडशिनमावृत्य परितस्तिष्ठन्ति। ता एता इन्द्रस्य प्रजा भवन्ति। आभिरेव प्रजाभिः कृते भोगायतने शरीरे परिस्थाप्य तिष्ठन्नयमिन्द्रः स्वैरिन्द्रियैः सर्वान् भोगानुपभुङ्क्ते। सोऽयमिन्द्रः प्रजामयः।

ता एताः प्रजा यं भावमुपेत्य संहता अपूर्वैर्नामरूपकर्मभिः संपन्नतमा लोक्यन्ते स एतासां लोको नामाख्यायते। स त्रिविधभुवनं च जनश्चेति। भूः-भुवः-स्वः-महः-जनः-तपः-सत्यम्-इति सप्तैतानि भुवनानि। पृथ्वी-अन्तरिक्षं-द्यौः-इति त्रीणि भुवनानि। अथ मनः-प्राणः-वाक्-वायुः-तेजः-आपः-अन्नम्-इति संचरक्रमे सप्त जनाः। अन्नम्-आपः-तेजः-वायुः-वाक्-प्राणः-मनः-इति प्रतिसंचरक्रमे सप्त जनाः। तेऽमी सप्तलोका भाव्याः। सर्वाणि भूतान्येषामेवान्यतमे कस्मिंश्चिद् भावे लोक्यन्ते। जीवलोकः-देवलोकः-पितृलोक इत्येते त्रयो लोकाः। इयमेव पृथ्वी जीवलोकः। एष सूर्यो देवलोकः। एष चन्द्रमाः पितृलोकः। एषामेवान्यतमे देशविभागे कश्चिदयमात्माप्रचरन्नुपपद्यते, नातोऽन्यत्र तिष्ठति वा गच्छति वा। अपि च नक्तं दृष्टा चन्द्रिका दिवापि सतिचन्द्रे सम्भाव्यते, किन्तुनोपलभ्यते। न वा चन्द्रिकया सूर्यज्योतिषि कश्चिद्विशेष आधीयते, सूर्यज्योतिषः शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे चाविशेषेण दृष्टत्वात्। तस्मादेषा चन्द्रिका सूर्यज्योतिषाऽभिभूयमाना सूर्यज्योतिरूपे परिवर्तते, इति लोकान्तरीभावा उपचर्य्यते। तथा चाहुः-"अग्नेर्धूम एव दिवा दृश्यते नार्चिः। अर्चिरेव नक्तं दृश्यते न धूम" इति। सोऽयं भावानामवस्थापरिणामो लोकाल्लोकान्तरे गमनमुपपद्यते। तस्य तथाऽवस्थाया विलोक्यमानत्वात् अद्भिश्चैते सर्वे लोका अन्यथाऽ-

न्यथा नामरूपा जायन्ते । तेषु सर्वेषु लोकेषूपस्थितमग्निमेवान्यथान्यथा पश्यन्तीति पशुरयमग्निः। लोकावस्थानभेदाच्चैतस्य पाशुकस्याग्नेरियमनेकधा भिन्नाऽवस्था दृश्यते। तथा चायमग्निर्लोकमयो व्याख्यातः ।

एभ्योऽतिरिक्तानि यावन्ति वीर्याणि प्रजासु लोकेषु दृश्यन्ते, यैर्वीर्यैरेषामिन्द्रियग्राह्यतोपपद्यते, ते सर्वे धर्माः प्रजारूपाः । चतुर्विधो हि भावो धर्मभेदाच्चोपपद्यते-दिव्यभावाः, वीरभावाः, पशुभावाः, मृतभावाश्चेति भेदात्। एषामेव चतुर्णां भावानामुत्पादकाः प्राणविशेषा वीर्याणि । तानि चतुर्धा ब्रह्म-क्षत्रं-विट-शूद्रश्चेति। यतः शान्तिलक्षणो दिव्यो भावः सम्पद्यते तदिदं ब्रह्म । यत उत्साहलक्षणो वीरभावस्तत् क्षत्रम् । अध्यात्मगौरवं पूर्णं भवतीति तत्सत्वं शरण्यं सम्पद्यते, आश्रितानापद्भ्यस्त्रायते । अथ यतः पशुभावः, यत्रात्मगौरववहीना शान्तिः, येन वा आत्मानमापद्भ्यस्त्रातुमसमर्थः परात्मानमाश्रयते तद् वीर्यं विट्। सर्ववीर्यस्तम्भनलक्षणम्, सर्ववीर्यानुद्बोधलक्षणं वा-मृतवीर्यम् । पूर्वैस्त्रिभिर्वीर्यैः सत्वं धृतिमद् भवति। मृत वीर्यंतु सत्वं धृतेश्च्यवते, भयकातरतयाऽतिसामान्यतोऽपि वीर्यादुद्विजते; आशु द्रवति, तच्छूद्रम् । क्षुद्रवीर्य्यः प्राणी शूद्रः । परे त्वाहुः यदेव किञ्चिच्छान्तं रूपम्, यत्र वा ज्ञानं क्रिया अर्थश्च प्रसन्नरूपा उपपद्यन्ते, तद् ब्रह्मवीर्यम् । यत्तु परिक्षुब्धं रूपम्, यत्र वा ज्ञानं, क्रिया, अर्थश्च विक्लिष्टाः परान् प्रत्याक्रममाणा उपपद्यन्ते, निग्रहानुग्रहाभ्यां परानात्मन्याधत्ते, तत क्षत्रवीर्य्यम् । अथ यच्छान्तं समृद्धं रूपम्, यत्र वा ज्ञान क्रिया-अर्थश्चावरोह्यमाणा विशन्तः प्रतिभान्ति तद् विड्वीर्यम् । एतच्च वीर्य्यत्रयमग्निवाय्वादित्यैरग्निविशेषैः कृतछन्दस्कं भवति । छन्दितत्त्वाच्च समर्यादीनि तानि त्रीणि वीर्याणि सम्यगाहितानि भवन्ति, न प्रच्यवन्ते, न पतन्ति ।

यत्र तु अच्छन्दस्कतया मर्यादाराहित्यं तत्रैतानि त्रीणि वीर्याणि सहसा सामान्येभ्य एव हेतुभ्यः प्रच्यवमानानि भवन्ति। एतान्येव विद्यमानान्यपि दौर्बल्यान्न विशिष्य कार्यकारीणि भवन्ति. तच्छौद्रं वीर्यम् ।

शु- इति आशुशब्दः शीघ्रार्थः, उदिति निपात उत्कृष्टार्थः, द्र इति द्रवणार्थो निद्रार्थश्च । तेन यः शीघ्रमधिकं द्रवति, भयाद्विह्वलो भवति, अथवा निद्राति, आलस्यादकर्मण्यो भवति, यत्र वीर्यत्रयं भवदपि नोल्वणं दृश्यते तच्छौद्रं वीर्यम् ।

एतान्येव चत्वारि वीर्याणि चत्वारो धर्मा भवन्ति। एतैरेव चतुर्भिर्धर्म्मैः परिव्या-

प्रमिदं सर्वं पृथक् पृथग् विशिष्यते। एकस्मादन्यद् भोग्यं भवति, भोक्ता वा-इत्यनुसन्धेयम्।

तदित्थं सर्वजगत्स्वरूपनिर्वाहका वेद-यज्ञ-प्रजा-लोक-धर्मा एवैते चत्वारो भावाः क्रमेण ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्रः, अग्निः, सोमः-इत्येते पंचदेवा' पञ्चाक्षरपुरुषा वा संज्ञया व्याख्याताः।

अव्ययपुरुषनिरुक्तिः

उक्तं पूर्वं क्षरपुरुषः परिणामिकारणम्, अक्षरपुरुषो निमित्तकारणम्, ताभ्यां यदन्यत्सोऽव्ययः पुरुषो न कार्यं न कारणमिति। यद्यप्येवमस्मिन्नव्ययपुरुषे कारणत्वं निषिध्येते, तथापि प्रकारान्तरेणाऽस्याव्ययपुरुषस्यैव सर्वकारणत्वं प्रत्येतव्यम्। भगवद्गीतायामव्ययस्यैव सर्वजगत्कारणत्वप्रतिपादनात्। द्विविध हि कारणत्व भवति-कार्योपधायकतालक्षणं स्वरूपसद्योग्यतालक्षणं चेति। तत्राद्यं यद्यपि क्षराक्षरपुरुषयोरेवास्ति, क्षरस्य समवायिकारणत्वात, अक्षरस्य निमित्तकारणत्वाच्च। स्वरूपसद्योग्यतालक्षणं तु कारणत्वमव्ययस्याप्यस्त्येव। यथा हि दर्शनलक्षणे कार्ये चक्षुरेव कारणं न तु सूर्यदीपादिकं पश्यति। किन्तु यावता सूर्यप्रकाशेन दीपकप्रकाशेन वा चक्षुर्न संयुज्यते तावता चक्षुषो दृष्टि-कार्योपधायकत्व नोपपद्यते। तस्मात् प्रकाशहेतुः सूर्यदीपादिः स्वरूपतः सन्नेव चक्षुषः कार्ये निर्व्यापारं कारणम्। एवमव्ययपुरुषोऽपि स्वातन्त्र्येण स्वरूपतः पृथक् सन्नेव तदक्षरकार्ये निर्व्यापारं कारणं भवति। ये तु सूर्यदीपादीनां चक्षुषि सहकारिकारणत्वमाचक्षते, ये वा सामग्र्या कारणत्वमभिप्रयन्तः कारणताया व्यासज्यवृत्तित्वमाचक्षते तेषामुभयेषामपि सामग्रीघटकानेकद्रव्येषु यथा कारणतासमर्पकत्वलक्षणं विलक्षणं कारणत्वमभिप्रेयते तथैव तस्मिन्नव्ययपुरुषेप्यप्युपपद्यत एव।

"तत्तु समन्वयादि" ति भिक्षुसूत्रे समन्वयलक्षणायाः कारणताया अभियुक्तैराख्यातत्वात्। दृश्यते हि—प्रकाशसमन्वितचक्षुष इव अव्ययपुरुषसमन्वितस्यैवाक्षरपुरुषस्य सर्वस्मिन् कार्यजनने सामर्थ्यलाभः। तस्मात् सिद्धम्-अकारणस्याप्येतस्याव्ययपुरुषस्य सामान्यतः कारणत्वम्। किन्तु सत्यप्येवं कारणत्वे तस्याव्ययस्य विक्रियमाणत्वं नास्तीति परिणाम्युपादानत्वं प्रतिषिध्यते। तथा चाह भगवान् गीतायाम्—"सर्वकर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्" इति।

अत एव च " न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते " इत्येवमादिरूपा कारणत्वप्रतिषेधिका श्रुतिरपि न विरुध्यत इति बोध्यम्।

अयं चाव्ययपुरुषः परात्परस्यैव रूपान्तरत्वेन तदभेदेन च प्रतिपत्तव्यः। एतावाँस्तु विशेषः—सर्वबलविशिष्टो हि रसः परात्पर इत्याख्यातो। तत्र बलानामानन्त्येऽपि यत्तावदेकं मायानामकं बलं सर्वेतरबलापेक्षया समधिकविशालं भवति तावता परिच्छिन्नो रसो रसान्तरात् पृथक्त्वेन भावित एवाव्ययपुरुषो नामोच्यते। अमितस्य मितत्त्वं यतः सम्पद्यते सा माया। बलोपहितो रसो वा, सर्वबलविशिष्टो रसो वा यद्यपि दिग्देशकालानवच्छिन्नत्वादमितोऽवधार्यते, किन्तु बलावच्छिन्नत्वे ततः परिमितवत् क्रियते। तस्मिन् मितिकरणे मायाबले सर्वाण्यन्यानि बलान्युत्पद्यन्ते, प्रतितिष्ठन्ति, विलीयन्ते च। तस्मादयमव्ययपुरुषोऽपि परात्परेणाभिन्नत्वात् सर्वबलवैशिष्ट्याच्च परात्परवत् सर्वधर्मोपपन्नो द्रष्टव्यः। अत एवायमव्ययोऽप्युपनिषदि सर्वधर्मा, सर्वकर्मा सर्वरसः, सर्वगुणः, इत्यादिभिः शब्दैर्भूयसाऽनुव्याख्यायते।

अव्ययस्य पञ्चधातुकत्त्वम्

सोऽव्ययपुरुषः पञ्च कलो विज्ञायते। तथा हि—तस्मिन्नव्यये-अन्तश्चिति-बहिश्चितिभेदाद् द्वेधा बलानां चितिर्भवति। मायाबलस्य परिच्छिन्नत्वात् तस्य हृदये बलानामनेकेषां परस्परबन्धनेन ग्रन्थीभावश्चितिः। तत्रैतानि बलानि द्विविधानि। बलग्रन्थौ पुनर्बलान्तरग्रन्थिर्ग्रन्थिमत्बलानां पुनर्ग्रन्थिरित्येवं सृष्टिलक्षणानि अविद्याबलान्यन्यानि। हृद्ग्रन्थीनामनेकेषां मध्यात् कतिपयहृद्ग्रन्थिविमोकहेतुभूतानि तु विद्याबलान्यन्यानि। तत्राविद्याबलसञ्चयो बहिश्चितिः, विद्याबलसञ्चयस्त्वन्तश्चितिः। यत्र चेदं बलमन्ततर्बहिर्वा चीयते तदव्ययं मन इत्याख्ययते।

"मनो वा एतद्यदपरिमितम्। प्रजापतिर्वै मनः" (कौ० ब्रा० २६।३) इति हि कौषीतकश्रुतिरस्य मनसः प्राधान्यमाचष्टे। तस्मिन् मनस्यन्तश्चित्या विद्यावरणाविद्योच्छेदादात्मज्योतिष उदयाद् विज्ञानं नाम रूपं जायते, ततोऽप्यन्तश्चित्या तदशेषावरणबलोच्छेदाद् रसमात्रप्राधान्ये आनन्दो नाम रूपं भवति। एवं मनसि बहिर्धा बलानां चयने तदात्मज्योतिरावरणे वीर्य्यलक्षणं प्राणो नाम रूप जायते। ततोऽपि बहिर्धा बलानां चयने अर्थलक्षणं वाग् नाम रूपं भवति। बहिर्धा चयने बलानामुत्तरोत्तरं ग्रन्थयो जायन्ते। तेन स्थूलं स्थूलं रूपं जायते। मनसोऽपेक्षया प्राणः स्थूलः।

ततोऽप्यधिकं वाक् स्थूला। अथान्तश्चितौ तु व्यवच्छेदकबलानां ग्रन्थय उद्भेदिता भूत्वा ससर्जकबलोद्भेदलक्षणमुद्बन्धनं भवतीति क्रमेण बलानामुच्छेदनाद् रसरूपं विकसितं भवति। तथा च प्रथमो रसविकासो विज्ञानं नाम। ततोऽप्यधिकरसविकासे आनन्दो नाम रूपं जायते। तेन मनसोऽप्यपेक्षया विज्ञानं सूक्ष्मम्, ततोऽप्यधिकसूक्ष्मोऽयमानन्दः। यत्र यत्र यावद् बल न्यूनं भवति तावत् सूक्ष्मताप्यधिका भवति। अथैतद्विपर्य्ययेण यावद् बलमुत्तरोत्तरमधिक भवति तावत् स्थूलताऽपि क्रमेण वर्द्धते। तथा च सूक्ष्मस्थूलभेदादव्ययेऽस्मिन् पञ्चरूपाणि सम्पद्यन्ते-आनन्दः, विज्ञानम्, मनः, प्राणः, वाक् चेति। तत्रायमानन्दः सर्वाधिकसूक्ष्मो विज्ञायते। अपि च बलानामत्यन्तन्यूनतया स आनन्दो रसप्रधानः। वाक् तु बलाधिकवर्द्धनादतिस्थूला बलप्रधाना च। तत्र बलाधिक्याद् रसरूपं संवृतमिव निरानन्द भवति। मनस्तु नातिसूक्ष्मं नातिस्थूलं मध्यमं रूपं ज्ञानकर्मोभयलक्षणमिच्छामयं भवति। तदित्थमानन्दादिवागन्तविभागभेदात् पञ्चधातुकोऽयमव्ययपुरुषः सिद्धो भवति।

अव्ययस्य सृष्टिसाक्षित्वमुक्तिसाक्षित्वविवेकः

एषु पञ्चस्वव्ययधातुषु उत्तराभ्यां प्राणवाग्भ्यां सहितं मनः संसाराय हेतुर्भवति। तत्र प्राणवाग्भ्यां जगदुत्पादने विज्ञानानन्दौ सहकारिणौ भवतः। विज्ञानेनानन्देन च सहकृतं मनो वाचि भिन्नभिन्नविधान् प्राणान् सन्निवेश्य नानाविधान् भावानुत्पादयति। अथ विज्ञानानन्दाभ्यां सहितं मनो निस्ताराय हेतुर्भवति। तत्र विज्ञानानन्देन च हृद्ग्रन्थिमोक्षणेन बलानामुद्बन्धनेन च जगतो मोक्षसाधने प्राणवाचौ सहकारिकारणे भवतः। न प्राणेन वाचा वा विना कस्य चिदात्मनो मोक्षः सम्पद्यते। तदित्थं प्राणवाग्भ्यां जगत. संसाराय, आनन्दविज्ञानाभ्यां जगतो निस्ताराय च मन एवैकं प्रयोजकं भवति। अत एवाहुरभियुक्ताः—

न देहो न च जीवात्मा नेन्द्रियाणि परन्तप !
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ इति ॥

इत्थ चानन्दः, विज्ञानम्, मनः, प्राणः, वाक्, इत्येवं पञ्चधातुकोऽयमव्ययपुरुषः संसारनिस्तारयोर्मुख्यहेतुरिति प्रतिपत्तव्यम्।

इति पुरुषत्रयोद्द्योतो द्वितीयः प्रकाशः ॥ २ ॥

अव्ययस्याधिकरणत्रयानुगतौ तावदधिदैवतनिरुक्तिः

एष चाव्ययपुरुषोऽधिकरणभेदेन त्रेधा द्रष्टव्यः—अधिदैवतम्, अध्यात्मम्, अधिभूतञ्चेति । तत्राधिदैवतमीश्वरशरीरम् । तस्मिन्महाब्रह्माण्डविकारसंघस्याऽन्तरतन्नयः पुरुषा नानाब्रह्माण्डानां सर्वानेव भावान् युगपत् संचारयन्ति । तत्रायमीश्वरशरीरे प्रवर्तमानोऽव्ययपुरुषः स्वमायायाबलेन महाविशालं यावन्तं प्रदेशमभिव्याप्नोति तदस्य विश्वरूपं नाम मण्डलं भवति, तावदेवेदमीश्वरशरीरं सम्पद्यते । तस्य चेश्वरशरीरस्य हृदयबिन्दौ पञ्चधातुकोऽयमव्ययपुरुषोऽवतिष्ठते । तस्य च रश्मयः सर्वां महाब्रह्माण्डभूमिमभिव्याप्नुवाना हृदयेन बद्धाः सञ्चरन्ति । तमेतमव्ययपुरुषं परोरजा इत्याचक्षते ।

प्राणमयः स्वयम्भूर्ब्रह्मा

तस्य परोरजसोऽव्ययस्याऽश्रयेण पञ्चाप्यक्षरपुरुषा नानाशाखाः पृथक् पृथगवलम्बन्ते । तत्रादौ महाविशालमायाबलमण्डलनाभिस्थमानन्दविज्ञानसत्तामयान् रश्मीन् सर्वतः सञ्चारयन्तमनिरुक्तप्रजापतिरूपं परोरजसमजं नाम कंचिदव्ययपुरुषं परितः परिक्रममाणोऽनिरुक्तप्रजापतिरूपेण वाङ्मयमण्डलनाभिस्थो मनःप्राणवाङ्मयरश्मीन् परितः संचारयन् ब्रह्माक्षरपुरुषस्तावद् ऋक्सामयजुर्भेदभिन्नां त्रयीं विद्यामस्मिन्नखिलब्रह्माण्डे परितः सञ्चारयति ।

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि, ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ।
ऋतस्य ब्रह्म प्रथमोत जज्ञे, तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥१॥
अन्तरस्मिन्निमे लोकाः, अन्तर्विश्वमिदं जगत् ।
ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं तेन कोऽर्हति स्पर्धितुम् ॥२॥
ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिंशद् ब्रह्मन्निन्द्रप्रजापती ।
ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि नावीवान्तः समाहिताः ॥३॥
(अथर्वण १०।७।८)

सोऽयमपौरुषेयवेदमयः स्वयंभूर्नाम द्वितीयः प्रजापतिः । तस्य चैषा त्रयीविद्या प्रत्यर्थमग्न्यादित्यवायूपनीता प्रतिष्ठारूपेण संसज्जते । उत्तरतः प्रत्यर्थं संसज्जमानास्ते वेदाः पौरुषेयाः स्युः । अग्निवाय्वादित्यैः पुरुषैरिहोपनीतत्वात् । पौरुषेयाणां वेदानां सहस्रसंज्ञा क्रियते—

"सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छद्-ऋचः सामानि यजूंषि।

यद्वा इदं किञ्च तत् त्रैधातव्या" इति मैत्रायण्यां संहितायां चतुर्थप्रपाठकस्य तृतीयकण्डिकोक्तेः।

इन्द्रश्च विष्णुश्चैतत् सहस्रमधितिष्ठतः। तदुक्तं मैत्रायण्यां तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां "तस्मिन्वा अवदेताम्। सेयमस्या अध्यर्द्धा वागवदत्"।

"उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरश्च नैनोः।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वितदैरयेथाम्" इति ॥१।६।७।७॥

तौ चेमौ इन्द्राविष्णू ब्रह्माणमवलम्बेते।

आपोमयः परमेष्ठी विष्णुः

एकस्मिन्नीश्वरशरीरे नानाब्रह्माणस्तत्रतत्रोपतिष्ठन्ते। एकैकं च तं तं ब्रह्माणं विष्णुप्रभृतयोऽक्षराः क्रमेणावलम्बन्ते। तथा चास्मिन्नीश्वरशरीरे तदेकैकब्रह्मणा समारुधाः पञ्चाक्षरपुण्डीरा ब्रह्मयो वल्शाः संपद्यन्ते। तत्र यस्यां वल्शायां ममैषा पृथवी संप्रथते तादृक्शाखाप्रवर्तकं ब्रह्माणमेवेहाधिकृत्य सर्वमुत्तरत्तो निरूपयिष्यामः। स्वयंभूनामानं तमेतं वाङ्मयं ब्रह्माणं परमेष्ठी प्रजापतिरापोमयः परितः परिक्रमते। सोऽस्य परिप्रार्धदेवः। वेदाः सत्यम्, नियन्तान्तर्यामी सत्यम्, सूत्रात्मा सत्यम्, इतीदं त्रिसत्यं यथा वाङ्मयस्य स्वयम्भुवो धातुत्रयं भवति, तथैतस्यापोमयस्य परमेष्ठिनोपि धातुत्रयं भाव्यम्-इडा-गौः—ऊक् चेति। स यथा स्वयम्भूर्ब्रह्मा त्रयीवेदमयो व्याख्यातः, तथैवायं परमेष्ठी प्रजापतिरथर्ववेदमयः प्रतिपत्तव्यः। त्रयीवेदस्तावदग्निवेदः। अथर्ववेदस्त्वेषः सोमवेद-इति भेदः। षड्ढ वै ब्रह्मणो द्वारः—अग्निः, वायुरापश्चन्द्रमाः, विद्युत् आदित्यः" (शतप ११।३।२।१) इति हि श्रूयते।

तत्र अग्निवायुरादित्य इत्यङ्गिरसः, वायुः, आपः, चन्द्रमाः, इति भृगवः। भृग्वङ्गिरोऽत्रिमयश्चायमथर्ववेदो भवति। ऋत-सत्यसंज्ञकमौलिकतत्त्वविज्ञानं वेदः। तत्र नाभिरहितो निरायतनोऽयमशरीरोऽर्थ ऋतम्। नाभि-प्रधिभ्यां कृतसंस्थः सायतनोर्थः सत्यम्। तयोश्चेह यावता भृगवः प्रक्रमन्ते तदृतम्। यावता त्वङ्गिरसस्तत् सत्यम्। ऋतं सत्ये धायि, सत्यमृते धायि। अन्तरतश्च सत्यस्येदममृतं बहिर्धा च परितः सर्वत्रेदमृतं व्याप्नोति तथा च श्रूयते—

"ऋतमेव परमेष्ठि, ऋतं नात्येति किञ्चन ।
ऋते समुद्र आहित, ऋते भूमिरियं श्रिता"। इति ॥
(तैत्तिरीय ब्रा० २ काण्ड)

" अग्निर्वा ऋतमसावादित्यः सत्यम् " इति श्रुतावग्निरादित्यो वा प्रवर्ग्यावस्थः सन् ऋतत्त्वेन विवक्ष्यते। भृग्वङ्गिरोमयं तमेतं परमेष्ठिनं प्रथमत आपोमयो वरुणः परिक्रामति। तञ्चैनं वरुण प्रथमतो भृगुः, ततोऽङ्गिराः, ततोऽत्रिस्ततो विद्युत् इत्येते चत्त्वार उत्तरोत्तरक्रमेण परितः परिक्रामन्ति । तेऽस्य परमेष्ठिनः परिप्रार्धदेवाः। आपः, वायुः, सोमश्चेत्येते त्रयो भृगवः प्राणाः स्निग्धाः संसृष्टिहेतवः। ते च विरलानां संसर्जनेन घनीकरणात् पिण्डं जनयन्ति। तत्रापः परमेष्ठि संज्ञाः । ताश्च अम्भोमरीचिर्मरः श्रद्धा इत्येवं चतुर्विधा आपः। सूर्यादूर्ध्वमम्भः। सूर्यकरस्था मरीचिः। पृथ्वी रूपेण परिणममाना मरः ।चन्द्रराशिस्था आप श्रद्धा। एता मौलिका नित्या अमृता आपः। यास्त्वाप इमाः पीयन्ते ता यौगिका याज्ञिका मर्त्याः।१। अथ वायुः, मातरिश्वा, पवमानः, सविता इत्येते चतुर्विधा वायवः अपामेवैतच्चतुर्विधवायुरूपत्वेन विकारे जाते ततस्तास्वेवाप्सु कश्चिदविकुर्वाण एवाल्पल्पो भृगुभावोऽत्रागवशिष्य ते 'सोऽथर्वा प्राण इत्यथर्ववेदे व्याख्यातम् । एष एवाथर्वाप्राणः सोमानां वायूनामपां चावलम्बनं भवति तस्मादेतेऽपि त्रयोऽथर्वाण एवोच्यन्ते। सोमस्तु श्रद्धामयो ब्रह्मणस्पतिसंज्ञोऽतिपवित्रतमो मनो जनको ज्ञानप्रयोजको मौलिकोऽर्थः। त एते त्रयो भृगवो व्याख्याताः।

अथाग्निर्यमआदित्य इत्येते त्रिविधा अङ्गिरसः प्राणास्तेजांसि । तेजस्त्वं स्नेहप्रतिबन्धीधर्मः । ते च प्राणा घनानामवयवसंयोगच्छेदाद्विरलत्वं जनयन्ति। तत्राग्निर्विशकलनहेतुः प्राणो यौगिकेष्वर्थेषु मौलिकानां याज्ञिकसंयोगं विच्छिन्नत्ति। "द्वयं वा अग्ने रूपं निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च" कौ० १।५।

यमो मृत्युप्राणोऽयममृतस्य सोमस्याग्नौ आहूतिं निरुध्य याज्ञियोगयोग्यतां व्याहन्ति। अग्निः संयुक्तार्थस्य संयोगं वियोजयति । यमस्तु विवुदग्निर्भविष्यन्तं संयोगं निरुणद्धि। अथायमादित्यप्राणः प्रत्यर्थसंसृष्टं सोमं तत आदायादाय तत्तद्घनपिण्डं स्वरूपतः परिणमयति। तदुक्तं कुत्सेनाङ्गिरसेन—

"तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्याकर्तोर्विततं सञ्जभार"इति।
अत एवैते त्रयोऽपि मृत्यव उच्यन्ते ॥२॥

अथ विद्युन्मयोऽयमत्रिप्राणः। स च पिण्डेऽन्तरतोऽवस्थितः पारदर्शकताभावं नाशयति। ज्योतिष्मतोऽर्थादाक्रममाणं ज्योतिः पिण्डात् प्रत्याहृत्य विपरीतां दिशं प्रति विक्षिपति। पिण्डान्तःप्रवेशं ज्योतिषो निरुणद्धि। ततः पिण्डस्यान्यस्मिन् पृष्ठे कृष्णा रश्मयः प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते, अत एवायमात्रेयश्चन्द्रः परज्योतिः सम्पद्यते। अत एव चेयमात्रेयी रजस्वला भवति। तदित्थं त्रयाणां भृग्वङ्गिरोऽत्रिप्राणानामिहैवाथर्वणा जनितत्त्वादत्राथर्वणि तेषां समावेशादयं परमेष्ठी प्रजापतिरापोमयो वायुमयः सोममयश्च द्रष्टव्यः। तमेतं परमेष्ठिनं विष्णुरित्याचक्षते बहवः। अथैतं परमेष्ठिनं भगयन्तमापोमयो वरुणः परिक्रामति। वरुणं चैतं वायुमयेन हंसेन सोममयेन ब्रह्मणस्पतिना सहितो भृगुः प्रथमस्थाने, सवित्रा सहितो बृहस्पतिरङ्गिरा द्वितीयस्थाने, तथैवायमिन्द्रो विद्युदक्षरः सूर्याख्यस्तृतीयस्थाने परिक्रामति। भृगुर्वै वारुणिरित्याहुः।

आथर्वणिकास्त्वाहुः-परमेष्ठिरेतसा सोमेन गर्भिता आपो द्वैधमभवन्। मिष्टा अन्याः, क्षारा लवणमयाः पुनरिमा अन्याः। मिष्टासु रेतो भृज्यमानं भृगुरभवत्।

स च वायु-मातरिश्व-पवमान-वात-भेदाच्चतुर्धा विकुरुते। अविकुर्वाणस्तु तत्रात्यल्पमात्रोऽन्तर्हितः कश्चिदंशोऽथर्वा नाम। सोऽयमापोमयः परमेष्ठिवदन्यो ब्रह्माऽभवत्। ब्रह्मत्त्वात्तमन्ये परिक्रामन्ति ब्रह्मणस्पत्यादय.। स प्रथमः परिचरः परमेष्ठिनो वेदितव्यः। अथ क्षारा आपस्तद् ब्रह्मरेतः सोमं पर्यावृत्यातिष्ठन्। सोऽद्भिर्वरणाद् वरुणोऽभवत्। अपां समुद्रादमुच्यतेति मुच्यत्वान् मृत्युरुक्तः। सोऽयं वरुणो द्वितीयः परिचरः परमेष्ठिनः संभाव्यते—इति।

वाग्ब्रह्ममयः सूर्य्य इन्द्रोऽक्षरः

अथान्ये पुनरन्यथा पश्यन्ति-अस्य वरुणस्याङ्गरसेभ्योऽङ्गिरसोऽमी आदित्ययमामयः प्रादुर्भूताः, इत्यतः स सूर्य आदित्यस्तं वरुणं परितः परिक्रामति। सूर्यो वरुणं परिक्रामतीत्याह भगवान् देवरातो वैश्वामित्रः—

> "उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था मन्वेतवा उ।
> अपदे पादा प्रतिधातवेऽकुरुतापवक्ता हृद्या विधश्चित्॥" ऋ १।२४।८॥

स यथायं प्राणमयः स्वयंभूर्ब्रह्मा आपोमयः परमेष्ठी विष्णु, तद्वदेवायं वाङ्मयः सूर्य्य इन्द्रः प्रतिपत्तव्यः। स एव सूर्योऽपि स्वयम्भूपरमेष्ठिवत् त्रिधातुर्भवति।

ज्योतिः, गौः, आयुः, इत्येते त्रयः सूर्यस्य धातवः। एष सूर्यः प्रथमा द्यौः, परमेष्ठी द्वितीया, स्वयम्भूस्तृतीया। यत्तु तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति परमेष्ठिन एव तृतीयत्त्वमाचक्षते तत्पृथ्वीसूर्ययोरन्तरालमन्तरिक्षमपेक्ष्येति सन्तोष्टव्यम्। अन्तरिक्षस्यापि द्युपदेन विवक्षितत्त्वात्। सूर्यस्य रश्मिमण्डलं प्रथमं विश्वरूपम्, परमेष्ठिमण्डलं द्वितीयम्, स्वयम्भूमण्डलं तृतीयमित्येवैतत् त्रितयमाथर्वणे श्रूयते—

"यत्परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम्।
कियता स्कम्भः प्रविवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत्तद् बभूव ॥" १०।७।८। इति।

अन्नादब्रह्ममयी पृथिवी अग्निरक्षरः

अथैतं सूर्यमिन्द्रं परितोऽयमग्निः परिक्रामति। सोऽङ्गिरोरूपः। "त्वमग्नेऽअङ्गिराः प्रथम ऋषिः" इति श्रुतेः। अग्निर्यम आदित्य इत्येतानि त्रीणि अङ्गिरसो रूपाणि। तमेतमङ्गिरोमयमग्निं पृथ्वीत्याचक्षते।

अन्नब्रह्ममयश्चन्द्रमाः सोमोऽक्षरः

तामेतामग्निरूपां पृथ्वीं सोमः परितः परिक्रामति, तं चन्द्रमा इत्याचक्षते। "एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः" इति श्रुतेः।

सप्तलोकविभागः

तदित्थं परोरजसमव्ययमाश्रित्य ब्रह्मा, विष्णुः, इन्द्रः, अग्निः, सोम इत्येते पञ्चाप्यक्षरपुरुषा उत्तरोत्तरं परिक्रामन्तं परिक्रमाणाः सर्वं क्षरसृष्टिचक्रं सञ्चालयन्ति। एषु स्वयम्भुवः प्रजापतेः प्राणमयेन वाङ्मयेन वेदमयेन वा रश्मिमण्डलेन क्लृप्तं ब्रह्माण्डं सत्यं नामोत्तमो लोकः।

तत्रैतस्या वाचो महोक्थ–महाव्रत–यजुरग्निभेदैस्त्रैविध्यात् प्रधानभूतयजुःसम्बन्धेन तदाण्डं स्थितिगतिमत्प्राणमयं परमाकाशमुच्यते ॥१॥

अथ परमेष्ठिनः प्रजापतेरथर्वमयेन रश्मिमण्डलेन क्लृप्तं ब्रह्माण्डं जनन्नाम मध्यमो लोकः। तत्र लोकिनोऽथर्वण आपोवायुसोमभेदैस्त्रैविध्यात् प्रधानभूतानामपां सम्बन्धेन तदाण्डं समुद्र उच्यते। वायोश्चायं समुद्रः। तत्रैतासामपां वायुरूपेण संचारित्वात्। तस्य यावति प्रदेशेऽयं सूर्य्यप्रकाशः प्रविष्टो विभ्राजते स वेनो नाम। तत ऊर्ध्वमयमन्धकारोऽतिनिबिडोऽयमेतमूर्ध्वं परितः पश्यामः।

अथ सूर्यस्य प्रजापतेर्ज्योतिर्मयेन रश्मिमण्डलेन क्लृप्तं ब्रह्मानन्दं स्वर्गो नाम प्रथमो लोकः।

तत्र लोकिनां देवानां वसुरुद्रादित्यभेदैस्त्रैविध्यात् प्रधानभूतादित्यसम्बन्धेन तदानन्दं तेजोमयं हिरण्मयं वैश्वदेव्यमुच्यते। त एते स्वर्गादयः प्रथममध्यमोत्तमाख्यो लोकाः। तत्रैतस्मिन् प्रथमे हिरण्मयलोके सर्वेऽप्युपरितनलोकधर्मा अनुवर्त्तन्ते। उक्तं च-

"हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम्॥
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये" इति॥

अपि च प्रतिलोकं पुनस्त्रैविध्यान् त्रेधा त्रैलोक्यं सम्पद्यते। येय तावद् भूमिर्यामधितिष्ठामः सा पृथिवी। सूर्यो द्यौः। उभयी सैषा द्यावापृथिवी मध्यमेनान्तरिक्षेण प्रथमा त्रिलोकी सम्पद्यते सा रोदसी नाम॥१॥ एवमसौ सूर्यः पृथिवी। परमेष्ठी द्यौः। उभयी चैषा द्यावापृथिवी मध्यमेनान्तरिक्षेण द्वितीया त्रिलोकी सम्पद्यते सा क्रन्दसी नाम॥२॥ अथैवमसौ परमेष्ठी पृथिवी। स्वयम्भूर्द्यौः। उभयी चासौ द्यावापृथिवी मध्यमेनान्तरिक्षेण तृतीया त्रिलोकी सम्पद्यते सा संयती नाम॥३॥ तिस्रः पृथिव्यः त्रीण्यन्तरिक्षाणि। तिस्रो द्यावः-इत्याह भगवान् वसिष्ठो मध्यमस्य परमेष्ठिनो वरुणस्य दिवः स्तुतौ—

"तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः।
गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभेकम्॥" ७।८७॥

अपिचाह-कूर्मो गात्संमदो मध्यमानां मित्रवरुणार्यम्णां दिवः स्तुतौ—

तिस्रो भूमीर्धारयं स्त्रींरुत द्यून् त्रीणि व्रता विदथे अन्तरेषाम्।
ऋतेनादित्या महियो महत्वं तदर्यमन् वरुण मित्र चास॥ (२।२७।८)

अपि चाह दीर्घतमा मामतेय औतथ्यः परमस्य स्वयंभुवो दिवः स्तुतौ—

"तिस्रो मातृस्त्रीन् पितॄन् बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तथौ नेमवग्लापयन्ति।
मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम्॥" १।१६४।१०,

अपि चाह हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः प्रथमस्यास्य सूर्यस्य दिवः स्तुतौ—

"तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थां एका यमस्य भुवने विराषाट्
आणिं न रथ्यममृताधितस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत्॥" १।३५।६॥

भगवान् याज्ञवल्क्योऽप्याह—

त्रयो वा इमे लोकाः, अद्धा वै तद् यदिमे लोकाः।
अनद्धा वै तद् यदिमान् लोकानति चतुर्थम्। अस्ति-वा न वा। शतपथ)

एभिश्च त्रिभिस्त्रैलोक्यैः क्रमसङ्कलितैः सप्तलोका उपपद्यन्ते। तत्र पृथिवीयग्निर्भूर्लोकः। चन्द्रमाः सोमो भुवर्लोकः। सूर्योऽयमिन्द्रः स्वर्लोकः। ब्रह्मणस्पतिर्भृगुश्च महर्लोकः। वरुणोपेतः परमेष्ठि विष्णुर्जनल्लोकः। परमेष्ठिस्वयम्भुवोर्मध्ये विद्युन्मयः कश्चिदिन्द्रस्तपो लोकः। वेदमयो ब्रह्मा तु सत्यलोकः। त एते सप्तलोका रजांसि कथ्यन्ते। यस्तु सप्तभ्योऽप्येतेभ्यो रजोभ्यः परस्तादव्ययपुरुषोऽक्षराणामेषां पञ्चानामालम्बनरूपो विभ्राजते स रजोभ्यः परस्तादस्तीति परोरजा इत्युच्यते। तत्रायं वेदमयो ब्रह्मा षडप्यवराणि रजांसि विधृत्य परस्मिन्नजेऽव्यये सन्निधत्ते। तं जिज्ञासामुखेन सूचयति भगवान् दीर्घतमा औतथ्यः—

"अचिकित्वान् चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मने न विद्वान्।
वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजांसि अजस्य रूपे किमपि स्विदेकम्॥" इति।

भगवानैतरेयोऽप्याह—

"यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यत् संवहन्ति।
सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवन्ति॥"
(ऐ० आ० २ आ० ३ अ० ८ खण्ड इति)

सप्तलोकानामेकाव्ययपुरुषोदरवर्तित्वम्

तत्तद् ब्रह्मणो रश्मिमण्डलमेतस्य स्वं स्वं वैश्वरूप्यं विज्ञायते। तत्रोत्तरमुत्तरं ब्रह्मक्रमेण पूर्वस्मिन् वैश्वरूप्ये संनिविशते। यथाऽयं चन्द्रमाः पृथ्वीवैश्वरूप्येऽन्तर्धत्ते। एवमियं पृथिवी सूर्यवैश्वरूप्ये। तच्च परमेष्ठिवैश्वरूप्ये, तदपि वेदमये स्वयंभूवैश्वरूप्ये, तदपि च पुनः परोरजसो रश्मिमण्डलेऽन्तर्धत्ते। न ततो बहिर्धा भवति। तदित्थमुत्तरोत्तराणां पूर्वपूर्वमण्डल आलम्बितत्वात् सर्वेषामेषां स परोरजा अव्यय एव परमालम्बनं भवति। तथा चयश्रुते—

"एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥" इति ।

तदित्थमधिदैवतं त्रयः पुरुषा व्याख्याताः ।

इति आधिदैविकोद्द्योतस्तृतीयः प्रकाशः ॥३॥

अथ आधिभौतिकनिरुक्तिः

अथैतेषु चन्द्रपृथ्वीसूर्य्यपरमेष्ठ्यादिजडपिण्डेषु तत्तत्पिण्डोपजनितेषु च नानाविधेषु जडपिण्डेषु ते त्रयस्त्रयः पुरुषाउपक्लृप्ता आधिभौतिका ज्ञेयाः ।

अथ आध्यात्मिकनिरुक्तिः

अथाध्यात्मम् । योऽयमधिदैवतं पुरुषग्रामो भूतग्रामो वेश्वरशब्देनाख्यायते स सम्पूर्णावयवत्वाद्वर्तुलवृत्तशरीरो द्रष्टव्यः । तस्य सर्वाः शक्तयः सर्वा दिशामनु समानाः कार्यकारिण्यो भवन्ति । सर्वासु दिक्षु अप्रतिहतेन्द्रियसत्त्वात् । तथा च श्रूयते—

"सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वम् वृत्य तिष्ठति" ॥१॥

"तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् तस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" ॥ २ ॥ इत्यादि ।

ईश्वरावयवभूते तु पृथिव्यादिपिण्डे समुत्पन्नोऽयं जीवो भवत्यर्धेन्द्रः । अर्धेनैवात्मना समुत्पन्न इति कृत्वा एकतो दिशि स्वेन्द्रियैः प्रचरति न समं सर्वतो दिशि । यथास्य मुखतो दिशि चक्षुर्हस्तादिकाः प्रभवन्ति न तथा पृष्ठतो दिशि । अत एवायं जीवोऽर्धेन्द्रत्वादपूर्णात्मत्वाच्च दुःखमनुभवति, पूर्णत्वायैव च पत्नीमिच्छति, स यदा पत्न्या संयुज्यते तदा पूर्णो भूत्वा पूर्णात्मानमीश्वरं यज्ञेन याजयितुं समर्थते-इति शुक्लयजुर्वेदे कृष्णयजुर्वेदे च भूयसा निरूपितम् । अर्धेन्द्रत्वादयं जीवो वर्तुलवृत्तशरीरमलब्ध्वा दीर्घशरीरो भवति ।

अथ सर्वात्मनामाधाराश्वदात्मा

तत्रायमात्मा पुरुषभेदाद्भिद्यते । तथा हीश्वरवज्जीवेऽप्येकस्मिन् परोरजस्यव्यये

चिदात्मनि पञ्चाक्षराः पञ्चात्मानः क्रमेण संनिविशन्ते। ते च पञ्चापि जीवस्यार्धेन्द्रतयाऽपूर्णमात्रा दृश्यन्ते।

प्रथमः प्राणमयः शान्तात्मा ब्रह्मा

अध्यात्मं पञ्चाक्षरस्वरूपाणां पञ्चात्मनां प्रथमः प्राणमयः शान्तात्मा स्वयम्भूर्ब्रह्मा। ततः क्रमेणापोमयः परमेष्ठी महानात्मा, अथ वाङ्मयः सूर्यो विज्ञानात्मा, अथ अन्नमयश्चन्द्रः प्रज्ञानात्मा, अथान्नादमयोऽग्निर्भूतात्मा इति विद्यात्।

ब्रह्मैवास्य सर्वस्य वेदमयः प्रतिष्ठा। तेनैतमिच्छरीरे सर्वतः पूर्वं प्रतिष्ठा संनिधत्ते। मातृगर्भे रेतस आधाने ब्रह्मणैव प्रतिष्ठां प्राप्य मातृगर्भे प्रतिष्ठितं रेतः शरीरनिर्माणाय प्रभवति। पश्चादपि षष्ठे मासि तच्छरीरहृदये प्रतिष्ठां प्राप्य ब्रह्मणेन्द्रविष्णू प्रतिष्ठितौ सर्वं क्रियाकलापं ज्ञानकलापं च जनयन्तौ सन्तौ चैतन्यं कुरुतः। तस्मादेव प्रतिष्ठात्मको ब्रह्मा प्रथम आत्मा शान्तात्मा नाम ॥१॥

अथ द्वितीय आपोमयो महानात्मा विष्णुः

अस्य शान्तात्मन आलम्बेनास्मिन् शरीरे ब्रह्मसहचरः परमेष्ठी विष्णुः सन्निधाय यज्ञस्वाभाव्यात् स उक्थमर्कोऽशितिरित्येव त्रेधाऽऽत्मानं विभज्य यज्ञं तनोति। तत्रायमुक्थरूपेण हृदये प्रतिष्ठितो विष्णुरर्को भूत्वा प्रत्युत्थितः।

सोऽन्नमादातुं त्रिभिर्विक्रमैर्विक्रमते। तस्य त्रिवृत्स्तोमे पञ्चदशस्तोमे एकविंशस्तोमे चेतिकृत्वा त्रयो विक्रमा भवन्ति। तैरयमर्कात्मना परिणतोऽन्नादो विष्णुस्त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां सोममुपादत्ते। अन्नोक्‌प्राणक्रमेण तदन्नमुक्थे सम्प्रवेश्यायमर्कः संशाम्यति। एष एव चायमन्नोक्‌प्राणानामन्योन्यपरिग्रहलक्षणो यज्ञो जीवतो जीवस्य जीवनमूलं भवति। सोऽयं विष्णुर्यज्ञमयो द्वितीय आत्मा यज्ञात्मा नाम। स यथा प्रथमः शान्तात्मा शरीरस्थे बीजग्रामे देवग्रामे भूतग्रामे च प्रतिष्ठामात्मधृतिलक्षणां पशुविधृतिलक्षणां चादधानो यज्ञं पवर्तयति, एवमयं द्वितीयो महात्मा त्रैगुण्यमहंकृती-प्रकृती-आकृती चादधानो यज्ञं प्रवर्त्तयति।

यथैवायमोजोधातुकृताशयः शान्तात्मा स्वयंभूरसः. यथैव चायमसृग्धातुकृताशयो विज्ञानात्मा सूर्यरसस्तथैवायमन्यो महानात्मा परमेष्ठिरसः प्रतिपत्तव्यः। स च शरीरे शुक्रधातुमभिव्याप्य तिष्ठति। तेनैतस्य परमेष्ठी प्रभवः। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः सोऽस्य योनिः। आहृदयमाब्रह्मरन्ध्रं प्रादेशद्वयमस्य प्रतिष्ठा। शुक्रधातुरा-

शयः। यावन्तो वा मनुष्य-पशु-पक्षि-कृमि-कीटादयो योन्याकृतिविशेषा दृश्यन्ते, तेषां सर्वेषां मूलभूतोऽयं महानात्मा। महानेवायमक्षरो यथाकृतिरव्यये सन्निधत्ते, तथैवायं भूतात्मा शरीरेणोपसंपद्यते। श्रूयते हि—"भूतं भविष्यत् प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरम्। बहु ब्रह्मैकमक्षरम्" इति। प्रतिशरीरं चायमन्तरतस्तिष्ठंस्तत्तच्छरीरस्याकारं स्वस्मिन्नासादयति। तथा चोपनिषदि श्रूयते—

> "अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्।
> महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥"

भगवद्गीतायामप्युक्तम्—

> "मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्।
> संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत! ॥१॥
> सर्वयोनिषु कौन्तेय! मूर्तयः सम्भवन्ति याः।
> तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥२॥" इति ॥

अत्राहं मम शब्दोऽव्ययाभिप्रायः। अव्यय एव हि तस्मिन्महत्यक्षरे बीजं सम्पादयति। बीजमिति कारणशरीरोपादकं भवति। बीजाच्च दैवतानि सूक्ष्मशरीररूपाणि तथा भूतानि स्थूलशरीरोपपादकानि च भवन्ति। तेनाशरीर एवायं महानात्मा कारण-सूक्ष्म-स्थूल-भेदात् त्रिभेदं शरीरं जनयति। तदित्थं परमेष्ठिसोमरसरूपो महानात्मा द्वितीय आत्मा व्याख्यातः।

वाग्ब्रह्ममयस्तृतीयो विज्ञानात्मा इन्द्रः

अथैतं शान्तात्मानं ब्रह्माणमेतं यज्ञात्मानं विष्णुं चालम्ब्य सूर्यादुपस्थित इन्द्रो विज्ञानं शरीरे जनयति। स खल्विन्द्रो ज्योतिष्टोम-गोष्टोमा-युष्टोम-भेदात् त्रिस्तोमः सूर्यरसः शरीरस्थे यज्ञे प्राणो भूत्वाऽवतिष्ठते। एष एव च विज्ञानात्मा क्षेत्रज्ञात्मा इत्युच्यते।

स हि भगवद्गीतोक्तप्रकारेणैकत्रिंशत्कलं क्षेत्रं ज्ञानेन पर्याप्नोति तस्मात् क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते। इहहि जीवशरीरे भौतिकज्ञानमयः प्राज्ञात्मा नाम भूतात्मा सर्वाणि संज्ञावह चेष्टावहनाडीभ्यां जन्यमानानि ज्ञानकर्माणि जनयतीति वक्ष्यामि। तमेवैतं प्राज्ञं नाम भूतात्मानं सर्वाणि शरीरकर्माणि कुर्वन्तमेष विज्ञानात्मा क्षेत्रज्ञः कारयति। तदुक्तं मनुना—

योस्याऽऽत्मनः कारयिता त क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥
जीवसंज्ञोन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥इति॥

सोऽयं तृतीयो विज्ञानात्मा महत्यात्मनि प्रज्ञानात्मनि प्राणात्मनि भूतात्मनि च प्रकाशमादधानो जीवनहेतुमायुः प्रवर्तयति । अध्यात्मं चैष हृदयस्थः सूर्यः । तस्यैतद् वैज्ञानिकं रश्मिमण्डलं शोणिताकाशेऽभिव्याप्नोति । तथा च सूर्य्यः प्रभवः । ब्रह्मरन्ध्रं हतिर्नान्दनं योनिः । हृदयं प्रतिष्ठा । शोणितमाशय इति विज्ञानात्मनश्चत्वारोऽनुबन्धा भाव्याः । तदित्थं सूर्यरसरूपो विज्ञानात्मा व्याख्यातः ॥३॥

अन्नब्रह्ममयश्चतुर्थः प्रज्ञानात्मा सोमः

इह हि पृथवीपृष्ठे या एता ओषधयः प्रजायन्ते तासामुदर्कभूतस्यान्नस्यारम्भकद्रव्याणि त्रेधा विविच्यन्ते–पार्थिवानि–आन्तरीक्ष्याणि दिव्यानि चेति । अग्नौ चान्नपरिपाकवशात् तदारम्भकाणां क्रमेण संबन्धविच्छेदे विशकलितयोरमृतमर्त्यभागयोरमृतं रसो भूत्वा प्राणैरूर्ध्वं नीयते । मर्त्यं मलं भूत्वाऽपानेनाधस्तान्निपात्यते । तत्र तावत्पार्थिवानां मर्त्यामृतद्रव्याणामग्निपरिपाकवशादुत्तरोत्तरविभागक्रमतो रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि जायन्ते । ततः पार्थिवद्रव्याणामैकान्तिकनिर्हारे आपो–वायु–विद्युत्सोममयमान्तरीक्ष्यमोजो नाम धातुः स्थितिं लभते । अथैतस्मादोजसोऽप्यापोवाय्वोः पृथग्भावे विद्युत्सोममयं यदवशिष्यते किञ्चित् तन्मनो नाम । तथा चैतदन्नस्थः सोमरसः क्रमेण विशुद्धो भूत्वा मनो नाम रूपं जायते इति सिद्धम् । तस्मिन्नस्मिन् स्वच्छतमे मनसि प्रतिबिम्बितः क्षेत्रज्ञसूर्य्यरश्मिर्ज्योत्स्नां जनयतीति मनः प्रज्ञानात्मा भवति । तमेतमैतरेयः प्राह—"कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे, कतरः स आत्मा। येन वा पश्यति। येन वा शृणोति । येन वा गन्धानाजिघ्रति । येन वा वाचं व्याकरोति । येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं प्रज्ञानम्, मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः, क्रतुरसुः कामोवशः-इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । एष ब्रह्मा, एष इन्द्रः, एष प्रजापतिः, एते सर्वे देवाः, इमानि च पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषि । यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्चस्थावरं सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा, प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽ

स्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्" इति । इदं त्वत्रापरं बोध्यम्–मनस्तावद् विविधम्–चिदात्मकं प्राणात्मकमिन्द्रियात्मकं चेति । श्वोवसीयसमन्वयं मनश्चिदात्मकं तत्प्रथमम् । सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकमिन्द्रियं मन प्राणात्मकं तद् द्वितीयम् । सुखदुःखवेदनीयगुणकं हृदयस्थानमिन्द्रियात्मकं तत्तृतीयम् । तत्रेदं द्वितीयं मनः प्रज्ञानात्मा नाम । वाचि सा वाक् । रसनायां स रसः । घ्राणे स गन्धः । श्रोत्रे स शब्दः । त्वचि स स्पर्शः । चक्षुषि तद्रूपम् । हृदि तन्मनः । भिन्नवर्णकाचानुगतः सूर्य्यरश्मिर्यथा भिन्नवर्णस्तथायं प्रज्ञानात्मा भिन्नगुणकेन्द्रियानुगतो भिन्नगुणोऽभिनिष्पद्यते । स एक एवायं प्रज्ञानात्मा तत्तदिन्द्रियानुगतिवशात्तत्तदिन्द्रियज्योतिर्जनयतीति स एवायं प्राणात्मा नाम चन्द्रमा विज्ञातव्यः । स एष सोमः प्राणस्तस्मिंस्त्रयोऽग्नयो द्वौ सोमाविति पञ्चदेवा अन्वाभक्ता भवन्ति । तदुक्तमैतरेयके—

"अथाधिदैवतम्–चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः, ता एताः पंचदेवता इमं विष्टाः पुरुषम् । पञ्चोद्वैता देवता अयं विष्टः पुरुषः । सोऽत्रालोमभ्य आनखाग्रेभ्यः सर्वः साङ्ग आप्यते । तस्मात् सर्वाणि भूतानि आपिपीलिकाभ्यः–आप्तान्येव जायन्ते (ऐ० ३। ३।६।) इति ।

स एष प्रज्ञानात्मा प्राणात्मा नाम चन्द्रमा मुखस्थां वाग्लक्षणां पृथ्वीं परिक्रममाणः–आहृदयमाकेशान्तं द्विमादेशलक्षणां स्वकक्षामध्यूढः सचरति । तत्र हृदयस्थस्य क्षेत्रज्ञसूर्य्यस्य ज्योतिषा ज्योतिष्मानयं चन्द्रमाः शिरसि केशान्तस्थानस्थः पूर्णिमां कुर्वाणः शीर्षण्यानीन्द्रियाणि चन्द्रिकयेव प्रकाशयतीति बहिरिन्द्रियार्थानामाहरणा भूतात्मनो जाग्रदवस्थोपपद्यते । अथ तालुप्रदेशे गोस्तनस्थानस्थोऽष्टमीं जनयन् शीर्षण्यानीन्द्रियाण्यस्पृशन्नधस्ताद् भावनावासनारूपान् संस्कारान् ज्योतिषा प्रकाशयतीति भूतात्मनः स्वप्नावस्थोपपद्यते । अथैतस्मादप्यधस्तात् संचरन् हृदयसदेशं गतः क्षेत्रज्ञसूर्य्येण सह वसतीत्यमावास्योपजायते, तत्र केवलमात्मानन्दमेवानुभवति, नान्यं कंचन विषयम्, सैषा भूतात्मनः सुषुप्त्यवस्थोपपद्यते । तदेतस्य चन्द्रमसो अध्यात्मं भूतात्मावस्थात्रयोपपादकं पदत्रयं भगवान् तित्तिरिः प्रदर्शयति । तस्यैतस्याध्यात्मिकस्य चन्द्रमसोऽयं संचारो यादृच्छिको न तु दिव्यचन्द्रवन्नियतकाल इति विशेषः ।

"स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः, अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते–सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते

ज्यनोद्य शीर्षकपोले । आकाशशरीरं ब्रह्म, सत्यात्मप्राणारामं मन-आनन्दम्, शान्तिसमृद्धममृतम् (तै० उपनिषत्)" इति ॥

पञ्चमोऽन्नादमयो भूतात्मा शरीरात्मा-अग्निः

अथाग्निमयः पृथ्वीरसरूपः पञ्चम आत्मा भूतात्मा नाम । स तावत् त्रिविधः- शरीरात्मा, हंसात्मा, दिव्यात्मा चेति । तत्र पञ्चभूतान्येव शरीराकारेण विशेषसन्निवेशयुक्तानि शरीरात्मा भवति । तत्रैतानि भूतानि मर्त्याग्निः पृथ्वीरसरूपो द्रष्टव्यः । स भूतात्मभेदेषु प्रथमो भूतात्मा शरीरात्मा मर्त्योऽग्निः ॥१॥

अथ द्वितीयो भूतात्मा हंसात्मा मर्त्यवायुः

तत्रैतस्मिन् बाह्यात्मनि शरीरात्मनि प्रतिभूतमभिव्याप्नुवानो भूताभिमानी वायुः शरीरावच्छेदाकारेण सङ्गठितो हंसात्मा भवति । स च जीवनकाले भौतिकशरीरानुगतः शरीरे प्रविष्ट एव प्रायेणावतिष्ठते । किन्तु मरणोत्तरं शरीरनिखनने तदेव शरीरमालम्बमानो यतस्ततो वायौ सञ्चरति । शरीरदाहे तु शरीराभावान् मृन्मयशरीरवियुक्तो हंसात्मा अस्याः पृथिव्या उपरिष्टादेमूषवायौ वायव्यशरीरो यतस्ततोऽनुसञ्चरति । स च शतं वर्षाणि चिरञ्जीवति । सामान्यज्ञानवान्, जीवनकालीनज्ञानतुल्यज्ञानो वा, जीवनकालीनसुखदुःखावस्था तुल्यावस्थो वा । स च वायव्यशरीरत्वात् परकायप्रवेशं करोति । नानाजीवशरीराकृतिं धारणसमर्थः स कदाचिद् दृश्योभवति, स्वप्ने चागत्य वक्तुं क्षमते । जीवतोऽपि शरीरसन्निधौ कदाचिदागत्याऽदृश्यः किञ्चित् कर्णे ब्रूते, किन्तु न दृश्यते । तमेव योनिविशेषं भूत इत्याचक्षते लोकाः । गयाश्राद्धेन तस्य हंसात्मनः शरीरनाशो भवतीति केचिद् वैज्ञानिका आहुः । तदित्थ पृथ्वीलोकगतैमूषवायुमयोऽयं हंसात्मा नाम भूतात्मा व्याख्यातः ॥२॥

अथ तृतीयो भूतात्मा दिव्यात्मा प्राणः

एप च दिव्यात्मा भूतात्मा लोकत्रयविभक्तप्राणत्रैविध्यात् त्रिधा विभक्तो वक्ष्यते- वैश्वानरोऽग्निः, तैजसो वायुः, प्राज्ञो नामेन्द्रश्चेति । तत्रायमिन्द्रः प्राण एव प्रज्ञात्मा । "यः प्राणः सा प्रज्ञा । या प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्तिष्ठतः । तमेतमायुरमृतमित्युपास्स्वे" त्याह कौषीतकिश्रुतिः । तथा च ज्ञानमयः कर्ममयश्चायं प्राज्ञो ज्ञानकर्मजनिताभ्यां भावना-वासनाभ्यां संपरिप्लुतो ज्ञानात्मा च भवति कर्मात्मा च ।

सोऽयं प्रज्ञामयः प्राणः सूर्यरसत्त्वादिन्द्रो भुक्तान्नपरिणामजे चान्द्रमसरसमये सोमे मनसि प्रतिफलितः प्राज्ञो नाम भूतात्मोपपद्यते । तत्रैतस्मिन् मनसीदं ज्योतिर्विज्ञानात्मन एवोपलभ्यत इति विज्ञेयम्। स एष तृतीयो भूतात्मा कर्मात्मा नाम। यथा मर्त्याग्निमय शरीरात्मा प्रथमो भूतात्मा, यथा वा वायुमयो हसात्मा द्वितीयो भूतात्मा, तथैव इन्द्रमयः कर्मात्मा तृतीयो भूतात्मा । एते हि अग्निर्वाय्विन्द्राः केनोपनिषत्प्रसिद्धाः पृथिव्यामेवोपलभ्यन्ते । तस्मात् त्रिभिरेतैः पृथ्वीरसैस्त्रिविधा भूतात्मानः सम्पद्यन्ते ।

कर्मात्मत्रैविध्यनिरुक्तिः

सोऽयं कर्मपरतन्त्रः कर्मात्मा त्रिविधो भवति-वैश्वानरः, तैजसः, प्राज्ञ, इति । तत्र वैश्वानरोऽग्निमयः, तैजसो वायुमयः, प्राज्ञ इन्द्रमयः । तेषु यत्र केवलो वैश्वानर एव शरीरतन्त्रधरो भवति न तैजसप्राज्ञौ, स खनिजमणिप्रस्तरादिर्धातुजीवो भवति। यत्र तु वैश्वानरस्तैजसश्च तन्त्रधरौ भवतः स मूलजीवः । यथा वनौषधिवनस्पत्यादिः। अथ यत्र शरीरे वैश्वानरस्तैजसः प्राज्ञ इति त्रयोऽपि देवा आत्मानस्तन्त्रधरा भवन्ति स चेतनजीवो यथा कृमिकीटपशुपक्षिमनुष्यादिः । त्रयोऽप्येते जीवाः क्रमेणासंज्ञाः, अन्तःसंज्ञाः, ससंज्ञा दृश्यन्ते। तत्र धातुजीवेऽग्निरेको वैश्वानरः शारीरधातुसंगठनकर्म्मा शरीरोपादानभूतान् शरीरधातून् भिन्नभिन्नरूपेण सुवर्णरजतताम्रादिना जनयति। मूलशरीरे च काष्ठविशेषरूपाणि फलपत्रपुष्पकाण्डादीनि च भिन्नभिन्नरूपाणि जनयति । चेतनशरीरे च स एव वैश्वानरः शोणितमांसमेदोऽस्थ्यादि धातुविशेषरूपाण्युत्पादयति। अथायमन्यस्तैजसात्मा तु आरोहावरोहकर्मा अन्तःसंज्ञान् वृक्षादिमूलजीवान्, तथा ससंज्ञान् मनुष्यादिचेतनजीवान् क्रमेण परिवर्द्धयन् बाल्यतारुण्याद्यवस्थाविशेषैः संयोजयति । सुवर्णादिषु पिण्डेषु च धातुजीवेषु न शरीरवृद्ध्यादिरूपोऽवस्थाकृतो विशेषः परिदृश्यते । तत्कारणस्य वायुमयस्य तैजसप्राणस्य तत्राऽभावात् । अथ तृतीयस्तु प्रज्ञात्मा वैश्वानरतैजसप्राणपरिपाकेनोत्पद्यते । स एव प्रज्ञानात्मा शरीरे अहं परबुद्ध्यादि रूपं चैतन्यं जनयति । तत एव चेन्द्रप्राणात् सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणादीनि यथायथं प्रादुर्भवन्ति । इन्द्राख्यमुख्यप्राणजनितत्वादेव च ते प्राणा इन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । यद्यपि वृक्षादिषु मूलजीवेष्वपि तानीन्द्रियाणि सन्ति, अतिसूक्ष्मदृष्ट्या तत्रापि चेतनजीववत् सुखदुःखादिप्रत्ययदर्शनात्, तथापि चेतनजीवस्य सुप्तस्येव तत्र वृक्षादिषु इन्द्रियवृत्तेरनुलक्षणतया तेषां मूलजीवानामन्तःसंज्ञत्वं मदर्पेय आम्नाते ।

तेषु हि-अनुद्बुद्धः प्रज्ञाप्राणश्चेतनजीवशरीरे सम्यगुद्बुद्धो भवति। तथा चैतत् प्राणत्रयतारतम्यात् त्रिविधो जीवः प्रतिपद्यते-धातुः, मूलम्, चेतनश्चेति। तदित्थं वैश्वानरः-तैजसः-प्राज्ञ इति त्रेधा विभक्तः कर्मात्मा नामायं भूतात्मा सिद्धो भवति। तेन च शारीरात्मा, हंसात्मा, वैश्वानरात्मा, तैजसाऽऽत्मा, प्राज्ञात्मा, इत्येवं पञ्चधा विभक्तो भूतात्मा नाम द्रष्टव्यः। तत्र शारीरात्मा हंसात्मेति द्वौ बाह्यात्मानौ। वैश्वानरादयन्तु त्रयोऽन्तरात्मानः संज्ञायन्ते। पञ्चविधोऽप्ययं भूतात्मा प्राज्ञात्मना विशिष्यते। तस्मादयं प्राज्ञात्मा इत्युच्यते। तदित्थं पृथ्वीरसमयः पञ्चम आत्मा पञ्चभेदभिन्नो भूतात्मा नाम व्याख्यातः ॥५॥

आत्मगतिविवेकः

तत्र मरणोत्तरं शारीरात्मा पञ्चत्त्वं याति। अर्थात् पृथिव्यादयः पञ्च धातवः शारीरस्था विश्लथाः सन्तः शरीरात् पृथग्भूय पृथिव्यादिषु पंचधातुषु यथायथं संसृज्य शारीरस्वरूपाणि चर्म्मत्त्वमांसत्त्वास्थित्त्वादीनि त्यजन्ति। सैषा शरीरस्थभूतानां पञ्चत्त्वगतिर्भवति। अथ वागग्नौ, प्राणो वायौ, चक्षुरादित्ये, श्रोत्रं दिक्चन्द्रे, मनो ब्रह्मणस्पतिचन्द्रे च यथायथं संसृज्याध्यात्मिकस्वरूपतश्च्यवन्ते। सैषा शरीरस्थदेवतानां पञ्चत्त्वगतिर्भवति। तथा च सूक्ष्मस्थूलभेदाद्विभक्तस्य शारीरात्मनः पञ्चत्त्वगति व्याख्याता॥१॥

अथ हंसात्मनस्तु एमूषवायौ योनिविशेषरूपेण नवीनं जन्म भवति। तस्य तत्र चिरञ्जीवनं लोके दृश्यते। तस्य मृत्यौ वायौ विलयनं सम्भाव्यते॥२॥

अथ तृतीयो भूतात्मा कर्मात्मा व्याख्यातः—स खलु पुण्यपापाभ्यां कर्मभ्यामनुबध्यमानः शरीरत्यागानन्तरं कर्मगतिं गतः पारवश्यात् पापान् वा लोकान् गच्छति पुण्यान् वा। पृथिव्याः सकाशात् सूर्यविरुद्धदिशि शनैश्चरपर्य्यन्तं लोकालोकपर्यन्तं वा गमनमधोगतिः पापगति र्भवति, सान्धकारप्रायत्त्वात् कृष्णा गतिः। पृथिव्याः सकाशात् सूर्यपर्यन्तं गमनं तूर्ध्वागतिः पुण्यगतिः कथ्यते। सा प्रकाशमयत्त्वाच्छुक्ला गतिः। ताभ्यामन्यतरया गत्या गत्वा अधोलोके ऊर्ध्वलोके वा दुःखं सुखं वा भुक्त्वा क्षीणे पापे क्षीणे पुण्ये वा पुनरिमं मृत्युलोकमभिजायन्ते। सैषा कर्मगति र्नाम।

अध्यात्मं पञ्चाक्षरपुरुषोपसंहारः

इत्थञ्च ब्रह्मा, विष्णुः, इन्द्रः, सोम, अग्निरित्येते पंचाक्षरा अध्यात्मं जीवशरीरेऽनुवर्त्तमाना शान्तात्मा, महानात्मा, विज्ञानात्मा, भूतात्मा इत्येवं पंचभिरात्मभिरुप-

व्याख्याता भवन्ति। एषां च पञ्चाक्षराणामालम्बनभूतः शरीरस्थोऽव्ययपुरुषो विरजा इत्युच्यते। तथा चाह भगवानैतरेयः—

"यदक्षरं पञ्चविधं समेति युजो युक्ता अभि यत् संवहन्ति।
सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एकी भवन्ति॥"
(ऐ० आ० २ आ० ३ अ० ८ खं०) इति।

"हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्मविदो विदुः" इति च।

अव्ययधातूनामध्यात्मं विनियोगः

आनन्दः, विज्ञानम्, मनः, प्राणः, वाग्, इत्येवं या अव्ययस्य पञ्चभक्तयो व्याख्याताः, स एवैषां सर्वेषामक्षरपुरुषाणां क्षरपुरुषकार्याणां विकारसंघानां च यथायथमालम्बनं भवति। तत्र स विकारसंघः क्षरपुरुषस्तावद्-अव्ययस्य वाग्धातुं प्राधान्येनावलम्बते। अक्षरपुरुषास्तु सर्वेऽव्ययस्य प्राणधातुम्, तत्रापि शान्तात्मा, महानात्मा, विज्ञानात्मा चेत्यात्मनस्त्रयोऽव्ययस्य विज्ञानधातुं विशिष्यावलम्बन्ते। प्रज्ञानात्मा प्राणधातुम्, भूतात्मा तु वाग्धातुमिति भवति कश्चिद्विशेषः। भूतात्मस्वपि शरीरात्मा वाग्धातुम्, हंसात्मा प्राणधातुम्, कर्मात्मा तु मनोधातुं विशिष्यावलम्बते-इति विशेषः। कर्मात्मस्वपि वैश्वानरो वाग्धातुम्, तैजसः प्राणधातुम्, प्राज्ञः पुनरेष मनोधातुमवलम्बते।

यद्यपि सर्वेऽप्येतेऽक्षरपुरुषाः क्षरपुरुषा वा अव्ययस्यैकं मनोधातुमेवावलम्बन्ते, तथापि कार्योपधानकाले स्व स्वानुकूलं भिन्नं भिन्नं धातुमेवावलम्ब्य जगतः सृष्टिं मुक्तिं वा संभावयन्तीति भाव्यम्। तत्रापि सृष्टिं कुर्वन्तो मुख्यतया मनोमयप्राणगर्भितां वाचमाश्रयते, सहकारिविधया तु विज्ञानं चानन्दं च गृह्णाति। अथ मुक्तिमपेक्षमाणा मुख्यतया आनन्दमयविज्ञानगर्भितं मनः समाश्रयते, सहकारिविधया तु प्राणं च वाचं च गृह्णातीति विशेषः॥

अव्ययकलानामध्यात्मं पञ्चकोशत्वम्

अत एवैतस्याऽव्ययपुरुषस्यैताः पञ्चभक्तयः पञ्चकोशा उच्यन्ते—अन्नमयकोषः, प्राणमयकोषः, मनोमयकोषः, विज्ञानमयकोषः, आनन्दमयकोषः, इति तैत्तिरीयके प्रपञ्चितम्।

यद्यपि "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलमि" त्यादावनात्मनोऽवरब्रह्मणः कोशत्वमाख्याय तत्रात्मनः परब्रह्मणो निधेयत्वमाख्यातम्। तदनुसारेण प्रकृतेऽपि शङ्कराचार्यप्रभृतयो दार्शनिका अन्नप्राणमनःप्रभृतीनां पूर्वपूर्वेषामनात्मत्वमपरब्रह्मत्वं चापेक्ष्योत्तरोत्तराणां निधेयत्वमपेक्षन्ते–अन्नमये प्राणमयः, तत्र मनोमयः, तत्र विज्ञानमयः, तत्रानन्दमय इति। अथैतस्मिन्नप्यानन्दमये कोशेऽन्तर्निहितं किञ्चिदन्यं विशुद्धमानन्दमात्रं परब्रह्माऽचक्षते। तैत्तिरीयोपनिषद्यपि च तथैव चापाततः स्वरसो लभ्यते। तथापीदं मतमश्रद्धेयमिति ब्रूमः—

"मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्।
पुरुषः स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया॥
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥"

इत्येवमनेकधा भगवद्गीतोपनिषदादौ भूतानामवरब्रह्मणामव्ययपुरुषनिधेयत्वमाख्याय तस्याव्ययपुरुषस्य सर्वालम्बनत्वाख्यानात् पञ्चानामप्येषां कोशानां सर्वजगद्विकारालम्बनत्वेन परब्रह्मत्वावगमात्।

"एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्"

इति श्रुत्या परमात्मनः सर्वाधारत्वावगमाच्च। अव्ययपुरुषस्य तु स्वजन्यभूतवर्गनिधेयत्वं स्पष्टशब्देन प्रत्याख्यातम्। तस्मादव्ययपुरुषस्यैव परब्रह्मणः सर्वालम्बनत्वात् तद्भक्तीनां वाङ्मनःप्राणप्रभृतीनां कोशत्वमाख्यातुं युज्यते। तैत्तिरीयोपनिषदुक्तस्तेषां कोशानामन्तरान्तरीभावः सूक्ष्मत्वाभिप्रायो द्रष्टव्यो न त्वाधाराधेयभावनिबन्धनः स उपपद्यते। वस्तुतस्तु स एक एवायमव्ययः सर्वेषामक्षरक्षरादीनामालम्बनत्वात् कोशभूत–आसीन्। स एकोऽहं बहुस्यामितीच्छा–तपः श्रमयोगादेकस्यैव विवर्तरूपेणानेकधात्वं प्राप्तास्ता एता वाक्प्राणमनोविज्ञानानन्दलक्षणा अव्य-

यभक्तयः सर्वजगदर्थानां नामरूपकर्मादीनां कोशभूताः सन्तीत्यवगतव्यम् । तदित्थं सर्वालम्बनभूतोऽयमव्ययपुरुषो व्याख्यातः ।

अध्यात्मं पुरुषत्रयनिर्वचनोपसंहारः

तानेतांस्त्रीनपि पुरुषान् भगवानुपस्तौति—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥

श्रुतिरप्याह—

"पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्"—इति ।

इति आध्यात्मिकोद्द्योतश्चतुर्थः प्रकाशः ।

चतुष्पाद्ब्रह्मणः प्रथमद्वितीयपादयोरध्यात्मनिर्वचनानन्तरं तृतीयपादस्य परात्परस्य निरुक्तिः ।

ब्रह्मणश्चतुर्षु पादेषु भूतग्रामरूपं पुरमात्मग्रामरूपः पुरुषश्चेति द्वौ पादौ व्याख्यातौ । अथ तृतीयपादः परात्परो नाम व्याख्यायते । उक्तं पूर्वं क्षरपुरुषोऽवरब्रह्म। अक्षरपुरुषः परावरब्रह्म। अव्ययपुरुषःपरब्रह्म। अथैतस्मात् परतोऽव्ययात्परं किञ्चिदन्यद् ब्रह्म भवतीति कृत्वा तद् ब्रह्म परात्परमित्युच्यते। परत्वमभिव्यापकत्वम्। सर्वान् स्ववि

कारसंधान् त्तरपुरुषोऽभिव्याप्नोति। त्तरपुरुषानत्तरपुरुषः। अत्तरपुरुषांश्च पुरुषेषूत्तमोऽव्ययपुरुषोऽभिव्याप्नोतीति स परपुरुष इत्युच्यते। यस्तु तमपि पुरुषमभिव्याप्नोति स परात्परो नाम। पुरुषोत्तमो हि अत्तरपुरुषापेत्तया व्यापकोऽपि मायबलवैशिष्ट्यान्मितो भूत्वा दिग्देशकालसंख्याभिः परिच्छेदकधर्मैरवच्छिद्यते। किन्तु यत्र रसे तादृशान्यनन्तानि मायाबलान्युपलभ्यन्ते, स रसस्तस्य रसस्यानन्त्यात् सत्यपि मायाबले परिच्छेत्तुं न शक्यते। यथा चित्रपटे परिच्छिन्नाऽनेकविधरूपमयचित्रसत्वादेकेन केनचित् परिच्छिन्नेन चित्ररूपेण परिच्छिन्नस्य पटदेशस्य तच्चित्ररूपावच्छेदेन परिच्छेदसम्भवेऽपि तावता परिच्छेदेन सर्वविधचित्रमयस्य पटस्य परिच्छिन्नत्वं वक्तुं नोपपद्यते। तस्मादेषु परात्परो नाम रसो दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नत्त्वादनन्तोऽसीमः प्रतिपद्यते।

"न तस्य प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम महद्यशः।"

इत्यादिभिः श्रुतिभिरेष एव परात्पर आत्मा परिष्टूयते। तत्राऽसीमत्वादेवाऽस्याप्रतिमत्वं भवति। "एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म" इत्यादिभिः श्रुतिभिरपीदमेव परात्परं परिष्टूयते। अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमित्यधिकरणभेदेनाव्ययपुरुषाणां मायाबलवैशिष्ट्यात् परिच्छिन्नशरीराणां नानात्वोपपत्तावप्यस्य परात्परस्य दिग्देशकालानवच्छिन्नत्वादद्वितीयसर्वैकत्वोपपत्तेः॥

"परात्परपुरुषयोर्वैधर्म्यनिरुक्ति"

अपरिच्छिन्नत्वादेव च नायं परात्परः पुरुष इत्युच्यते। पुरवासितया पुरावच्छेदेन पुरुषाणां परिच्छिन्नत्वात्। परात्परस्य तु पुरानभिमानिनोऽनवच्छिन्नतया पुरुषत्वाऽसम्भवात्। ननु परात्परस्य पुरुषाद्भिन्नत्वे अभ्युपगम्यमाने श्रुतिविरोधः प्राप्नोति—

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।"

इति श्रुतौ पुरुषस्यापि परात्परत्वम्, परात्परस्यापि वा पुरुषत्वमाख्यायते। युक्तञ्चेतत्पुरुषस्यैव परात्परत्वम्। पुरुषेभ्यः परात्परस्य भिन्नत्वाभ्युपपत्तौ तु 'पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्' इति मन्त्रश्रुतिर्व्याकुप्येत, इति चेन्न। "परात्परं पु-

रुषमुपैति दिव्यम्" इति श्रुतेरर्थानवगमात् । तत्र हि द्विविधः स परः पुरुषोऽभिप्रेयते । तथा हि तत्र—

"गताः कला' पञ्चदश प्रतिष्ठां देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥"

इति पूर्वेण श्रुतिवाक्येधेन जीवशरीरगतानां सर्वविधविकाराणां तत्कारणे क्षरपुरुषे तस्याप्यक्षरपुरुषे तस्यास्यव्ययपुरुषे क्रमेण विलयनं प्रतिपाद्यते । एवमेकीभूतस्य जीवशरीरस्थस्य परस्याव्ययस्य पुनरीश्वरशरीरस्थे महाव्यये सायुज्यमाख्यायते । ईश्वरशरीरस्थाव्ययपुरुषापेक्षया जीवशरीरस्थाऽव्ययपुरुषस्य पञ्चदशकलादिनानाविधक्षुद्रधर्मसंयोगान् स्वल्पमात्रोपपत्त्या कथञ्चिद् भेदोपपत्तावपि तेषां पञ्चदशकलादिसर्वविधक्षुद्रधर्माणां व्यपगमे भेदोपाधिराहित्यादस्य जीवाव्ययस्येश्वराव्ययेनैकत्वं स्वत एवोपपद्यते । सोऽयमेवार्थोऽनया श्रुत्या प्रतिपाद्यते । नामरूपाद्विमुक्तो विद्वान् प्रथमं परेऽव्यये सर्वैकीभावात् पराव्ययमात्रो भवति । तेन तया श्रुत्या पुरुषस्य परात्परत्वं परात्परस्य वा पुरुषत्वं नाक्षेप्तुं शक्यते । तथा चासीमत्वससीमत्वाभ्यां पुरुषपरात्परयोर्भेदः प्रतिपत्तव्यः ।

मायाबलरूपोपाधिविगमे तु परात्परपुरुषयोरपि भेदो नास्तीत्यर्थे "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्याद्यद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यं स्यादित्यन्यत् । अस्य भेदोपपादकशास्त्रस्य व्यावहारिकावस्थोपपादकतयाऽद्वैतश्रुतीनां तु पारमार्थिकभावोपपादकतया तयोः प्रकरणयोर्विषयभेदादविरोधः सिद्धः ।

पुरुषस्य चितिसम्बन्धात् सृष्टिहेतुत्वम्

परात्परस्य पुरुषस्य च सर्वविधबलवैशिष्ट्यसाम्येऽपि पुरुषे तावच्चितिसम्बन्धेन सर्वविधबलानि परस्परतः सम्बध्नन्ति । चयनाच्च बलसम्पन्नं रूपं जगत्सृष्टिमधिकुरुते । चितिरेव हि सृष्टिः । एकस्य बलस्य अन्यबलोपरि चयनाद् यस्तयोः संसर्गः परस्परसम्बन्धनात्मकः स एव बन्धो बलसंसृष्ट्यात्मकत्वात् संसृष्टिरित्युच्यते । तत्र हि सृष्टौ कचिद्बलानां हृदयेऽन्योन्यबन्धनं ग्रन्थिरूपं जायते । स हृदयग्रन्थिर्हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते । हृद्ग्रन्थिसम्पादनमेव चयनमित्युच्यते । बले बलचयनेन यो हृद्ग्रन्थिस्तेन बलानां परस्परबन्धात् परस्परापसृष्टयोर्यदपूर्वमेकं रूपं सम्पद्यते सा सृष्टिः ।

तदेवरूपं विश्वं जगन्नामाख्यायते। सर्वे हीमे परिदृश्यमाना विकारसंघा बहूनां बलानां बन्धरूपाः सृष्टयो द्रष्टव्याः।

सृष्टिप्रतिसृष्टिकारणबलनिरुक्तिः

द्विविधानीमानि बलानि–संसर्जकान्यन्यानि, व्यवच्छेदकानि चान्यानि। तत्र संसर्जकबलानामुदये स्वभावत एवैतानि बलानि परस्परतः संसृष्टुमुपक्रमन्ते। उत्तरोत्तरमधिकाधिकं च संसृज्यमानानि बलानि पुनर्ग्रन्थिं पुनरन्यं ग्रन्थिमुत्पाद्योपाद्य क्रमेण सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलं रूपं जनयन्तीति सृष्टिक्रमो भवति। अथैतस्मिन्नेव बन्धे व्यवच्छेदकबलोदयात् क्रमेण तेषां बलानामुद्बन्धनं जायते। हृद्ग्रन्थिविभेदनाद्बलबन्धविमोक्षः। ततश्च सृष्टिविच्छेदः। इत्येवं प्रतिसंचरोपपत्तौ क्रमेण स्थूलात्सूक्ष्मं सूक्ष्मं रूपं संपद्यते। सैषा प्रतिसृष्टिर्द्विविधा संपद्यते—नित्या साध्या च। स्वत एव प्रकृत्या जायमाना नित्या। तत्र कदाचिदवश्यमेषां सर्वेषां सृष्टिरूपाणामुद्बन्धनान्मोक्षो भवतीति मन्यामहे। किन्तु नैतावता सृष्टिविच्छेदः संभाव्यते। आसां सृष्टीनामुद्बन्धनेऽपि तत्कालमेवान्येषां बलानां प्रकृत्यैवोदयसंभवात् सृष्टिक्रमस्य धारावाहिकतया प्रवाहरूपेण नित्यत्वात्। यथा खल्वयुतवर्षेभ्यः प्रागुत्पन्नानां पृथिवीपृष्ठे यत्र तत्र प्रतिष्ठितानां वृक्षविशेषाणामिदानीं काले कुत्रापि स्थितिर्नास्ति। तथाप्यस्मिन् कालेऽपि पृथिवीपृष्ठे यत्र तत्रैतेऽसंख्या वृक्षविशेषा न न सन्ति–निर्मलमुत्सन्नानामपि तेषां प्रातिनिध्येनान्येषामन्येषां वृक्षाणां यत्र तत्र पुनरुत्पन्नत्वात्। एवमेव ये यावन्तो वृक्षा इदानी काले यत्र तत्रोपलभ्यन्ते, सर्वेऽप्येतेऽयुतवर्षोत्तरमुत्सन्नाः सन्तः क्वचिदपि न स्थास्यन्तीति मन्यामहे। किन्तु तदानीमप्यन्येऽन्ये वृक्षा उत्पद्य प्राग्वत् पृथिव्याम–वश्यं स्थास्यन्तीति विश्वसिमः। दृष्टान्तोऽयं सृष्टिपरिवर्तनवन्मोक्षस्याप्युपपादको द्रष्टव्यः। परःसहस्राब्देभ्यः प्राक्कालिका बलानां बन्धाः सर्वेऽप्युद्बन्धनाद्विमुक्ताः प्रत्येतव्याः। अपरेचापरे च बलानां बन्धा इदानीं सृष्टिहेतवो विद्यन्ते। तेषामपिकदाचिन्मुक्तिर्भविष्यति। अपरे च बन्धा उत्पत्स्यन्ते। इत्येष बन्धविमुक्तिक्रमो धारावाहिकप्रवाहेऽस्मिन्संसारेऽनुवर्तमानो द्रष्टव्यः। स एष प्रतिसृष्टौ मुक्तिक्रमो नित्यः प्राकृतिकत्वात्। एवमेव स कृत्रिमोऽपि संपाद्यते। तत्र कर्मैकान्तनिवृत्त्या निष्कामकर्मणा वा प्रवर्तमानो विद्वान् विशुद्धात्मज्ञानेन सर्वविधानि सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि निस्तीर्य विमुक्तो भवतीति ज्ञानिनः प्रतिजानते। तथा चेत्थं द्विविधा बन्धमुक्तिर्भवतीति सिद्धम्। इत्थं द्विविधोऽपि प्रतिसृष्टिक्रमः सृष्टिक्रमो वा रसे बलानामन्योन्यचयनात्संपद्यत इति बोध्यम्।

आत्मनि मुक्तिकाले कर्मात्यन्तनिवृत्तिमतखण्डनम्

स चैष रसे बलानां चितिसबन्धात् सिद्धो भावः पुरुष इत्युच्यते। यत्र तु बलानां चयनं नास्ति किन्तु सहचरभावेन सर्वाण्यपि बलानि रसे क्वचिद् उत्थायोत्थाय प्रतितिष्ठन्ति वितिष्ठन्ते वा स एव बलविशिष्टो रसः परात्पर इत्युच्यते। एष च सहचरभावेन बलानामन्योन्यसबन्धो मुक्तिकालेऽपि द्रष्टव्यः। यत्तु कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष इति शङ्कराचार्योमास्वामिप्रभृतयो दार्शनिकाः प्रतिजानते, तदेतदश्रद्धेयं मन्यामहे। आत्मनोऽव्ययस्य विद्याकर्मोभयरूपतया ज्ञानकर्मात्यन्तनिवृत्तेरवैज्ञानिकत्त्वात्। अथवा तेषां हृद्ग्रन्थिबन्धनौपयिकचितिसंबन्धापगमे एव तात्पर्यमस्तीत्यध्यवसेयम्। नित्योत्पन्नविनष्टक्रमरूपाणां बलानां प्रवाहनित्यताया अभ्युपगम्यमानत्वात्। न हि रसोऽयमन्तरेण बलानि कदाचिदुपपद्यते। उभयोरप्यनयोः सदसतोरमृतमृत्युसंज्ञयो रसबलयोः परस्परेणाविनाभूतत्वात्। तस्माद् हृद्ग्रन्थिभेदनाद्बलबन्धमोक्ष एव मोक्षः प्रतिपत्तव्यः। तत्र हि मोक्षे चितिसंबन्ध एव बलानां निषिध्यते। सहचरभावेनावस्थानं तु बलानां न कदाचिदपि प्रत्याख्यायते। तदित्थं चितिसंबन्धेन संबन्धिनां बलानां वैशिष्ट्येन यथा पुरुषरूपं संभवति, तथा सहचरभावेन सम्बन्धिनां बलानां वैशिष्ट्यात् परात्परं नामेदमपरं रूपं भवतीति सिद्धम्। तस्य च परात्परस्य उपलक्षकाणि बलानि चितिसंबद्धेन संबद्धानि न सन्तीत्यत एवास्य परात्परस्य सृष्टौ नाधिकारः। अव्ययं पुरुषमारभ्यैव सृष्टेः प्रक्रममाणत्वात्।

ब्रह्मपादचतुष्टये द्वाभ्यां द्वाभ्यां संसारनिस्तारयोर्व्यवस्था

चतुष्पाद् ब्रह्मणः पुरं च पुरुषश्चेति द्वावेव पादौ जगदुच्यते। तत्र हि संसारो भवति। संसारान्निस्तारे तु अपरौ द्वौ पादौ परात्पर-निर्विशेषरूपौ विश्वस्माद्बहिर्भूतौ प्रत्येतव्यौ। तत्रायं तावत्परात्परो व्याख्यातः।

> "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।
> शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥" (गी० १४।२७)

ईश्वराव्ययवचनोऽयमत्राहंशब्दः। चराचरस्थानास्तु चत्वारः पादाः षष्ठ्या निर्दिष्टाः। तत्रापि शाश्वतो धर्मः परात्परः। ऐकाऽन्तिकोऽयमानन्दो निर्विशेषः।

अथ निर्विशेषनिरुक्तिः

अथ निर्विशेषो व्याख्यायते। बलविशिष्टो हि रसः परात्परशब्देनाऽख्यातः। तत्रैतानि बलानि कस्मिंश्चिद् एकस्मिन् रसे उत्थायोत्थाय प्रतितिष्ठन्ति वितिष्ठन्ते चेत्युक्तम्। तत्रैतानि बलानि खण्डखण्डान्यनन्तानि भवन्ति। न चैतानि रसमन्तरेणात्मानं लभन्ते। अतएवैषां बलानां प्रभवः, प्रतिष्ठा, परायणं चैष रसो बलोपहितरूपो बलात्पृथक्त्वेनाभ्युपगम्यमानो निर्विशेष इत्युच्यते। यद्यपि न रसः कदाचिदप्यनेन बलेन निराकृतो भवति, बलस्यायुतसिद्धत्वात्। तथापि बुद्ध्या बलात् पृथक्त्वेन

शक्यते ग्रहीतुमिति । तस्य स्वरूपमात्रेण सतः सर्वविशेषशून्यस्य निर्विशेषत्वमाचक्षते। स यथो परात्परः सर्वकर्मा, सर्वधर्मा, सर्वरसः, सर्वगन्धः, सर्वगुणः, सर्वशक्तिमांश्चोपपद्यते । तथायं तद्वैपरीत्येन निष्कर्मकः, निर्धर्मकः, नीरसः, निर्गन्धः, निर्गुणः, निरञ्जनः, अदृश्यः, अग्राह्यः, नेति नेतीति कृत्वा प्रत्येतव्यः । यत्किञ्चित्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने पदानां शक्तिर्भवतीति कृत्वा नैकोऽपि शब्दो निर्धर्मकं रसं वक्तुं क्षमते, निर्धर्मके तस्य शक्त्यलाभात् । अत एव सर्वविशेषशून्योऽयं निर्विशेषोऽनिर्वचनीय उच्यते । सत्तामात्रेण सामान्यतो ज्ञायमानोऽपि सर्वविशेषशून्यतया विशेषरूपेण ज्ञातुं न शक्यते । इत्यत एवास्य निर्वि[illegible]रसस्याविज्ञेयत्त्वमप्याचक्षते। तथा चाहुर्भगवन्तो महर्षयः—

संविदन्ति न यं वेदा विष्णुर्वेद न वा विधिः ।
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥१॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥२॥
नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥३॥ इति ।

यस्तावदस्मिन विश्वस्मिन् जगति ज्ञातव्यस्य परमसीमा भवति स परात्परो नाम। "यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज् ज्ञातव्य मवशिष्यते" तमेव विदित्वा विदितवेदितव्या भवन्ति । सर्वविधकल्याणमाप्नुवन्ति । निःश्रेयसमधिगच्छन्ति, तस्मादव्ययमूर्ध्वो निर्विशेषोऽयमानन्दमात्रो रसः स नात्यन्तं विशेषतो विज्ञातुं शक्यते तस्माद् विरम्यते। तदित्थं निर्विशेषः, परात्परः, पुरुषः, पुरम्–इति चतुष्पाद्ब्रह्म व्याख्यातम् ।

इति विश्वातीतोद्द्योतः पञ्चमः प्रकाशः

॥ ग्रन्थोपसंहारः ॥

विज्ञानविद्युद् विद्योतो ह्यो जलधरे स्फुरन्।
वेदमार्गस्थान्धकारं निराकुर्यान्निरन्तरम् ॥
इयं दृग्वसुगो चन्द्रमिते विक्रमवत्सरे । (सं० १९८२)
विद्युदाविरभूदेषा वेदमार्गप्रदर्शिका ॥

इति श्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीता ब्रह्मविज्ञानप्रकाशिका "विज्ञानविद्युत्" सम्पूर्णा ।
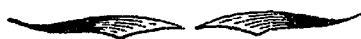
शुद्धि-पत्रम्

अशुद्धपाठः	पृ०	प०	शुद्धपाठः
दुद्योतः	१	४	दुद्द्योतः।
औपजातिकाश्चेति	१	१३	औपजनिकाश्चेति।
विकाराणां संघः-शरीरमित्युच्यते	१	२०	विकाराणां संघः ईश्वरपुरुषापेक्षया विश्वमित्युच्यते। जीवपुरुषापेक्षया तु शरीरमित्युच्यते।
तच्च शरीरम्। (इससे पहले)	२	१	तत्रेदं विश्वं त्रिधा विभक्तम्-आधिदैविकम्, आधिभौतिकम्, आध्यात्मिकं चेति। अथेदं शरीरं त्रिधा विभक्तम्-कारणशरीरम्, सूक्ष्मशरीरम्, स्थूलशरीरं चेति। तच्च विश्वम्। (यह पाठ लिखो)।
निमितेऽव्ययपुरुषे	२	१५	निमितेऽस्मिन्नव्ययपुरुषे।
चतुष्टयोद्योतः	३	१४	चतुष्टयोद्द्योतः।
पृथिव्युपलानि	३	२२	पृथिव्युत्पन्नानि।
पृष्ठमै	४	८	पृष्ठ्यौ। यत्रैते पंचाक्षराः स एकः।
हृद्याक्षरत्रयविमर्शः	४	६	हृद्याक्षरत्रयपृष्ठ्याक्षरद्वयविमर्शः।
हृद्यात्ररत्रये	४	१०	हृद्याक्षरत्रये।
प्रतिष्ठातः	४	११	तेषु प्रतिष्ठातः।
मुक्षिप्तेऽपि	४	१८	मुत्क्षिप्तेऽपि।
एवो क्षेपण	४	१८	एवोत्क्षेपण।
दीपार्चिभवति	४	२४	दीपार्चिर्भवति।
त्रिभ्याऽक्षभ्यः	५	६	त्रिभ्योऽक्षरेभ्यः।

अशुद्धपाठः	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
परिवर्तन	५	८	परिवर्त्तन ।
द्रष्टव्वाः	५	११	द्रष्टव्याः ।
रग्नि गेमयोः	५	१३	रग्निसोमयोः ।
आक र्ण	५	१३	आकर्पण ।
इन्द्रशिवत्रो	५	१५	इन्द्रशिवयोः ।
देवतत्त्वेन	५	१५	दैवतत्त्वेन
वैविध्योपत्ति	५	१७	त्रैविध्योपपत्ति ।
उपसं हियते	५	२१	उपसंह्रियते ।
सर्वमिद	५	२०	सर्वमिदं ।
त्रिष्णिवद्रौ	५	२२	विष्णिवन्द्रौ ।
स्त्रिशस्तोमान्तः	६	६	स्त्रिंशस्तोमान्तः ।
तत्थि	६	२६	तदित्थ ।
तत्रापि अग्निमयभागे	७	५	तत्रापि तस्य चैतस्य यज्ञस्यैतस्मिन्नग्निमय-भागे ।
त्रिवृत	७	६	त्रिवृत्
स्त्रिंशौ	७	६	स्त्रिंश्यौ ।
साम	७	१५	सोमः ।
ऋगूपम्	७	१२	ऋग्रूपम् ।
जू नामः	८	४	जूर्नाम ।
व्राह्मणे	८	११	ब्राह्मणे ।
सर्वस्य प्रतिष्ठा	८	१४	सर्वस्य प्रतिष्ठा त्रैविद्यं ब्रह्म ।

अशुद्धपाठः	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
त्रय्यां वाव प्रतिष्ठितानि	८	१५	त्रय्यां वाव विद्यायां प्रतिष्ठितानि।
प्राणान्न	८	२०	प्राणोऽन्न।
सदर्क	८	२२	सदृक्।
अनुवर्तनानो	९	१	अनुवर्त्तमानो।
अन्नोर्क	९	१	अन्नोक्।
ब्रह्मणे	९	२	ब्रह्मणि।
विष्णुनामाऽख्यायते	९	३	विष्णुर्नामाख्यायते।
यायद्वयं	९	४	यावद्वयं।
रिन्द्रयै	९	१३	रिन्द्रियैः।
व्याक्य	९	१२	व्याप्य।
स विविधभुवनं च	९	१५	स त्रिविधः-सप्तभुवनरूपः, त्रिभुवनरूपः।
जीवलोकः	९	२०	अपिचाहुः—जीवलोकः।
न्येपानेवा	९	१९	न्येपामेवा।
कस्मिश्चिदे भावे	९	१९	कस्मिंश्चिदेव भावे।
सूर्य्यज्योतिरूपे	९	२५	सूर्य्यज्योतीरूपे।
भावा	९	२६	भाव।
भेदाच्चेतस्य	१०	२	भेदाच्चैतस्य।
यायन्ति	१०	४	यावन्ति।
भावाः—४—	१०	६	भावः—४।
गौरववहीना	१०	१०	गौरवहीना।

अशुद्धपाठः	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
समर्थ्यादीनि	१०	१६	समर्थ्यादानि ।
चतुर्भिर्धर्म्मैः	१०	२७	चतुर्भिर्धर्म्मैः ।
एकस्मा	११	१	एतस्मा ।
चत्त्वारो	११	२	पञ्च ।
अव्यपुरुष	११	४	अव्ययपुरुष ।
निपिध्येते	११	७	निषिध्यते ।
काये	११	११	कार्ये ।
दृष्टि कार्य्योपधांय	११	१३	दृष्टिकार्य्योपधाय।
सामग्रया	११	१६	सामग्रयाः ।
मत्बलानां	१२	१७	मद् बलानां ।
रूप	१२	२५	रूपं ।
मुदबन्धनं	१३	२	मुद् बन्धनं ।
बल	१३	५	बलं ।
दव्यये	१३	७	दव्यये ।
निरानन्द	१३	१०	निरानन्दे ।
इत्थ	१३	१४	इत्थं ।
अव्यस्या	१४	१	अव्ययस्या ।
स्वमायांयाबलेन	१४	५	स्वमायाबलेन ।
			सोऽयं महेश्वरो नामैकः प्रथमः प्रजापतिः । (६ वीं पंक्तिमें यह पाठ लिखना चाहिये)
सहितायां	१५	१	संहितायां ।

अशुद्धपाठः	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
कतरश्च नैनोः	१५	५	कतरश्चनैनोः।
वह्वयो	१५	१२	वह्वयो।
सत्यस्येदममृतं	१५	२४	सत्यस्येदमृतं।
चन्द्रराशिस्था	१६	१०	चन्द्ररश्मिस्था।
एवात्पल्यो	१६	१३	एवात्यल्पो।
भावोऽवागव	१६	१३	भावोऽर्वागव।
प्राणा	१६	१८	प्राणाः।
संयोगच्छिदा	१६	१८	संयोगविच्छेदा।
आहूति	१६	२१	आहुति।
भगयन्त	१७	८	भगवन्त।
ब्रह्मणस्पतिना सहितो	१७	६	ब्रह्मणस्पतिना च सहितो।
परिक्रमाणाः	१८	१७	परिक्रममाणाः।
निविडोऽयमेतं	१८	२६	निविडो यमेतं।
ज्योतिमयेन	१६	१	ज्योतिर्म्मयेन।
त्रैविध्यान्	१६	१०	त्रैविध्यात्।
षड्विधाना	१६	१८	षड्विधानां।
गात्समदो	१६	१६	गार्त्समदो।
चास	१६	२१	चारु।
च्किेत्तत्	१६	२७	चिकेतत्।
त्रयो वा इमे लोकाः	२०	२८	त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः।

अशुद्धपाठ	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
पृथिवीयग्नि	२०	४	पृथिवीयमग्नि ।
परमेष्ठि	२०	६	परमेष्ठी ।
अचिकित्वान् चिकितुष	२०	१२	अचिकित्वाँश्चिकितुष ।
एकाव्यपुरुषो	२०	१७	एकाव्ययपुरुषो ।
धंत्ते	२०	२०	धीयते ।
धत्ते	२०	२१	धीयते ।
चयश्रूते	२०	२३	च श्रूयते ।
पर र	२१	१	परम् ।
दैविकोद्द्योत	२१	४	दैविकोद्द्योतः ।
पाद	२१	१२	पादं ।
मवृत्य	२१	१३	मावृत्य ।
तमिञ्छरीरे	२२	६	तस्मिञ्छरीरे ।
मतिष्ठां	२२	७	प्रतिष्ठां ।
त्रपस्त्रिशाभ्यां	२२	१७	त्रयस्त्रिशाभ्याम् ।
महात्मा	२२	२१	महानात्मा ।
शरीरोपादकं	२३	१३	शरीरोपपादकम् ।
अयात्म	२४	६	अध्यात्मं ।
मनीषा	२४	२४	मंनीषा ।
प्रज्ञेनात्मना	२४	२८	प्राज्ञेनात्मना ।
विविधम्	२५	२	त्रिविधम् ।
मिन्द्रियं	२५	३	मनिन्द्रियं ।

अशुद्धपाठः	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
सुखदुख	२५	४	सुखदुःख ।
माहरणा	२५	१७	माहरणाद् ।
समृद्धममृतम् (तै० उपनिषन्) इस के वाद	२६	२	तस्यैतस्याध्यात्मिकस्य चन्द्रमसोऽयं संचारो याद्दच्छिको न तु दिव्यचन्द्रवन्नियतं काल इति विशेषः ॥ यह पाठ लिखो ।
चरञ्जीवति	२६	१४	चिरञ्जीवति ।
शरीराकृतिं	२६	१६	शरीराकृति ।
भूरात्मा	२६	२१	भूतात्मा ।
स्वे" त्पाह	२६	२५	स्व" ——इत्याह ।
पृथिव्या वो	२७	६	पृथिव्यामेवो ।
संपयन्ते	२७	७	संपद्यन्ते ।
तंन्त्रधरौ	२७	१२	तन्त्रधरौ ।
परिवद्धयन्	२७	१६	परिवर्द्धयन् ।
जीवेष्वा	२७	२५	जीवेष्वपि ।
वैश्वानरादयन्तु	२८	५	वैश्वानरादयस्तु ।
व्याँख्याता	२८	१५	व्याँख्याता ।
विज्ञानात्मा भूतात्मा	२८	२६	विज्ञानात्मा, प्रज्ञानात्मा, भूतात्मा ।
चेत्यात्मनः	२६	१२	चेत्यात्मानः ।
माश्रयते	२६	१६	माश्रयन्ते ।
गृह्णाति	२६	१६	गृह्णन्ति ।

अशुद्धपाठः	पृ०	पं०	शुद्धपाठः
समाश्रयते	२६	४०	समाश्रयन्ते ।
गृह्णातीति	२६	२१	गृन्ह्णतीति ।
निधेरयत्नत्व	३०	२	निधेयरत्नत्व ।
किञ्चिदन्यं विशुद्धमानन्दमात्रं	३०	६	किञ्चिदन्यं भावं विशुद्धमानन्दमात्रं ।
निपद्यपि	३०	६	निपद्यपि ।
भावनिबन्धनः स	३०	२५	भावनिबन्धः, अथवा अन्नजनितमौलिकमर्त्यकोशाभिप्रायो वा स ।
तपः श्रमं	३०	२६	तपः श्रमयो ।
मनोवज्ञानानन्द	३०	२७	मनोविज्ञानानन्द ।
त्यवगतव्यम्	३१	१	त्यवगन्तव्यम् ।
तीतो ऽमसरादपि	३१	६	तीतोऽहमक्षरादपि ।
परमव्यम्	३१	१६	परमव्ययम् ।
तस्मादेषु	३२	६	तथैतेषु रसेषु ।
निरुक्ति	३२	१६	निरुक्तिः ।
युक्तञ्चेतत्	३२	२३	युक्तञ्चैतत् ।
परात्परत्वम्—पुरुषेभ्यः ।	३२	२३	परात्परत्वम्, ईश्वरपुरुषस्य सर्वेभ्यः परत्वोपपत्तेः ॥
अभिप्रेयते	३३	१	अभिप्रेयते—जीवाव्ययः, ईश्वराव्ययश्चेति ।
वाक्येधेन	३३	४	वाक्येन ।
तस्यास्यव्ययपुरुपे	३३	५	तस्याप्यव्ययपुरुषे ।

अशुद्धपाठः	पृ०	प०	शुद्धपाठः
प्रथमं परेऽन्यये	३३	११	प्रथमं जैवे परेऽन्यये, पश्चादैश्वरे- ।
संवन्धनात्मकः	३३	२२	संवन्धात्मकः ।
परस्परापसृष्टयो	३३	२५	परस्परोपसृष्टयो ।
मुत्पाद्योपाद्य	३४	१	मुत्पाद्योत्पाद्य ।
निर्मल	३४	१६	निर्मूल ।
सर्वेप्येते	३४	१८	सर्वेऽप्येते ।
तेत्थं	३४	२६	चेत्थं ।
एव	३५	३	एष ।
र ह	०५	१४	सह ।
संवद्धेन	३५	१६	संबन्धेन ।
षष्ठया	३५	२४	षष्ठी ।
निर्गणः	३६	४	निर्गुणः ।
घोतः	३६	२०	द्योतः ।